ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)

PUNJABI KAHANI VICH MULL PARBANDH: SMAAJ-SABHYACHARAK ADHIYAN (2010 TOH BAD DE VISESH SANDARABH VICH)

A Thesis

Submitted in partial fulfillment of the requirements for the award of the degree of

DOCTOR OF PHILOSOPHY
in

(Punjabi)

By

Manpreet kaur

Registration Number 11617619

Supervised By
Dr. Yadwinder Kaur

Transforming Education Transforming India

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY
PUNJAB
2022

ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਪੀਐੱਚ ਡੀ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਡਿਗਰੀ/ ਡਿਪਲੋਮਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ/ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਤੀ ਹਸਤਾਖ਼ਰ	ਖੋਜਾਰਥਣ
Yadwinder 22780	Manpreet Kaur.
ਡਾ. ਜਾਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ
ਨਿਗਰਾਨ	ਰਜਿ: ਨੰ 11617619

ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਡਿਗਰੀ/ ਡਿਪਲੋਮਾ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

Yadwinder 22780

ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਨਿਗਰਾਨ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਹਿਊਮੈਨਟੀਜ਼,

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ, ਪੰਜਾਬ

ਤਤਕਰਾ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ 5-10

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ 11-117

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ 118-281

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ) 282-315

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ 316-353

ਸਿੱਟੇ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ 354-361

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ 362-372

ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਪੱਤਰ 373-376

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਮੱਗਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਜੋਂ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਪੱਖ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧੀਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇੱਕ ਪੱਖ, ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਜੇਕਰ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਰਤੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਅਧੀਨ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਗਿਆ, ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਂ ਬਿਰਤੀ ਸਰਲ ਤੋਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਆਮ ਬਾਤਾਂ ਤੋਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਨ ਲੱਗੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਪਛਾਣਦੀ ਅਤੇ ਸਮਝਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਿੱਸਦੇ-ਅਣਦਿੱਸਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪਾਸਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਲੱਭਣ ਵੱਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਨਾਹੀਆਂ ਵਿਚਲਾ ਟਕਰਾਅ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਡਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਰਚਨਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਦਾ ਅਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਅਪਣੱਤ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ ਜਿਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲਾ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ਼ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਉੱਤਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਗਠਨ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼

ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਬਸਤੀਵਾਦ, ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸਰਦਲ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਲਝ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ, ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਘਾਣ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦੁਫੇੜ, ਸੰਚਾਰ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ, ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪਿਆ ਕਿਸਾਨ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ, ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਲੁੱਟਾਂ ਆਦਿ ਕਈ ਅਲਾਮਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦਾ ਹੈ? ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਬੰਧੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ? ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਲਈ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਸੱਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ, ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ, ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਦੇ 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਏ ਗਿਆਂਰਾਂ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੁਆਬਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਚਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ 200 ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਕਥਨ, ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ, ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ, ਖੋਜ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਖੇਤਰੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ, ਪਰਿਕਲਪਨਾ, ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਚੋਣਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ **ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇ** ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ? ਉਸ ਸਭ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਖ ਇਸ ਤੋਂ ਅਣਛੋਹਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਅਇਆਇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ **ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ)** ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਕਥਨ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੇ 200 ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਕੇ ਗਰਾਫ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ

ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ ਹੈ। ਇਸ ਅਇਆਇ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਨੁਕਤੇ ਲਈ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪੂਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ 'ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ' ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੋਜ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਧੰਨਵਾਦ ਮੈਂ ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ ਸਕੀ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਸਦਕਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਡਾ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਥਾਪੜੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਨੇ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਬਿਬੇਕ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪਿਤਾ ਸ. ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਗਰਾਇਆ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਹਰ ਥਾਂ ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ, ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਅਤੇ ਦੁਆਵਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਇਸ ਮੁਕਾਮ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਸਕੀ ਹਾਂ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ

ਚੁਣੇ ਗਏ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ, ਪਰਗਟ ਸਤੌਜ, ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਤੇ ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਆਦਿ ਵੀ ਬਹੁਤ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਧੇ-ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸੋਨਾ, ਡਾ. ਹਰਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਉਸਾਰੂ ਕੰਮ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ।

ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਆਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਚੇਰੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸੇਧ ਦੇ ਕੇ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜਾਈ ਕੀਤੀ। ਖੋਜਾਰਥੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਆਲੋਚਕਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜੋ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖੇਤਰੀ-ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

1. ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

1.1 ਸਮੱਸਿਆ ਕਥਨ:

ਸਾਹਿਤ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਨਰੋਆ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਲਪ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਗਲਪ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ: ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ, ਜਿੱਥੇ ਨਾਵਲ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਮੱਧਕਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਡੀ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ, ਦਿਮਾਗ਼ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1947 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਮੁਕਾਮ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਜੇਕਰ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਰਾਹੀਂ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਸਰਲ ਤੋਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਪਣਾਏ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਉੱਪਰ ਖਰਾ ਉੱਤਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਉਸੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਹ ਹੀ ਸਾਡੀ ਖੋਜ ਦਾ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਮੁੱਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਉੱਤਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਕਸ਼ ਨੁਹਾਰ, ਉਸ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਵੱਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਰਸਮਾਂ, ਕਲਾ, ਵਿੱਦਿਅਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪੱਖ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਪਸਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚਲੇ ਆਦਰਸ਼, ਨੇਮ, ਮੁੱਲ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਆਦਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਵਿਸਤਰਿਤ

ਹਨ। ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦਾ 'ਖੁਸ਼ਕ ਅੱਖ ਦਾ ਖ਼ਾਬ' (2013), 'ਰੰਗ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ' (2019), ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ 'ਆਸ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ' (2012), 'ਉਸ ਪਲ' (2015), 'ਘੋਰਕੰਡੇ' (2018) , ਪਰਗਟ ਸਤੌਜ ਦਾ 'ਗ਼ਲਤ ਮਲਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' (2012), ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ 'ਘੋੜ ਦੌੜ ਜਾਰੀ ਹੈ' (2011), 'ਮਿਹਣਾ' (2019), ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਦਾ 'ਤੂੰ ਨਿਹਾਲਾ ਨਾ ਬਣੀ' (2013), ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦਾ 'ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ' (2015), ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦਾ 'ਔਰਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ' (2015), ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1.2 ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ

ਖੋਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਨਵੇਂ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਹਿਤ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਸੰਦਰਭ' (2015), ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸਦੀ: ਇਤਿਹਾਸਮੂਲਕ ਪ੍ਰਵਚਨ'(2002), 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' (2017) ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਣ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਲਈ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਏ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ, ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੋਏ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਅਧੀਨ ਹੋਏ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ:

(ੳ) ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਜਲੌਰ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ, 1993

ਖੋਜਾਰਥੀ ਜਲੌਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ, ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮਾਨਵਵਾਦ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਾਨਵੀ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਾਜਬੀਰ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਗਠਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ: ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਲਬੀਰ ਪਰਵਾਨਾ), 2016

ਰਾਜਬੀਰ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਆਹ, ਸਾਕਾਦਾਰੀ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਵਿਆਹ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਮੱਧ ਵਰਗ, ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਸਰੋਜ ਰਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਰਵੀਦਾਸ ਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ, 1991

ਖੋਜਾਰਥੀ ਸਰੋਜ ਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਵੀਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਨਿਕਾਸ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਪੂਰਬ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ, ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ, ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ, ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖ਼ਿਰ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੁਨੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮੁੱਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ (ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ ਅਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ), 2018

ਖੋਜਾਰਥੀ ਪੁਨੀਤ ਦੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮੁੱਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮੁੱਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਮੁੱਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਔਰਤ ਮੁਖੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਬੀਰ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

(ਹ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਕਟ, 2012

ਖੋਜਾਰਥੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ, ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਸੰਘੇੜਾ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਾਂਸ, ਕੇਸਰਾ ਰਾਮ, ਸੁਖਜੀਤ, ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ,

ਅਤਰਜੀਤ, ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ, ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

(ਕ) ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ, 2018

ਖੋਜਾਰਥੀ ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਦੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ: ਆਰੰਭ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਰਥ ਹੀਣਤਾ, ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ, ਦਲਿਤ ਸੰਕਟ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ, ਔਰਤ-ਮਰਦ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧ, ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਅਧੀਨ ਹੋਏ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵੇਰਵਾ:

(ੳ) ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਕੇਵਲ ਚੰਦ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, 2003

ਕੇਵਲ ਚੰਦ ਦੇ ਇਸ ਨਿਵੇਕਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਤਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਜਨੌਰ ਕਹਾਣੀਆਂ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, 2015

ਜਤਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਜਨੌਰ ਕਹਾਣੀਆਂ: ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ੲ) ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਰੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੁਖਵੰਤ ਕੌਰ ਮਾਨ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ,

ਖੋਜਾਰਥੀ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚਲੀ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਤਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ, ਰੂਪਵਾਦੀ, ਸਰੰਚਨਾਵਾਦੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(ਸ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ), 2015

ਖੋਜਾਰਥੀ ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸਮਾਜਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ:

ਖੋਜ ਕਾਰਜ: ਪੀਐੱਚ.ਡੀ.

- ਲਖਵੀਰ ਕੌਰ, 1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ (ਸੁਖਜੀਤ, ਮਨਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ) ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 2011

- ਬਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਜੀਤ, ਨਿਰਮਲ ਜਸਵਾਲ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਗਰੇਵਾਲ, ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ, ਜਤਿੰਦਰ ਹਾਂਸ) ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2016

- ਜਗਜੀਤ ਕੌਰ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰ (ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵੀਨਾ ਵਰਮਾ) ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2011

ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਐਮ.ਫਿਲ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਖੋਜ ਕਾਰਜ: ਐਮ.ਫਿਲ

- ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਘੋੜ ਦੌੜ ਜਾਰੀ ਹੈ (ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ) ਦਾ ਕਥਾ ਬੋਧ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰਿਜਨਲ ਸੈਂਟਰ, ਬਠਿੰਡਾ।

- ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2006-07

- ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008-09

- ਅੰਜਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਸਾਰ-ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ, ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਮਾਰਕੰਡੇਸਵਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਮੌਲਾਨਾ (ਅੰਬਾਲਾ) 2009-10
- ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀ ਕਥਾ-ਚੇਤਨਾ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2010
- ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਕੁਈਅਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ 'ਕਿੰਨਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ, 2015-16
- ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਕੌਰ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਥਾ ਸਰੋਕਾਰ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ, 2015-16
- ਰੇਖਾ ਰਾਣੀ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਕਿੰਨਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ': ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2016-17
- ਨਵਦੀਪ ਕੌਰ, ਕਿੰਨਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2016-17
- ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2016-17
- ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2016-17
- ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦਾ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2004

- ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2006
- ਸ਼ਵੇਤਾ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦਾ ਕਥਾ-ਜਗਤ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ, 2015
- ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਮੁਕਤਸਰ, 2004-05
- ਦਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਖੁਸ਼ਕ ਅੱਖ ਦਾ ਖ਼ਾਬ' ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2013-14
- ਵੀਰ ਕੌਰ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ (ਨਚੀਕੇਤਾ ਦੀ ਮੌਤ, ਖੂਹ ਗਿੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਅੱਖ ਦਾ ਖ਼ਾਬ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2015-16
- ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ, ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ (ਬਠਿੰਡਾ) 2017
- ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਜਗਤ: ਕਥਾ ਸਰੋਕਾਰ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ, 2017
- ਮੋਨਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰ, ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜਲੰਧਰ, 2017

ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

- ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਜੋ ਕਿ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ 2010 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਵਰਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਘਟਨਾ, ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਝਾਅ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ-ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਝਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- A.N Tripathi ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘HUMAN VALUES’ ਜਿਸ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 2009 ਵਿਚ New Age International, Delhi ਵੱਲੋਂ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸਥਾਰ ਤਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਨੈਤਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

- Dr. Yogindra Singh, Ankur Garg ‘Human Values and Professional Ethics’ ਜਿਹੜੀ 2011 ਵਿਚ AITBS PUBLISHERS, Delhi ਵੱਲੋਂ ਛਪੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ, ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚਲੀ ਇੱਕਜੁੱਟਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ' ਦਾ ਚੌਥਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 2018 ਵਿਚ ਗਰੇਸ਼ੀਅਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਗ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੂਲ ਪਛਾਣ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਦਲਾਅ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਖੋਜ ਦੇ ਉੱਭਰਦੇ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾਪਣ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਇੱਕ ਸਾਰਥਿਕ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।
- ਚੁਣੇ ਗਏ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕੁ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪੀਐੱਚ.ਡੀ ਦਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।
- ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਸ਼ਾ ਅਜੇ ਅਣਛੋਹਿਆਂ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।

- 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਲੈਣ ਪਿੱਛੇ ਮਕਸਦ ਹੈ। ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਚੋਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਕਹਾਣੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਹੈ। ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਚੁਣੇ ਗਏ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਖੋਜ ਪੇਪਰ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

1.3 ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਹਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੋਜਾਰਥੀ ਖੋਜ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਖੋਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼:

- ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨੀ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਅਜੋਕੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨੀ।
- ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ।

1.4 ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ

ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਗਰੀ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਨਵੇਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ' ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

> ਕਾਵਿ, ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਰੂਪਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਕਤ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਕਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਬੀਤੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਗਰੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਮਗਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜਾਂ ਵਕਤ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਪਾਠਕ ਦਾ ਪਸੰਦੀਦਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।(9)

ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਮੁੱਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ? ਇਹ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗਾ। ਉਚੇਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗਾ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਹਿਮ

ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਹਿਮ ਕੰਮ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਵੀ। ਦੂਜੇ ਹੀ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਛਾਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਨਿਭਾਏਗਾ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚਲੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ, ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਪੱਖੋਂ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਵੇਗਾ।

1.5 ਖੋਜ ਦੀ ਵਿਧੀ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਢੁਕਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ_ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ 'ਖੋਜ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ' ਵਿਚ ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:"ਖੋਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗਿਆਨ-ਚੀਨਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ।"(36)

ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਮ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਹੁੰਚ (approach), ਵਿਧੀ (method) ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਧੀ (technique) ਆਦਿ। ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਰੂੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਰਲਗੱਡ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਖੋਜ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ' ਵਿਚ ਖੋਜ ਪਹੁੰਚ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ,"'ਪਹੁੰਚ' ਵਿਧੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ, ਇਹ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਪਰ ਝਾਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ 'ਪਹੁੰਚ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਵਰਤੇ ਗਏ ਢੰਗ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਦੀ ਸੰਕੇਤਕ ਵੀ ਹੈ।"(43)

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਢੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਾਧਿਕਾਰਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਜਾਵੇਗੀ।

> " 'ਵਿਧੀ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕ ਢੰਗਾਂ ਲਈ ਚਲਦਾ ਸਾਂਝਾ ਜਿਹਾ ਪਦ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੱਧਤੀਆਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"(43)

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਧਿਕਾਰਵਾਦੀ ਵਿਧੀ, ਸੰਦੇਹਵਾਦੀ ਵਿਧੀ, ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਪਾਠਗਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪ੍ਰਾਧਿਕਾਰਵਾਦੀ ਵਿਧੀ: ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਲੰਮਾ ਤਜਰਬਾ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਲੀਲ 'ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਡੇ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ' ਕਥਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਤਰਕ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਦੇਹਵਾਦੀ ਵਿਧੀ: ਪ੍ਰਾਧਿਕਾਰਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਧੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਤਰਕ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਕਥਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਜਾਂਚਣ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਧੀ: ਇਹ ਵਿਧੀ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਣੇ ਤਰਕਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਤਰਕ ਕੰਮ

ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ: ਨਿਗਮਨਾਤਮਕ ਢੰਗ, ਆਗਮਨਾਤਮਕ ਢੰਗ।

ਨਿਗਮਨਾਤਮਕ ਢੰਗ: ਤਰਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਆਪਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਆਗਮਨਾਤਮਕ ਢੰਗ: ਤਰਕ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੀ ਇਹ ਦੂਸਰੀ ਪੱਧਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਸਰਬ-ਸਾਧਾਰਨ ਸਥਿਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਾਠਗਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ: ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਪਾਠਗਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਧੀਨ ਖੋਜ ਦੀ ਸਮਗਰੀ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ: ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਖੋਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਉਤਪੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:- ਨਿਰੀਖਣ ਢੰਗ, ਕੇਸ ਸਟੱਡੀ, ਸਰਵੇ ਆਦਿ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਨਿਰੀਖਣ ਢੰਗ ਅਤੇ ਸਰਵੇ ਢੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਨਿਰੀਖਣ ਢੰਗ: ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਡਾਟਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕੁਦਰਤੀ ਮਾਹੌਲ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰ ਕੇ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰੀਖਣ ਢੰਗ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਖੋਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਸਰਵੇ ਢੰਗ: ਇਹ ਢੰਗ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਦੇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ: ਇੰਟਰਵਿਊ ਢੰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਢੰਗ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਸ ਢੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਉੱਤਰ ਲਏ ਜਾਣਗੇ।

ਇੰਟਰਵਿਊ ਢੰਗ: ਸਰਵੇ ਦੇ ਢੰਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਖੋਜ ਢੰਗ ਦਾ ਮੰਤਵ ਦੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ ਉੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਢੰਗ: ਸਰਵੇ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਢੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖੋਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆ ਜਾਣ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਪੇਚੀਦਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਪਸ਼ਟ, ਸਾਫ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦੇ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਢੰਗ ਦੇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ:- ਸਰੰਚਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਅਤੇ ਅਸਰੰਚਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ। ਸਰੰਚਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਠੋਸ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਮਿਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਖੋਜਕਾਰ ਆਪ ਵੀ ਜਾ ਕੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਰਾਹੀਂ ਉੱਤਰ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਰੰਚਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸੰਦ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਵਿਵਹਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਰੰਚਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੋਣਗੇ, ਭਾਗ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਭਾਗ ਤੀਜਾ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੋਣਗੇ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਲਈ ਖੇਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਆਬੇ ਖੇਤਰ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਪੱਤਰ ਹੱਲ ਕਰਾਉਣ ਲਈ 200 ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਡਾਟਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ 50% ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ 50% ਮਰਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਗੇ।

ਖੋਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤੀਸਰਾ ਸ਼ਬਦ 'ਪ੍ਰਵਿਧੀ' ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ Technique ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਖੋਜ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ' ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

> ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਚਲਾਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੰਦ ਵੀ ਜੁਗਤਾਂ ਜਾਂ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਧੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਪਦ ਹੈ।(43)

ਪੁਸਤਕਾਲਾ: ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੋ ਕਿ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ
2. ਆਮ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ
3. ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ
4. ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
5. ਕੋਸ਼
6. ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ
7. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
8. ਵੈੱਬ ਸਾਈਟਸ
9. ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ: ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪਕੇਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ: ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਤੁਲਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਘੋਖਣਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ 'ਕੰਮਪੈਰੇਟਿਵ ਸਟੱਡੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਦੋ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਨਿਖੇੜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਕਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

1.6 ਪਰਿਕਲਪਨਾ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹੱਲ ਸੋਚ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਅਨਵਾਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪੰਨਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੋਜ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਿਰਫ਼ ਕੰਮ ਚਲਾਊ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਠੀਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ। ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ 'ਖੋਜ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ' ਵਿਚ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਇਹ ਖੋਜ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਚਲਾਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਧਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਲਪਨਾ ਪੜਤਾਲ ਉੱਪਰ ਪੂਰੀ ਉੱਤਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੀ ਖੋਜ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਲਪਨਾ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਕੇਵਲ ਜਾਂਚੀ ਪੜਤਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।(46)

ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਖੋਜ-ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਣ, ਪਰਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਨ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ 'ਖੋਜ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਸਿਧਾਂਤ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਕਕਲਪਨਾ ਵਾਲੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜਟਿਲ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕਕਲਪਨਾ

ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਇਹੀ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਟੀ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ, ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇੰਜ ਕਿਸੇ ਸਚਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਟੇਜ ਪ੍ਰਾਕਕਲਪਨਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸਿਧਾਂਤ।(49)

ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਰ ਸਿੱਧੇ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਸਿੱਧੇ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਉਘਾੜਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਤੁਰੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜੋਕਾ ਯੁੱਗ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਆਮ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੋ ਪੁੜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖੋਂ ਬਿਮਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਸੱਚ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਸਿਧਾਂਤ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ ਹੀ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨਾ ਹੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਜਾਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ।

1.7 ਕਹਾਣੀ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਕਹਾਣੀ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਚਰਚਿਤ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਬੀਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪੁੰਗਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਾਡੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਿਆ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਬਾਤਾਂ, ਮਿੱਥ, ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਪਰੀ ਕਥਾਵਾਂ, ਸੁਖਨ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ, ਕਿੱਸੇ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਅੱਜ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਘੜਨ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਮਨਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। (7)

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਬਦਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਤ, ਲੋਕ-ਕਥਾ, ਨੀਤੀ-ਕਥਾ, ਬਚਨ, ਸਾਖੀ, ਕਿੱਸਾ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਅਜੋਕੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਰੂਪ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ-ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂਪਣ ਸਮੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਪੈਰ ਮੇਚ ਕੇ ਤੁਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਤੋਰ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਰ ਆਯੂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਖ਼ੁਰਾਕ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਆਯੂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਰਥ, ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਕਿਰਤ ਰਾਹੀਂ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (61)

ਕਹਾਣੀ ਰੂਪ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਪਰ ਨਵੀਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਹਿਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ...ਚਮਤਕਾਰੀ ਅੰਸ਼ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਹਾਣੀ ਸਹਿਜ ਬੋਲ, ਸਹਿਜ ਚਾਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਸਰਲਤਾ ਤੋਂ ਜਟਿਲਤਾ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।(55)

ਆਰੰਭੇ ਪੜਾਅ ਵੱਲੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੜਾਅ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਖੀ, ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜਨੌਰ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਸਧਾਰਨਤਾ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਸੱਚ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਭਾਵੇਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਬੱਝਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਦਿਸਦੇ-ਅਣਦਿੱਸਦੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਕੁ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਦਮ ਮੇਚ ਕੇ ਤੁਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਤਕਨੀਕੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚਣੀ ਵੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਮਨੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਸੋਚਣੀ ਵਿਚ, ਜਟਿਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਢੇਰ ਫੈਲਾਅ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹ ਕਿਉਂ? ਕਿਵੇਂ? ਕਿੰਤੂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਪਹਿਲੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਸੋ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਉਥੱਲ ਪੁੱਥਲ, ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਉਲਾਰ ਕਾਮ ਬਿਰਤੀ, ਫ਼ਰਾਇਡਵਾਦੀ ਲਿੰਗ ਵਿਗਿਆਨ, ਔਰਤ ਦਾ ਮੰਡੀਕਰਨ, ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਤਲਾਕ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕਾਮ ਬਿਰਤੀ 'ਚ ਵਾਧਾ, ਵਰਜਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ, ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼, ਆਰਥਿਕ ਅਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ, ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣੇ ਤੇ ਇਉਂ ਕਹਾਣੀ ਯਥਾਰਥ, ਕਥਾ, ਸ਼ਿਲਪ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਹੋ ਗਈ। ਇਸੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਹੀ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਬਦਲਾਅ ਆਏ। (29)

ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਬੜੇ ਪੜਾਅ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਕ ਪੁਸਤਕ 'ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਸੰਦਰਭ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਸਲ ਚਿਹਰਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਬਦਸੂਰਤ ਪਰਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਰੂਰ ਦੁਖਾਂਤਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਖੋਜਦਾ, ਥਿੜਕਦਾ, ਜੁੜਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।(40)

ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਰੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ: ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ 1913-1935
- ਦੂਸਰਾ ਪੜਾਅ: ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ 1936-1965
- ਤੀਸਰਾ ਪੜਾਅ: ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ 1966-1990
- ਚੌਥਾ ਪੜਾਅ: ਉੱਤਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ 1991 ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ

1. ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ 1913-1935 (ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ):- ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਅਕਾਲੀ (1921), ਪ੍ਰੀਤਮ (1923), ਕਿਰਤੀ (1925), ਹੰਸ (1928), ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਬਾਰ (1928), ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ

(1933), ਲਿਖਾਰੀ (1937), ਪੰਜ ਦਰਿਆ (1938) ਆਦਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੱਜ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਭੈ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਆਦਿ ਕਈ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮ ਹਨ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਨਵੀਂ ਸੁਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਹੱਸਦੇ ਹੰਝੂ' ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦਾ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਛੋਹਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਸਮਾਜਿਕ-ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਸੁਧਾਰਵਾਦ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਮੱਧਕਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਘਟਨਾ, ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ।

2. ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ 1936-1965 (ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ):- ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਿਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਲਭਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਨਾਰੰਗ ਸਿੰਘ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਅਤੇ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਵਰਗੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਥਾ-ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਵੀ ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਨੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹਨ,

> 1935 ਤੋਂ 1965 ਤੱਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਫੋਕਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ: ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਹੋਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੰਗ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਸਿਖਰ, ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਵਧੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਬਖੇੜੇ, ਅਜ਼ਾਦੀ-ਰਾਹੀਂ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪਿਆ ਭਾਰਤ, ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ (ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋਈ ਅਮਨ ਲਹਿਰ) ਵਿਸ਼ਵ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਉਭਾਰ ਆਦਿ। (91)

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਬੀਰ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਅਤੇ

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਂ ਹਨ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਾਲਵੀ ਆਂਚਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਸੁਖਬੀਰ ਦਾ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਾਨ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀ ਹੈ।

3. ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ 1966-1990 (ਵਸਤੂਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ):- ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਮੱਧਮ ਪੈਣ ਲੱਗਾ, ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਅਤੇ ਰੋਹ ਵਜੋਂ ਵਿਦਰੋਹ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚਲਾ ਰੋਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਲੱਗੇ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ, ਫਿਰ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਾਰੀ-ਚੇਤਨਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਵਧਣਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਦਰਸ਼ਨ ਕੌਰ, ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ, ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਸੁਧਾਰਵਾਦ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਆਦਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ। ਉੱਥੇ ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮਨੋਰਥਵਾਦ ਦੀ ਜੱਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮੈਂ ਹੁਣ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹਾਂ' ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਜਟਿਲ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ 'ਡੈਡ ਲਾਇਨ' ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੱਚ

ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵਾਲਾ ਕਥਾ-ਮਾਡਲ ਸਿਰਜ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਗੁਣਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿੱਥ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ।

੪. ਚੌਥਾ ਪੜਾਅ 1991 ਤੋਂ ਬਾਅਦ (ਉਤਰ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ):- ਨੌਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਆਰੰਭੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪੋਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ। ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ, ਦਲਿਤ, ਪੇਂਡੂ-ਜੀਵਨ, ਨੌਕਰੀ, ਪਰਵਾਸ, ਔਰਤ-ਮਰਦ, ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ, ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਆਦਿ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੌਥੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟਿਆ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦਾ ਅਗਲਾ (ਚੌਥਾ ਪੜਾਅ) 1985-90 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਬਦਲਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀਕਰਨ (ਗਲੋਬਲਾਈਜੇਸ਼ਨ) ਦਾ ਅਹਿਮ ਵਰਤਾਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਾਂ-ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਨਾਂਹ-ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਮੁਲਕ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮੂਹਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼, ਮੁਕਤੀ, ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸਬੰਧੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਭਾਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਵੀਨ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਮਾਡਲਾਂ ਅੱਗੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ, ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ, ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ, ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਤੇ ਤਰਕ ਸਿਰਜੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਲਾਤਮਕ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਸਨਮੁੱਖ ਨਵੀਆਂ ਚੁਨੌਤੀਆਂ ਉਭਾਰੀਆਂ ਹਨ। (325-326)

ਇਲੈੱਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਏ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਨੇ ਵਿਕਸਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਮਿਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਐੱਸ. ਬਲਵੰਤ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ, ਜਿੰਦਰ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ, ਬਲਬੀਰ ਪਰਵਾਨਾ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਸਰਾਲੀ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ, ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਆਦਿ ਸਭ ਚੌਥੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ।

1.8 ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਉੱਪਰ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੋਂ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਮਾਜ+ਸਭਿਅ+ਚਾਰ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਗਠਨ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚਲੇ ਨਿਯਮ, ਮੁੱਲ, ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਭਿੰਨਤਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਔਰਤ ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਮੁਦਰਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦੇ ਢੰਗ/ ਤਰੀਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਸੰਦ, ਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਤਾਂ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੂਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।(39)

ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਸੰਸਥਾ, ਸਭਾ, ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ, ਇਕੱਠ, ਸੰਗਤ, ਸੁਸਾਇਟੀ, ਸਮੁਦਾਇ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀ

ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਰਥ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਇਕੱਠ ਹੀ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕੱਲਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਝ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੇਰਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜ੍ਹਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਗਠਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ।

ਸਮਾਜ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਝ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਆਦਤਾਂ, ਰਿਵਾਜ ਆਦਿ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਚੇਤੰਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਕੁੱਝ ਕੁ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਇਸ ਦੇ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਰਤੀਯ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ' ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਭੋਗਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" (37)

ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮੂਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸਾਂਝੇ ਰੁਝਾਨ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਆਦਿ

ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਟੈਲਕਟ ਪਰਸਨਜ਼ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਜਟਿਲਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਧਨ ਮੰਤਵ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਯਥਾਰਥਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ। ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ "ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ" (51)

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਹ ਆਪਸ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧ ਪਰਿਵਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਔਰਤ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਧੀ, ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਪਤਨੀ, ਮਾਂ, ਮਾਸੀ, ਮਾਮੀ, ਭੂਆ, ਚਾਚੀ ਆਦਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਈ. ਬੀ. ਟਿਊਟਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ "ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ"(51)

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ-ਟੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ

ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਘਟਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਪੁਸਤਕ 'ਸਮਾਜ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ' ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ,

> 1920 ਵਿਚ ਦੋ ਹਿੰਦੂ ਬੱਚੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 8 ਸਾਲ ਅਤੇ 2 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਬਘਿਆੜ ਦੇ ਘੁਰਨੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਖੋਜ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਵੱਡੀ ਬੱਚੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਮਲਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, 1929 ਤੱਕ ਜਿਊਂਦੀ ਰਹੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਲਿਖ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਮਲਾ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗੂ ਚਾਰ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਚਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਬਘਿਆੜ ਦੀ ਘੁਰਘੁਰਾਹਟ ਬਗ਼ੈਰ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਹੋਰਾਂ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਸਮਾਜਕ ਆਦਤਾਂ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਬਘਿਆੜ ਦੀ ਬੱਚੀ ਲੱਭੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ 'ਮਾਨਵ-ਆਤਮ ਭਾਵ' ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ।(68-69)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਉਦਾਹਰਨ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਮਾਜ ਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖੀ

ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕੌਮ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇੱਕ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।(10)

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਧਰਮ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਕਾਨੂੰਨ, ਕਲਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਕਰਤੱਵ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ 'ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਤ ਹੈ,

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਹੋਣ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰੇ।(49)

ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਗੁੰਝਲਤਾ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਲੱਛਣ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੂਲ ਲੋੜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਖੜੋਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਜਾਂ ਹੌਲੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਭੌਤਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਧਰਮ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਕਾਨੂੰਨ, ਕਲਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਹਰ ਥਾਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖੀ

ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਸਤਿਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ

ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁੱਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮੈਕਾਈਵਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ: ਇਕਰੂਪਤਾ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ, ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹਨ। ਮੈਕਾਈਵਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਕਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਣਨਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੂਪਤਾ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਪੁਸਤਕ 'ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਸਰੀਰ, ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਇੱਥੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ (53)

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ

ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਭਿੰਨਤਾ ਭਾਵੇਂ ਇਕਰੂਪਤਾ ਤੱਤ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਭਿੰਨਤਾ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋਣੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਜੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਕਿੰਨਾ ਨੀਰਸ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਹੀਣ ਹੁੰਦਾ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਰੋਚਕ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ- ਜਿਵੇਂ ਉਮਰ, ਯੋਗਤਾ, ਰੁਚੀਆਂ, ਕਾਰਜਾਂ, ਸਵਾਰਥਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ। ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ "ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ" (54)

ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਵੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੱਚਾ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ, ਗੁੱਸਾ, ਘ੍ਰਿਣਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਯੋਗ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ

ਮੈਕਾਈਵਰ ਅਤੇ ਪੇਜ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਉਹੀ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਤਾ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ "ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ" (56)

ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਿੰਨਤਾ, ਇਕਰੂਪਤਾ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਪਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਦੇਖ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਛੂਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਸਤਿਤਵ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ 'ਕਲਾ ਸਮਾਜ ਲਈ' ਅਤੇ 'ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ' ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਹ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖੀਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਖਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ/ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜ਼ਰ੍ਹੀਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ,

ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਭ ਪੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਯੁੱਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਨ' ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ,

> ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਵਸਤੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਰਤਾਰਾ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਕਿਰਿਆ-ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਞ ਸਾਹਿਤ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਮਾਜੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿੰਬ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।(20)

ਸੋ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਫ਼ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਟੁੱਟ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਸਮਾਜ ਵਾਂਗ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪੱਖ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ, ਪੱਖ-ਪਾਤ, ਆਦਤਾਂ, ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਰਾਵਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਅਤਿ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ। ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਹੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਲੱਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਸੇ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ।(9)

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਸਭਿਅ (ਸਭਿਯ)+ ਆਚਾਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਾਂਜਿਆ, ਸੰਵਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ੁੱਧ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਂ ਫਿਰ ਤਰੀਕਾ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਸਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਕਲਚਰ (Culture) ਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

> "ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪ੍ਰਾ. ਸਭਿਅਤਾ, ਇਖ਼ਲਾਕ, ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸੰਭਲੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਨੇਕ ਵਰਤਾਰਾ, ਸ਼ੁੱਧ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ। "(136)

ਮਨੁੱਖ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੱਛੀ ਲਈ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਦੌੜਨਾ।" (12)

ਮਨੁੱਖ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ, ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਆਦਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਆਲੋਚਕਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੀਮਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਉਘਾੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਅਮੈਰੀਕਾਨਾ ਦੇ ‘Vol. VIII’ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।’’ (315)

'ਨਿਊ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਅਮੈਰੀਕਾਨਾ ਦੇ ‘Vol. VIII’ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਚਾਰ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਧੰਦੇ, ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ।"(784)

ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ, ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸਗੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਤੇ ਜਟਿਲ ਸਿਸਟਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।(23)

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਸਿਸਟਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਢਲਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਧ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ।(26)

ਅਮਰੀਕੀ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਹਿਰਸਕੋਵਿਤਸ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੰਖੇਪ ਤੋਂ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਪੰਨਾ 18 ਉੱਪਰ ਦਰਜ ਹਨ। (ੳ) "ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਮਨੁੱਖ-ਸਿਰਜਿਆ ਭਾਗ ਹੈ। (ਅ) ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਭਾਗ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਿੱਥ ਕੇ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ

ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚਲੀ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ' ਅਤੇ 'ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ' ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਲੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਜੇ ਵਿਰਸਾ ਹੈ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸਾ ਹੈ, ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਰਸਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸਾ ਜਨਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।"

ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਿਊਣ ਢੰਗ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ 'ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਸਭਿਆਚਾਰ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਜੋ ਉਪਯੋਗੀ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਅਰਥਵਾਨ ਹੈ, ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। (79)

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਬਾਕੀ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ

ਹਨ, "ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਸਲੀਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭਿਅਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।"(18)

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੁੱਲ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਭਾਸ਼ਾ, ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਆਦਿ ਹੋਰਨਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਣ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੀ ਘਾੜਤ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮੂਹਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਪਜਦਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਹਰ ਇੱਕ ਤੱਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜੈਵਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ।

ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਸਮੂਹ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਜਟਿਲ ਸਮੂਹ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੰਜ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਹਨ:

- ਪਦਾਰਥਕ ਅੰਗ
- ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਗ
- ਸੰਚਾਰਤ ਅੰਗ
- ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਗ
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਗ

ਡਾ. ਖਹਿਰਾ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਾਜੋ ਸਮਾਨ, ਕੰਮ ਧੰਦੇ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਆਦਿ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪਰਿਵਾਰ, ਰਿਸ਼ਤੇ, ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰਤ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਤੀਰਾ ਆਦਿ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਗ ਵਿਚ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿੰਤਕ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਰੀਸ ਮੈਕਗੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ,

- ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ

- ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰ
- ਬੋਧਾਤਮਕ ਸਭਿਆਚਾਰ (26)

ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲਈਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਇਮਾਰਤਾਂ, ਸੰਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਤੀ ਹੱਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਤਕਨੀਕੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਟਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਪਰ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਿਯਮ, ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਿਯਮ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ, ਉਬਾਸੀ ਲੈਣ ਲੱਗਿਆ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਣਾ, ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਚੱਲਣਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਿਯਮ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਖ ਨਿਯਮ ਇਹ ਸਿਖਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲਣਾ, ਧੰਨਵਾਦ ਕਹਿਣਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਨਿਯਮ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬੋਧਾਤਮਕ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਬੋਧਾਤਮਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਲਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਧਰਮ, ਵਿਚਾਰ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜ ਸਾਂਝ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਆਦਿ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜਲਦੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ਼, ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀਆਂ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ:

- ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ
- ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ
- ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੋਕਾ, ਭੂਚਾਲ ਦਾ ਆਉਣਾ, ਸੁਨਾਮੀ, ਹੜ੍ਹ ਆਦਿ ਦਾ ਆਉਣਾ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਰਕੇ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਢ ਜਾਂ ਲਭਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ

ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਦੂਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੋਲ ਇਲੈੱਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆ ਸਿਰਜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਧਾਨ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪਲ-ਪਲ ਵਿਚ ਰੰਗ ਵਟਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਬਣਨ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਆਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਇਸ ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਅਟੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਖੇਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ 'ਸਾਂਝ' ਅਤੇ 'ਵਖਰੇਵੇਂ' ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ 'ਸਭਿਆਚਾਰ' ਅਤੇ 'ਸਭਿਅਤਾ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ

ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਦੀ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੈਕਾਈਵਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟਾਈਪਿੰਗ ਮਸ਼ੀਨ ਜਾਂ ਪੈੱਨ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਟੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹਨ। ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ: ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇੱਕੋ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸੁਪਰ-ਆਰਗੈਨਿਕ, ਭਾਵ ਪਰ੍ਹਾ ਅਵੈਦੀ ਵਰਤਾਰਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਅ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਭਿਅਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸਿਵੀਲਾਈਜੇਸ਼ਨ' ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਹ ਪੜਾਅ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਸਿਵਲ' ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਜ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।(44)

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਰਤਾਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗ਼ੈਰ-ਪਦਾਰਥਕ ਵਰਤਾਰੇ ਆਉਂਦੇ

ਹਨ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਖਾਣ ਦਾ ਅਧੂਰਾ ਮੇਜ਼ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਤਰਖਾਣ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਮਾਂਦਰੂ ਰੁਚੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕੱਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕੱਲੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ, ਸਗੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਖ਼ੁਦ ਇੱਕ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋਂਦ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਸਮਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਕ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਲੋੜਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਦੇ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (35)

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੁੰ-ਮਾਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਵੰਦ/ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਸਾਹਿਤ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਜਿੱਥੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੂਨੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਹਰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਸਤਿਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਸਤਿਤਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਮਾਨਵੀ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਹੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਦਰਭ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। (30)

ਸੋ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿਖ਼ਰਾਂ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ

ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਜਾਂ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਆਪ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਦੱਸਦੇ ਹਨ,

1. "ਇਹ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ,

2. ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਘੜਦਾ ਹੈ,

3. ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਹੋਰਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਇਕਮਿਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।" (78)

ਧਰਮ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ (ਪਾਪ-ਪੁੰਨ) ਦੀ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਅੰਦਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਸੱਚ, ਮਾਨਵਤਾ, ਹਲੀਮੀ ਆਦਿ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲੋੜਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਪਰਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਧਰਮ ਵੀ ਬਾਕੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਸ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਦੇ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਮਾਜ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ

ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਾ ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੱਚਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁਹਾਫ਼ਜ਼ ਖ਼ਾਨਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਵਿਕਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਪਰਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। (82)

ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਂਗ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਧਦਾ ਅਤੇ ਫੁੱਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ

ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿਗੋਤਸਕੀ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਵਿਗੋਸਤਕੀ ਇਕ ਸੋਵੀਅਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ, ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਬਿੰਦਰਾ ਦੇ ਅਨ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ,

> ਵਿਗੋਤਸਕੀ ਇੱਕ ਰੂਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ 1917 ਦੀ ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।(52-53)

ਵਿਗੋਤਸਕੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਵਿਗੋਤਸਕੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਬਿੰਦਰਾ ਦੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ' ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ,

> ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢਾਂਚੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰੋਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਬਿੰਦਰਾ, 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ' (54)

ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ, ਰਸਮਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹਨ। ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕਛ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ Sociocultural Theory In Anthropology ਜਿਸ ਵਿਚ Merwyn S.Garbarino ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ ਕਿ,

> ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। (98)

ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕ 'The Routledge Handbook of Sociocultural Theory and Second Language Development' ਵਿਚ James P. Lantolf ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਠੱਪਾ ਲੱਗਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਰੋਲ ਜਾਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਸਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਲਾ ਕਿਰਤਾਂ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। (84)

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਧੀ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹੇਠਾਂ ਬਣੇ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 3 ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

Three Important Aspects

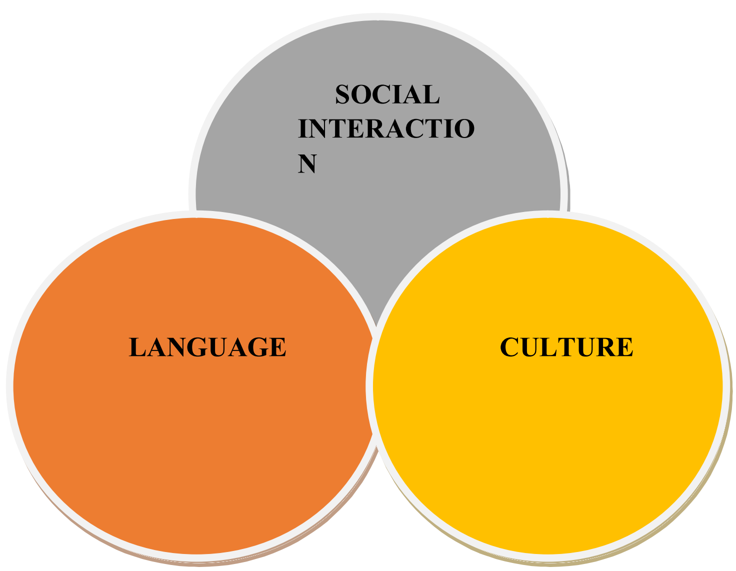

ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਆਦਿ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ

ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਧਦਾ, ਫੁੱਲਦਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੁਹਾਰ, ਤੱਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਸਹਿਤ ਹੈ।

1.8 ਮੁੱਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਤਾ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਟਿੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੱਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਥਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਪੱਧਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਮੀਰ ਮੁੱਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇੱਕ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਹੋਈ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਸੁਚੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਲਈ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਚੰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੀ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਲ ਕੀ ਹਨ?

ਮੁੱਲ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਮਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਲ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ value (ਕੀਮਤ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਰਥ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ 'ਵੈਲਯੂ' (Value) ਸ਼ਬਦ ਸਾਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਕੂਲ ਇੱਕ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀਮਤ (value) ਦੇ ਸੰਕਲਪਵਾਚੀ ਅਰਥ ਮੁੱਲ (price) ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਮੁੱਲ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਸਤਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਰਜ, ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਧਾਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵ-ਮੰਤਵ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀਮਤ ਸ਼ਬਦ ਹਿਤਾਂ, ਸੁੱਖਾਂ, ਪਸੰਦ, ਰੁਚੀਆਂ, ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ, ਨੈਤਿਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ, ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਲੋੜਾਂ, ਖਿੱਚਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਚੋਣਵੀਂਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਰੀਤੀਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।(53)

ਮੁੱਲ (ਕੀਮਤ) ਉਹ ਮਾਪਦੰਡ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕੀ ਹੈ, ਗ਼ਲਤ ਕੀ ਹੈ, ਕਿਹੜਾ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜਾ ਇਨਕਾਰਯੋਗ ਹੈ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਣਗਿਣਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਵੈ-ਤਜਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੁੱਲ ਹੀ ਹਨ। ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। A.N Tripathi ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'Human Values' ਵਿਚ Swami Yuktananda ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ,

> They (values) are the very core of our behavior, the movie force of our lives. (23)

(ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫਿਲਮ ਦੀ ਫੋਰਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।)

ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਰਵਰਡ ਬੇਕਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Through Values to Social Interpretation Essays on Social Contexts, Actions, Types and Prospects' ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਰ ਇੱਕ ਹੱਦ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਸਾਰਿਆ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ, ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋੜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਰੱਦੋ-ਬਦਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਚ ਹੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ।(6)

ਮੁੱਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਾਨਵੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁੱਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਮੁੱਲ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਆਰੰਭ 19 ਵੀ. ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਾਰਟਮੈਨ ਲਟਜ਼ੇ (Hartman Latza) ਅਤੇ ਫਰੈਡਰਿਕ ਨੀਤਸ਼ੇ (Fredric Nietshe) ਦੇ 1885 ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ' ਵਿਚ ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ ਕੀਮਤਾਂ ਸਥੂਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਸਤਾਂ ਵਰਗੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਚਾਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਰਵ-ਪਰਵਾਨਿਤ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹਾਂ ਮੁਖੀ ਜਾਂ ਨਾਂਹ ਮੁਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ, ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ, ਨਿਖੇਧਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਦਾਜ ਆਦਿ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਅਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦਸ਼ਾਂ, ਮਨਾਹੀਆਂ, ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਜੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਕਾਬਜ਼ ਜਮਾਤ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਫ਼ਰਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਨਾਵਟੀ, ਓਪਰਾ, ਠੋਸਿਆ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਕ ਸੰਗਠਿਤ, ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚੋਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਮਾਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ, ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਅਨੁਕੂਲ ਸਿਰਜਿਆ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।(54)

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ

ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਐਚ.ਐਮ.ਜੋਨਸਨ ਪੁਸਤਕ 'Sociology, A Systematic Introduction's Rout' ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਾ ਹੈ,

> ਮੁੱਲ ਉਹ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਉਹ ਮਾਪਦੰਡ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਨਉਚਿੱਤ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਅਤੇ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ਦਾ ਨਿਰਣੈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।(49)

ਮੁੱਲ (ਕੀਮਤ) ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਤਰਜੀਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੁਭਾਅ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਰਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਹੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਧਾਰੀਵਾਦ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਭਲੇ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕੁੱਝ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੂਬਾ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ, ਉਦਯੋਗ, ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਦਾਰੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ Andre Beteille ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ,

> An institution has meaning and legitimacy for its members only when they acknowledge its moral claims over them, at least some of the time, even when those demands are contrary to their individual interests. A.N Tripathi "Human Values" (23)

(ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਅਰਥ ਅਤੇ ਜਾਇਜ਼ਤਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦਾਅਵੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਉਲੱਟ ਹੋਣ।)

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਵਰਤਾਓ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁੱਲਾਂ (ਕੀਮਤਾਂ) ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਅਧੂਰੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਟੀਚੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।। A.N Tripathi ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'Human Values' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ,

> It is the creations of ideals, and reconstitution of human life in accordance with the ideal claims. (24)
>
> (ਇਹ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਪੁਨਰਗਠਨ ਹਨ।)

ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੋਕਸ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੌਧਿਕ ਯੂਨਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਸੱਚ, ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।। ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੇਵਰਾਜ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ ਕਿ,

> Philosophy is the instrument that enables man to make his pursuit of values a consciously directed activity. …The business of philosophy is to analyse the structure of these values and to investigate the conditions and criteria involved in their production, refinement and appreciation. A.N Tripathi "Human Values" (24)

(ਫਿਲਾਸਫੀ ਉਹ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਗਤੀਵਿਧੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਲਾਸਫੀ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ, ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਅਸਲੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤਿੰਨ ਹੀ ਹਨ-ਸਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਸਤਯਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਚਾਈ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਅਪਣਾਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਨਿਆਂਪੂਰਨ, ਦਿਆਲਤਾ, ਬਰਾਬਰੀ ਆਦਿ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬਰਾਊਡੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਕਦਰ-ਕੀਮਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਚੋਣ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ "ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ।" (3)

ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਮੁੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਨੁਭਵੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਨੁਭਵੀ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਉੱਭਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣ

ਵਿਚ ਗਹਿਰੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਦਾਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ 'ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ' ਜਾਂ 'ਗਿਆਨ ਸਾਹਿਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਯੂਰਪੀਅਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਤਰਕ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਪਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਮੱਧਕਾਲੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਗੱਠਜੋੜ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸੀ। ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਸੋਚ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ,

- ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਵੈ ਮਾਨ, ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨਾ।
- ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਪਹਿਚਾਣ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ।
- ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ, ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣ-ਸਮਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਅਤੇ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਅੰਕ 1, ਜਨਵਰੀ 2003 ਵਿਚ ਡਾ. ਜਗਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ: ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ,

ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕੀਮਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਵਖਿਆਉਣ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬੜੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਕੂਲ ਇੱਕ ਕੀਮਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।(103)

ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਕਲਪ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉੱਨਤੀ ਇਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਂਹ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸੋਚ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਪੜਾਅ 'ਧਰਮ' ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨਿੱਜੀ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਧਾਰਮਿਕਤਾ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ, ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਭੁੱਖ, ਨੀਂਦ, ਡਰ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ। ਧਰਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਨਵਰ

ਵਰਗਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਧਰਮ' ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਯੋਜਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਧਰਮ','ਅਰਥ','ਕਾਮ','ਮੋਕਸ਼' ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਡਾ. ਐਸ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੁਸਤਕ 'ਧਰਮ ਔਰ ਸਮਾਜ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਧਰਮ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਯੋਜਨ (ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਕਸ਼) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। (127)

'ਧਰਮ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇਖ਼ਲਾਕ ਜਾਂ ਕਰਤੱਵ ਆਧਾਰਿਤ ਨੈਤਿਕਤਾ। 'ਅਰਥ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਧਨ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ। 'ਕਾਮ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ। 'ਮੋਕਸ਼' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਮੁਕਤੀ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਅਚਾਰੀਆ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਾਮ ਨਾਥ ਸ਼ੁਕਲਾ 'ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਕਸ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਇੱਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤ ਜੀਵਨ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ...ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੀ ਮੋਕਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। (191)

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦੋ ਵਿਆਪਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਧਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ, ਕੁਦਰਤੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੌਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ

ਲਈ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਆਸ' (prayas) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਆਸ' ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ 'ਧਰਮ' ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਭਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਯਮਬੱਧ ਰੋਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਣ ਜਿਵੇਂ ਨਿੱਜੀ ਗੁਣਾਂ, ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਫਲਦਾਇਕ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ।

ਮੁੱਲ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਜਾਂ ਅਸਲੀ ਮੁੱਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਰਥ ਜਨਮ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ-ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਮੁੱਲ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇੱਕ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ,

- 'ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਅੰਤਿਮ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ- ਸੱਚ (Truth), ਸੁੰਦਰਤਾ (Beauty), ਚੰਗਿਆਈ (Goodness)। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਹੈ। ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਨੀਤੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਦਰ-ਕੀਮਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਕਦਰ-ਕੀਮਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਸੁੰਦਰ ਹੈ? ਕਿਉਂ? ਕਿਵੇਂ? ਆਦਿਕ। ਨੀਤੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਭਲਾਈ ਦੀ ਕਦਰ-ਕੀਮਤ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਮ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਸਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਕਰਦਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ 'ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ'(6)

- Frederick Patka ਪੁਸਤਕ 'Value and Existence Studies in Philosophic Anthropology' ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ 6 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ, ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ, ਸੌਂਦਰਯਮੂਲਕ ਮੁੱਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ, ਸੰਗਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲ। (96-97)

- ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਿਕੋਲ ਰੈਸ਼ਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Introduction to Value Theory' ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ 10 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ: ਭੌਤਿਕ ਮੁੱਲ, ਸਰੀਰਕ ਮੁੱਲ, ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ, ਬੌਧਿਕ ਮੁੱਲ, ਸੌਂਦਰਯ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਲ, ਰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਲ, ਕੰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਲ। (14-18)

- A.N Tripathi ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'HUMAN VALUES' ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ 7 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ: Material values, Societal values, Psychological values, Aesthetic values, Ethical Values, Spiritual values, Human values (37)
- Dr. Yogendra Singh. Ankur Garg ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Human Values and Professional Ethics' ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ,

  1. Human Value: Human behavior.
  2. Constitutional and National Value: Constitutional rules.
  3. Social Value: Rules about society.
  4. Vocational or Professional Value: Ideals in various professions.
  5. Religion Value: Ideals related to religious.
  6. Aestheic Value: Value in Arts and Literature. (4)
- ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ' ਵਿਚ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ: ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ (ਕੀਮਤਾਂ), ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ (ਕੀਮਤਾਂ), ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ (ਕੀਮਤਾਂ) (54)
- ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਢਿੱਲੋਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕੀਮਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ' ਵਿਚ 4 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ: ਭੌਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਬੌਧਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ।(3)
- ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਵਿਚੋਂ ਐਨ.ਸੀ.ਈ. ਆਰ. ਟੀ. ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਚੌਰਾਸੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ: ਸੰਜਮ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ, ਅਛੂਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਨਾਗਰਿਕਤਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ

ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਫ਼ਾਈ, ਦਇਆ, ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਰਨ, ਆਮ ਭਲਾਈ, ਹੌਸਲਾ, ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਉਤਸੁਕਤਾ, ਲੋਕਤੰਤਰਾਤਮਿਕ ਨਿਰਨਾ-ਨਿਰਮਾਣ, ਭਗਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਸਰੀਰਕ ਕੰਮ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਕਰਤੱਵ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ, ਧੀਰਜ, ਸਮਾਨਤਾ, ਮਿੱਤਰਤਾ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਦਿੱਖ, ਵਧੀਆ ਸਲੀਕੇ, ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ, ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ, ਸਤਿਕਾਰ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਾ, ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ, ਸ਼ੁੱਧ ਜੀਵਨ, ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨਾ, ਨਿਆਂ, ਦਿਆਲਤਾ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਆਲਤਾ, ਕਰਤੱਵ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ, ਅਹਿੰਸਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ, ਆਗਿਆਕਾਰੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਚਿੱਤ ਵਰਤੋਂ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਹੋਣਾ, ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਲਈ ਖੋਜ, ਸੂਝਬੂਝ, ਨਿਯਮਿਤਤਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਨਮਾਨ, ਬੁਢਾਪੇ ਲਈ ਇੱਜ਼ਤ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਵੈ-ਅਧਿਐਨ, ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ, ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਨ, ਸਵੈ-ਪਾਬੰਦੀ, ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ, ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਵਿਚ ਭੇਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਝ, ਸਮਾਜਵਾਦ, ਹਮਦਰਦੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ, ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ, ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਸੰਯੁਕਤ ਭਾਵਨਾ, ਸਚਿਆਈ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਸੱਚ, ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਪਿਆਰ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਕਦਰ। (ਸਰੋਤ: ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ. ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ) (10-11)

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼, ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ

ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਤਤਕਾਲੀ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਚੱਜੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਜਨ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲਣ ਉਪਰੰਤ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ- ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁੱਲ।

1. **ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ:** 'ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ' ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ 'ਚੰਗਾ' ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ? ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜ ਕੀ ਹੈ?

ਸਮਾਜ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ

ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਹ ਸੌਖੀ ਸਮਝ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁਸਾਇਟੀ ਇੱਕ ਜੈਵਿਕ ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮੂਹਾਂ, ਕਲਾਸਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਤਰੀਕੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ A.N Tripathi ਪੁਸਤਕ 'Human Values' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ,

> Society is an organization for cooperative working to seek human development, through production and distribution of sharable social goods. (50)
>
> (ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।)

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ ਇਸ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਵਹਾਰ, ਟੀਚੇ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਟੀਚੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ

ਉਹ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਮ ਵਿਰਾਸਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪਛਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। 'ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚਲਾ ਸੰਬੰਧ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਆਪਸੀ ਹਿਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ,

> ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤਕ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸਕਾਰਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।.........ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਵਰਤਨ, ਪ੍ਰੇਮ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਲਵਰਤਨ ਸਨੇਹ, ਮਾਪੇ, ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਭਾਈਚਾਰੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਵਿਚ ਜਾਤ, ਕੰਮ, ਗੁਆਂਢ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। (13)

2. **ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ:** ਆਰਥਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਕਾਨੂੰਨ,

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੀ ਧਨ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ, ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਹੈ।

ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਜੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਛੜਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।' (51)

ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਆਉਂਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਅਨੈਤਿਕ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

3. **ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ:** ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਧਰਮ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ

ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਧਰਮ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਧਰਮ ਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਧਰਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਪੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਮ ਹੀ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ' ਵਿਚ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ,

> ਧਰਮ ਦਾ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ (ਧਰਮ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਦੇ ਗੁਣ ਸਿਖਾਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੀ ਅਸਰਦਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਾਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਰਾਹ ਦਰਸਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੈ। (258)

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੇਧ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ' ਵਿਚ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ,

> ਧਰਮ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਜਿਹਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਨੀ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ ਦੇ ਕਈ ਪੰਧ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਤੇ ਕਈ ਪਾਸਾਰ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਹੈ, ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਲੋਕ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਤੱਕ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।(57)

ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇੰਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਆਪਕ ਪਸਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਰਮ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਧਰਮ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹੋਰ ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਅਨਜਾਣੇ ਅਤੇ ਪਰ੍ਹਾ-ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਦੂਜੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਗੀਤ, ਕਵਿਤਾ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ

ਕਲਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਾਚ ਦਾ ਵੀ। ਆਦਿ-ਮਾਨਵ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਲਈ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਓਨਾ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਕਾਇਮੀ, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਇਹਨਾਂ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਸ਼ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਹੈ।' (80)

ਧਰਮ ਕੁੱਝ ਨੈਤਿਕ ਅਸੂਲਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਾਦਗੀ, ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਭਲਾਈ, ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ, ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਆਦਿ ਮੁੱਲ ਹਨ।

੪. ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ: ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਲਈ 'ਸਦਾਚਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸਦਾਚਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ ਸਦਾ+ਆਚਾਰ। ਸਦਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ-ਹਮੇਸ਼ਾ, ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਹੋ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਨੇਕ ਜਾਂ ਚੰਗਾ ਚਾਲ ਚੱਲਣ, ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ। ਚੰਗੇ ਆਚਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਲਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਲੂਆਣਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ।" (52)

ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਐਥਿਕਸ (ethics) ਅਤੇ (morality) ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। Ethic ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ Ethos ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ-ਸੁਭਾਉ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣਾ। Morality ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Mores ਤੋਂ ਬਣਿਆ

ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਸੁਭਾਉ ਹੀ ਹੈ। ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਅਮੈਰਿਕਾਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਐਥਿਕਸ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।"(220)

ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਆਧਾਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾ. ਹਰੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਸੇਠੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲ ਵਿਮਰਸ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਨੀਤੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਜੀਵ ਹੱਤਿਆ ਪਾਪ ਹੈ' ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਲਈ ਉੱਤਮ ਹੈ। (ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ)। ਪਰ ਇਹ ਹੱਤਿਆ ਇੱਥੇ ਨੈਤਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਸਤੂ ਹੈ। (44)

ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼-ਆਚਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਰੋਹੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ' ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ, ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਬੁਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ

> ਜਗ੍ਹਾ ਅਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਸੂਲ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਜਾਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (132)

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਵੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਾਲਾ ਗੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੁਚੱਜਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਡਿੰਗਟਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦੀ ਐਥਿਕਸ ਐਨੀਮਲ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਰ ਲਈ ਅਰਥਾਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਉਦੇ ਵਿਕਾਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਤਕ ਅਪੜਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।(101)

ਨੈਤਿਕਤਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉੱਤੇ ਹੀ ਟਿਕੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਭਰੋਸਾ ਸਚਾਈ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

5. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ: ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਹੀ ਪਛਾਣ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ,

ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡੀ ਮੱਛੀ ਛੋਟੀ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਵਰ ਤਾਕਤ ਹੀਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਅਜਿਹੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 'ਰਾਜ' ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵੱਧ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਸੱਭਿਆ ਜੀਵਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।(239)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੰਗ ਸੋਚ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

6. ਨਿੱਜੀ ਮੁੱਲ: ਇਹ ਉਹ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਮੁੱਲ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਉੱਚਤਮ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮੁੱਲ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਮੁੱਲ, ਮੁੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।

7. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ: ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੇਧ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ, ਅਹਿੰਸਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਮੁੱਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ (ਕੀਮਤਾਂ) ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ

ਹਨ ਕਿ ਮੁੱਲ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋਂਦਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੁੱਲ ਸੰਚਾਰਿਤ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਕੜੀ ਨੂੰ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਅੰਕ 1, ਜਨਵਰੀ 2003 ਵਿਚ ਡਾ. ਜਗਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ: ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ,

> ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਕਾਈ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਚਾਣ, ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਰਧਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਹੱਤਵ, ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਪੇਖਕ ਕੌਮੀ ਪਹਿਚਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਨਾਇਕ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਨਵ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਸੀਮਾ ਅਧੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਿਹੇ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਸਮਝਣ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।(104)

ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ। ਕੁੱਝ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਮੁੱਲ ਅੰਤਰ-ਮੱਖੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਵਸਤੂ-ਨਿਸ਼ਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਲ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਹਨ। ਮੁੱਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਭਾਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵਾਰਥ ਛੱਡ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰਕ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਤੰਤਰਾਤਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਤਣਾਅ ਆਮ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਖਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਸਕੇ।

ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ

ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਦਾ ਜੇਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੋਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰਾ ਹੈ। ਘਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਏਜੰਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘਰ

ਉਹ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ, ਮਾਂ-ਪਿਉ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਚਾਚੇ-ਤਾਏ ਸਭ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸੋਮਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਭ ਚੰਗੇ ਸੰਸਕਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤਜਰਬੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਕਾਰਾਤਮਿਕ ਨਸੀਹਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਛੱਡਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਆਦਰਸ਼, ਸਚਾਈ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਘਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੱਚੇ ਲਈ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸਕੂਲ ਹੈ। ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੱਚਿਆ ਦਾ ਦੂਜਾ ਘਰ ਸਕੂਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਚੰਗੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਜਿਸ ਦੇ ਸਕੂਲ ਸੁਚੱਜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵੀ ਸੁਚੱਜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਭਾਵ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਸਕੂਲ ਉਹ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਅਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹਨ। 'ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ' (24)

ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਜੇਕਰ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। 'Religion' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ 'Religare' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਰਥ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਤਿਆਗ, ਬਰਾਬਰੀ, ਭਾਈਚਾਰੇ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਧਰਮ ਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ, ਜੈਨ, ਬੁੱਧ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਸਭ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਕਥਨ ਹੈ,

ਸਚੁ ਸਭਨਾ ਹੋਇ ਦਾਰੂ ਪਾਪ ਕਢੈ ਧੋਇ॥

ਨਾਨਕੁ ਵਖਾਣੈ ਬੇਨਤੀ ਜਿਨ ਸਚੁ ਪਲੈ ਹੋਇ॥ (468)

ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੇ ਮੁੱਲ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਸਚਾਈ ਦੇ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੋਮੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤੱਤ ਗਿਆਨ, ਨੀਤੀ ਗਿਆਨ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਿਲਾਸਫੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ, ਭੌਤਿਕਵਾਦ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਨੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਮੁੱਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਮੁੱਲ ਸਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਦਵੰਦਮਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਸਭ ਰੂਪ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਅਗਵਾਈ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਨਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਸਭ ਮੁੱਲ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੱਕੀ ਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਦਾਰਥ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਅਹਿਮ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਬਾਰਬਰ ਦਾ ਕਥਨ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ,

> ਵਿਗਿਆਨ ਦਲੀਲ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦ, ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ ਆਦਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ, ਗੰਭੀਰ, ਨਿਰੀਖਣ, ਸੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ 'ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਵਿਚ (23)

ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਅੰਦਰ ਬਿਜਲਈ ਮੀਡੀਆ ਜਿੱਥੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਿੰਟ ਅਤੇ ਬਿਜਲਈ ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਟੀ.ਵੀ. ਉੱਪਰ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਟੀ.ਵੀ. ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜਲੰਧਰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਚੈਨਲ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸਰੋਤ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰੇ ਉੱਪਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਦਾਰੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਹਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਘਰ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ, ਮੀਡੀਆ ਆਦਿ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਹਨ।

1.9 ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾਕਾਰ

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਚੋਣਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਖੋਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਹਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਤਜ਼ਰਬਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣਗੇ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ, ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ, ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ, ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਕੁੱਲ ਸੱਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਚੌਥੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ ਛੱਪੇ ਵੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਚਰਚਿਤ ਨਾਮ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਜਨਮ 17 ਮਈ, 1970 ਨੂੰ ਸ. ਬੂਝਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਜਾਫ਼ਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਬੀ.ਐਸ.ਸੀ, ਐਮ.ਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੀ.ਐਡ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ 'ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ' ਕਾਲਮ ਹੇਠ ਉਹ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ

ਪਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸਫ਼ਰ 1995 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਨਚੀਕਤਾ ਦੀ ਮੌਤ' ਛਪੀ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਦੋ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਖੁਸ਼ਕ ਅੱਖ ਦਾ ਖ਼ਾਬ' (2013) ਅਤੇ 'ਰੰਗ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ' (2019) ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ:

1. ਨਚੀਕਤਾ ਦੀ ਮੌਤ 1998

2. ਖੂਹ ਗਿੜਦਾ ਹੈ 2004

3. ਖੁਸ਼ਕ ਅੱਖ ਦਾ ਖ਼ਾਬ 2013

4. ਰੰਗ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ 2019

ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ:

1. ਤੁਰਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ (ਜੀਵਨੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, 2003)

2. ਬਾਬਾ ਬੂਝਾ ਸਿੰਘ (ਗ਼ਦਰੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਦੀ ਜੀਵਨੀ 2008)

3. ਗ਼ਦਰੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚ ਜੀਵਨੀ (2013)

ਤਰਕ/ ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ:

ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ (2000)

ਸੰਪਾਦਨਾ:

1. ਨਰਕ ਕੁੰਡ 1997 ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਰਨਾਲਾ

2. ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਪੱਡਾ 2005 ਤਰਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਰਨਾਲਾ

3. ਪਾਸ਼ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ 2010 ਤਰਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਰਨਾਲਾ

4. ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ (ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ) 2014 ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ

5. ਵਿਗਿਆਨ ਜੋਤ (ਦੋ ਮਾਸਿਕ ਪਰਚਾ) 1997 ਤੋ.........

6. ਚੌ-ਮਾਸਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਰਾਗ' ਮਈ-ਅਗਸਤ 2017 ਤੋਂ.........

ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ:

1. ਯੁਵਾ ਪੁਰਸਕਾਰ 2005-06

2. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਗਲਪ ਪੁਰਸਕਾਰ 2000

3. ਸਾਹਿਤ ਕੇਂਦਰ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪੁਰਸਕਾਰ 2000

4. ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ ਜਗਤਪੁਰਾ ਵੱਲੋਂ 'ਨਚੀਕਤਾ ਦੀ ਮੌਤ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ 'ਮਾਤਾ ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਐਵਾਰਡ-2000'

5.ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਬੰਗਾ ਵੱਲੋਂ 'ਨਚੀਕਤਾ ਦੀ ਮੌਤ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਪੁਰਸਕਾਰ-2003

6. ਚੀਮਾ ਕਲਾਂ ਜਲੰਧਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪੁਰਸਕਾਰ 2008

7. ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਦੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ, ਇੰਡੋ ਅਮਰੀਕਨ ਹੈਰੀਟੇਜ ਫੋਰਮ ਫਰਿਜਨੋ' ਅਤੇ 'ਵਾਰਿਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ' ਵੱਲੋਂ ਸੰਨ 2006 ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਕਾਰ ਮੰਚ

ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ' ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਵੱਲੋਂ ਸੰਨ 2012 ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

8. 17ਵਾਂ ਸ਼ਾਕਿਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ ਗਲਪ ਪੁਰਸਕਾਰ-2014 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਜਗਰਾਓ (ਲੁਧਿਆਣਾ)

9. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਰਾਮਪੁਰ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵੱਲੋਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ-2011'

10. ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਪੁਰਸਕਾਰ-2012, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਲਿਖਾਰੀ ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਮੰਚ ਬਟਾਲਾ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ।

11. ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਲਾਂਬੜਾ (ਜਲੰਧਰ) ਵੱਲੋਂ 'ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਪੁਰਸਕਾਰ' -2016

12. ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਅਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਕਾਲਜ ਮੁਕੰਦਪੁਰ (ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ), ਪੰਜਾਬ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ (ਰਜਿ) ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਸਮੂਹ ਗ੍ਰਾਮ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਸਿੰਬਲੀ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਵੱਲੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਟਰੱਸਟ (International) ਵੱਲੋਂ 'ਬਾਬਾ ਬੂਝਾ ਸਿੰਘ' ਕਿਤਾਬ ਗਿਆ, ਚੇਤਨਾ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡੇਢ ਦਰਜਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ, ਉਰਦੂ, ਮਰਾਠੀ, ਬੰਗਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਕਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸਿਲੇਬਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ: ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦਾ ਜਨਮ 18 ਸਤੰਬਰ, 1968 ਨੂੰ ਅਮਰਗੜ੍ਹ (ਸੰਗਰੂਰ) ਵਿਖੇ ਸ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਚਰਨ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਅਤੇ ਬੀ.ਐੱਡ. ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ, ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜੀ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਉਲਝਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਆਦਿ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ' (2015) ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰਾ (ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ) 2003

2. ਖ਼ਿੱਤੀਆਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਨੇ (ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ) 2008

3. ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ (ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ) 2015

4. ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ (ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ) 2013

5. ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਬਾਲ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ) 2015

6. ਇੱਥੋਂ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦਿਸਦਾ ਹੈ (ਨਾਵਲ) 2018

ਸੰਪਾਦਕ ਪੁਸਤਕਾਂ:

ਕਿੰਨਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਹਿਜੜਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ) 2015

ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ ਉੱਪਰ ਛਪੀਆਂ ਖੋਜ-ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀ ਕਥਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (2013) ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ

2. ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ: ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (2014) ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਦਿਲਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ

3. ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ: ਪ੍ਰੋਖ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰੋਖ ਤੱਕ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ (2015) ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਸਪਰਾ

4. ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਂਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ (2015) ਸੰਪਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸੁੱਖੀ ਭੀਖੀ

6. ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਤੱਕ, ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੋ. ਬਲਵੀਰ ਕੌਰ ਰੀਹਲ

ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ:

1. ਅਦਾਰਾ ਕਲਾਕਾਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵੱਲੋਂ 'ਚਾਦਰ' ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨੰਬਰ ਇੱਕ ਆਉਣ ਲਈ 'ਕਰਨਲ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਭੱਠਲ' ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ-2001

2. ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ 'ਸਿਖਰ-ਦੁਪਹਿਰਾ' ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਪੁਸਤਕ ਲਈ 'ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ' ਪੁਰਸਕਾਰ-2004

3. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ-2004, 2012

4. ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ ਪੁਰਸਕਾਰ-2005 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਮੰਚ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ (ਅੰਮਿਤ੍ਰਸਰ)

5. ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਜਰਨੈਲ ਪੁਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ 2013 ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਸ਼ੇਰਪੁਰ (ਸੰਗਰੂਰ)

6. ਨਵਾਂ-ਜ਼ਮਾਨਾ ਕਹਾਣੀ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ 'ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ' ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨੰਬਰ ਇੱਕ ਆਉਣ ਲਈ ਬੀਬੀ ਸਵਰਨ ਕੌਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ-2007

7. ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਕਹਾਣੀ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ 'ਪੱਟ ਤੇ ਵਾਹੀ ਮੋਰਨੀ' ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨੰਬਰ ਇੱਕ ਆਉਣ ਲਈ ਬੀਬੀ ਸਵਰਨ ਕੌਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ 2009

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਨਸਲਘਾਤ' ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਦੇ ਇਲੈਕਟਿਵ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ 'ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ' ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਐਮ. ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਦੇ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ: ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 13 ਜਨਵਰੀ, 1969 ਨੂੰ ਸ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਨਸਰਾਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਪਿੰਡ ਨਸਰਾਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਤਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੀ.ਏ, ਬੀ.ਐਡ ਅਤੇ ਐਮ.ਫਿਲ (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੈਕਚਰਾਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗੀ। ਪੀਐੱਚ.ਡੀ ਦਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਆਪਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾਮ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ 'ਔਰਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ' (2015) ਵਿਚ ਛਪੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲ:

1. ਹਾਰੇ ਦੀ ਅੱਗ 1990

2. ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਕਥਾ 2004

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ:

1. ਡਾਕਖ਼ਾਨਾ ਖ਼ਾਸ 1995

2. ਔਰਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ 2015

ਹੋਰ:

1. ਸਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ 2006

2. ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਨੇਮਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭ (ਆਲੋਚਨਾ) 2010

3. ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਫੰਦੇ ਤੱਕ-ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ 2010

4. ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (ਆਲੋਚਨਾ) 2006

ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ:

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪੁਸਤਕ 'ਡਾਕਖ਼ਾਨਾ-ਖ਼ਾਸ' ਸਾਲ 1995 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ।

2. ਐਸ. ਐਸ. ਭੱਠਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਬਰਨਾਲਾ।

3. ਅਨੀਰੁੱਧ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ।

4. ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਕਥਾ ਲਈ ਸਿਡਨੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਅਵਾਰਡ 2007

5. ਕੇਂਦਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪੁਰਸਕਾਰ 2009

6. ਸਾਹਿਤਕ ਸਭਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਜੰਮੂ) ਵੱਲੋਂ ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਪੁਰਸਕਾਰ।

ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧਾ ਰਾਹੀਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਕਿਸਾਨੀ, ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। 'ਡਾਕਖ਼ਾਨਾ ਖ਼ਾਸ', 'ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ' ਅਤੇ 'ਹੱਡਾਰੋੜੀ' ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। 'ਕਰਾਂਤੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ' ਕਹਾਣੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਸਿਰਜਨਾ' ਵਿਚ ਛਪੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ: ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰਸੇਵਕ_ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਜਾਣਿਆ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 13 ਮਾਰਚ, 1966 ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚਿਣਗ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਗੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਤੰਗੀ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਬੀ.ਏ ਕੀਤੀ। ਮਾਲਵੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਤਰਕਾਰ ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ:

ਘੋੜ ਦੌੜ ਜਾਰੀ ਹੈ 2011

ਮਿਹਣਾ 2019

ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ:

ਘੋੜ ਦੌੜ ਜਾਰੀ ਹੈ ਦਾ ਕਥਾ ਬੋਧ (ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਸਗਰਾਨਾ ਵੱਲੋਂ)

ਨਾਵਲ:

ਸਵਾਹਾ: ਛਪਾਈ ਅਧੀਨ

ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ:

1. ਪ੍ਰੋ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜਗਰਾਉਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਵਾਰਡ 2012

2. ਸਾਹਿਤਕ ਕਲੱਬ ਵੱਲੋਂ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਵਾਰਡ 2013

3. ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਜਲੰਧਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪੁਰਸਕਾਰ 2013

4. ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ 2014

5. 'ਭੱਠਲ ਯਾਦਗਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਪੁਰਸਕਾਰ' 2014

6. 'ਪੰਜ ਰਤਨ ਅਵਾਰਡ' 2015

ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪਲੇਠਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਪਰ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਜਿਵੇਂ: 'ਸ਼ਬਦ', 'ਹੁਣ', 'ਸਿਰਜਣਾ', 'ਨਜ਼ਰੀਆ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਵਚਨ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ 'ਘੋੜ ਦੌੜ ਜਾਰੀ ਹੈ' (2011) ਅਤੇ 'ਮਿਹਣਾ'(2019) ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ

ਹੈ। 'ਘੋੜ ਦੌੜ ਜਾਰੀ ਹੈ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ, ਕਿਸਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰੋਚਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ: ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 19 ਜੂਨ, 1969 ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਸਿੰਗੜੀਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ. ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੇਵਾ ਕੌਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਚਰਨ ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਨਾਂ ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਹੈ। ਐਮ.ਏ., ਬੀ.ਐੱਡ, ਪੀਐੱਚ. ਡੀ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਛਪ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। 'ਮਲ੍ਹਮ', 'ਪੁਲ', 'ਸੁਖਮਣੀ', ਅਤੇ 'ਗਾਈਡ' ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੈਂਠ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ:

ਤੂੰ ਨਿਹਾਲਾ ਨਾ ਬਣੀ 2013

ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ:

ਕੈਨਵਸ ਲਈ ਭਟਕਦੇ ਰੰਗ, ਜਨਵਰੀ 2001

ਆਲੋਚਨਾ:

1. ਥੀਮ-ਵਿਗਿਆਨ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ 2006

2. ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ ਦਾ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ, ਸੰਪਾਦਿਤ 2009

ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਵਾਰਡ ਨਾਲ ਵੀ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ 'ਤੂੰ ਨਿਹਾਲਾ ਨਾ ਬਣੀ' (2013) ਵਿਚ ਛਪੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਹ ਫ਼ਾਲਤੂ ਸਤਰ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਫ਼ਾਲਤੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿਲਚਸਪ, ਚੁਸਤ, ਬੱਝਵੇਂ ਅਤੇ ਦਿਲ ਚੀਰਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਮ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਗਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯੂ-ਟਿਊਬ ਚੈਨਲ 'ਸੰਤਾਲ਼ੀ ਨਾਮਾ' ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ: ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗਲਪਕਾਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 10 ਫਰਵਰੀ, 1981 ਨੂੰ ਸ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਪਾਲ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪਿੰਡ ਸਤੌਜ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮਸਤੂਆਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬੀ.ਏ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਈ.ਟੀ.ਟੀ. ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 2006 ਤੋਂ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਐਮ.ਏ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੀ.ਪੀ.ਐਡ ਕੀਤੀ। ਪਰਗਟ ਸਤੌਜ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਪਲੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਜਾਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ' ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ ਦਾ ਨਾਵਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ' ਨੇ ਪਰਗਟ ਸਤੌਜ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਪਾਇਆ। ਕੰਵਲ ਦਾ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਘਰ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ 2002 ਵਿਚ ਛਪੀ। ਪਰਗਟ ਸਤੌਜ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪਰਗਟ ਸਤੌਜ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

ਨਾਵਲ:

1. ਭਾਗੂ 2009

2. ਖ਼ਬਰ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੀ 2016

3. ਤੀਵੀਆਂ 2012

4. ਨਾਚਫ਼ਰੋਸ਼ 2018

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ:

ਗ਼ਲਤ ਮਲਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 2012

ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ:

1. 'ਤੀਵੀਆਂ' ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਯੁਵਾ ਪੁਰਸਕਾਰ (2012)

2. ਪਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ ਸੋਢੀ ਕਹਾਣੀ ਪੁਰਸਕਾਰ

3. ਕਰਨਲ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਭੱਠਲ ਕਹਾਣੀ ਪੁਰਸਕਾਰ।

੪. 'ਖ਼ਬਰ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੀ' ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਵੰਬਰ 2017 ਵਿਚ 'ਢਾਹਾਂ' ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ 'ਭਾਗੂ' ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। 2012 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ 'ਤੀਵੀਆਂ' ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ 'ਗ਼ਲਤ ਮਲਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' (2012) ਵਿਚ ਛਪੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਕੇ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਗਟ ਸਤੌਜ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਕਮਾਲ ਹੈ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਹੈ।

ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ: ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦਾ ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 8 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਪੱਟੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਤਰਨਤਾਰਨ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਪਾਰਾਏ ਤਹਿਸੀਲ ਪੱਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਬਾਕੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਚੁੰਘ (ਤਰਨਤਾਰਨ) ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। 2006 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ 'ਲਕੀਰ' ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ:

1. ਆਸ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ 2012

2. ਉਸ ਪਲ 2015

3. ਘੋਰਕੰਡੇ 2018

ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ:

1. ਸੱਤ ਪਰੀਆਂ 2014

2. ਸਫ਼ੈਦ ਪਰੀ ਤੇ ਪੰਛੀ 2016

3. ਪੁਰਾਣੇ ਖੂਹ ਵਾਲਾ ਦੈਂਤ 2017

ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ:

1. 'ਉਸ ਪਲ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ 'ਢਾਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਇਨਾਮ' 2016 ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਲੋਂ।

2. ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਯੁਵਾ ਪੁਰਸਕਾਰ 2015

3. 'ਆਸ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਨਵ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਪੁਰਸਕਾਰ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਸਾਰੂ ਸੋਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੈਠ ਜਮਾਂ ਲਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਘਾਲਣਾ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾਮ ਕਮਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ, ਅਨਿਆਂ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦਾ ਹੱਥ ਬਹੁਤ ਪੱਕਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਅਤੇ ਪੇਚੀਦਾ ਤਹਿਆਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਣਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹਨ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਪਾਤਰ ਅਮੀਰ ਹੈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਇਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਮਾੜੇ ਹੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਜੀਣ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਆਸ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ', 'ਉਸ ਪਲ' ਅਤੇ 'ਘੋਰਕੰਡੇ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਆਰਥਿਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਕਮਾਲ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਜਿਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਫ਼ੀ ਚਰਚਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੇ 'ਢਾਹਾਂ' ਪੁਰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਇੱਕ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਮਿਸਾਲ ਬਣੇਗਾ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ

ਕਹਾਣੀ ਸਮੇਤ ਹਰੇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਰੂਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਜੀਵਤ ਵਿਧਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਲੂਣਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਸੁਰ ਭਾਰੂ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸੁਰ ਸਥਾਪਿਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਹੇਰਵੇ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਬਰਬਰਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਪਛਾਣੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਅਕਾਂਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਉਦੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (119)

2.1 **ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ**: ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋੜ੍ਹਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤੋਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।(15)

ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਆਹ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਪੁੰਨ-ਭਾਵਨਾ, ਸਬਰ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ

ਭਾਲ ਆਦਿ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ' ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁੱਖ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਨਿਰਨਾਇਕ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।(138)

ਗੁਰਸੇਵਕ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਉਹ ਯੂਸਿਫ ਹੀ ਹੈ' ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪਾਗਲਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਯੂਸਿਫ ਨਾਂ ਦੇ ਪਾਗਲ ਦਾ ਕੇਸ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

> 'ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁਆਟਰ 'ਚ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਯੂਸਿਫ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਯੂਸਿਫ ਵਾਰਡ ਨੰਬਰ ਚਾਰ 'ਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਕੁਆਟਰ 'ਚ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੇਡਦਾ। ਘੁਲਦਾ। ਛੇੜਖ਼ਾਨੀਆਂ ਕਰਦਾ। ਚਿੜਾਉਂਦਾ। ਜੱਫੀਆਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਯੂਸਿਫ ਵੀ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ। ਕਦੇ ਹੋ ਹੋ ਕਰਕੇ ਤਾੜੀ ਮਾਰਦਾ, ਕਦੇ ਟੇਢਾ ਮੇਂਢਾ ਭੱਜ ਕੇ। ਕਈ ਮਰੀਜ਼ ਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਟਾਫ਼ ਯੂਸਿਫ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ।' (47)

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ, 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਯੂਸਿਫ ਨਾਲ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪਿਆਰ, ਹਮਦਰਦੀ ਇੱਕ ਮਰੀਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਪਣਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਗੁਰਸੇਵਕ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਘੋੜ ਦੌੜ ਜਾਰੀ ਹੈ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਉ-ਪੁੱਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨੰਹੁ-ਮਾਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੁੱਤ ਨਿਕੰਮਾ ਨਿਕਲਿਆ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਆਮ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਉੱਤੇ ਰੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇੱਥੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਉਣ ਤਾਂ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲੰਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਭਖਵਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਕਾਰਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਖੜ ਕੇ ਵੇਖਣ, ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਗਲਪ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਲੜ ਵੀ ਲਾਇਆ ਹੈ।(143)

ਗੁਰਸੇਵਕ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜੀਣ ਜੋਗਾ' ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਇੰਦਰ ਬਹੁਤ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ

ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਸੂਰ ਦੇ ਜ਼ਬਰ ਜਨਾਹ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾ ਕੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਸੀਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਘਰ ਵਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ।

'ਤਾਰੋ...ਅੱਧੀ ਉਮਰ ਖ਼ਾਲੀ ਜਿਹੀ ਨਿਕਲਗੀ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਮਿਲ ਗਈ ਤਾਂ ਰੱਜ ਆ ਗਿਆ...ਆਪਾ ਹੁਣ ਬਾਕੀ ਉਮਰ 'ਕਠਿਆਂ ਕੱਟਣੀ ਆ...' ਕੱਠੇ ਈ ਮਰਾਂਗੇ...।' (33)

ਧੀ ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੱਜ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ। ਧੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਾਣੀ' ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਕਸਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਦੀ,

'ਰਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਮੋਹ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ...ਐਹ ਤਾਂ ਬਗਾਨਾ ਧੰਨ ਏ।'

ਇੰਦਰ, 'ਐਹ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸ਼ੇਰ ਪੁੱਤ ਆ...ਮੈਂ ਐਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਖਾ ਕੇ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣਾਊਂ...ਜਿੱਧਰ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਕਰੂ ਲੋਕ ਕਹਿਣਗੇ ਇੰਦਰ ਸਿਉਂ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਧੀ ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ ਜਾਂਦੀ ਆ...ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤਕ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਚੱਲੂ...।' (33,34)

ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਂਗੂ ਪਾਲੀ ਇਹ ਧੀ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਗਈ। ਇੰਦਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ, ਪਤਨੀ ਹੋਰ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਫਿਰ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਨਾਲ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ 'ਖੁਸਰਾ' ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਛਿੰਦਾ ਰੱਖਿਆ। ਪਤਨੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਮਰ ਗਈ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਖੁਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਛਿੰਦਾ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਕਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ। ਇਹ ਸਭ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਛਿੰਦੇ ਨੇ ਇਹ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਛਿੰਦੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ

ਜਿਊਣ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਉੱਜੜ ਕੇ ਆਏ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਇਹ ਵਰਗ (ਦਲਿਤ) ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਤ ਜੋ ਇੱਕ ਆਰਥਿਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਨੀਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਸੋਂ ਦਾ ਜੋ ਹਿੱਸਾ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਕਾਰਨ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ ਉਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੁੱਖ ਹੋਰ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਕੇ.ਕੇ ਸ਼ਰਮਾ "ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ" (344)

ਖੁਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਹੈ 'ਅਗਨ ਕਥਾ ਜਾਰੀ ਹੈ'। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਰਾਜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਉਸ ਨਾਲ ਐਸਾ ਖੇਡ ਖੇਡਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਖੁਸਰਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠਦੀ ਹੈ।

> 'ਹਾਂ...ਹਾਂ ...ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ...ਸਹੀ ਗੱਲ ਆ...ਔਰਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ...ਨਾ ਆਪਣਿਆਂ ਤੇ ਨਾ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਨੇ...ਆਹ...ਆਹ...ਹਾਏ...ਹਾਏ...।' (77)

ਜਦੋਂ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਤਰ ਰਾਜੀ ਪੇਕੇ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਭੈਣ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬੋਲ ਕਬੋਲ ਬੋਲੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਬਦਲਾਅ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰ ਰਹੀ ਹੈ।

'ਕੀ ਨਿੱਤ ਦਾ ਸਿਆਪਾ ਪਾਇਆ...ਮੈਂ ਨੀਂ ਜਾਣਾ...ਮੈਂ ਨੀਂ ਜਾਣਾ...ਜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਮਰ ਪਰੇ...ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਮਰੀ ਜਾਂਦੀ ਆ...ਸਾਨੂੰ ਕਿਉਂ ਦੱਦ ਲੱਗੀ ਐਂ...।' (83)

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਗੁਰਸੇਵਕ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕੰਮਾ ਕੈਮ ਆ ਬਾਈ' ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੋਹ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। "ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਉੱਨਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ"। ਇਹ ਸਤਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਤਿੰਨ ਦੋਸਤ ਜਗਜੋਤ ਬੁੱਟਰ, ਬੈਂਕ ਮੈਨੇਜਰ ਰੌਸ਼ਨ ਤੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਢਾਬੇ ਉੱਤੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਢਾਬੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਢਾਬਾ ਸੀ। ਕੰਮਾ ਢਾਬੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਤਿੰਨੋਂ ਦੋਸਤ ਉਸ ਨਾਲ ਮੋਹ ਭਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ।

'ਅਸਲ ਨਾਮ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀ ਪਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਰੇ ਉਹਨੂੰ ਕੰਮਾ ਹੀ ਸੀ। ਬੜਾ ਜ਼ਿੰਦਾ ਦਿਲ ਪਰ ਜ਼ਿੱਦੀ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਜੀਹਦੇ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਤਾਂ ਮਰਨ ਮਰਾਉਣ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਿਬੇੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਤੇ ਜੀਹਦੇ 'ਤੇ ਲੱਟੂ ਹੁੰਦਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਲੁਟਾ ਦਿੰਦਾ। ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਵੀ ਸੰਤਰਿਆਂ-ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀ ਦਾਰੂ ਕੱਢੀ ਰੱਖਦਾ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਨਿਆਣੇ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪਾੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ। ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਸੀ ਉਸ ਕੋਲੋਂ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਾਹ ਹੀ ਪੀਂਦੇ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੋ ਵਾਰ ਚਾਹ ਤੇ ਮੱਠੀ ਸਾਡੀ ਪੱਕੀ ਹੀ ਸੀ।' (36)

ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਤਿੰਨੋਂ ਦੋਸਤ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਕੰਮੇ ਨੂੰ ਅਧਰੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੰਮੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਜੇ ਵੀ

ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਰੌਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜਗਜੋਤ ਨੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕੰਮੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਜਦ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਕੰਮੇ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਕੰਮੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ,

> 'ਚਾਚਾ ਜੀ ਡੈਡੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਮਝਾਓ...ਦੋ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਨਾ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਆ ਨਾ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਆ...ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦੇ।' (42)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੰਮੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਿਖਾਈ ਪਰ ਫਿਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਕੰਮੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਆ ਗਈ।

> 'ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ...ਕੰਮਾ ਕੈਮ ਆ ਬਾਈ...ਸ਼ਾਬਾਸ਼ੇ...ਹੁਣ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਬਈ ਜਦੋਂ ਕੰਮਾ ਕੈਮ ਹੋਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ...ਇਹ ਹੋ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ...ਕੰਮੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰੀ...ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ...ਕੰਮਾ ਕੈਮ ਆ ਬਾਈ...।' (43)

ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਮੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਰੋਟੀ ਖਵਾਈ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਦੀ ਫ਼ੋਟੋ ਖਿੱਚ ਕੇ ਰੌਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜਗਜੋਤ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਅਤੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਕੰਮਾ ਕੈਮ ਆ ਬਾਈ...'। ਰਿਸ਼ਤੇ ਚਾਹੇ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੰਢਣਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੰਮੇ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸੀ।

ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਿਸਾਲ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ 'ਨਿੱਜ' ਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸੌਰੀ, ਲਾਈਫ਼ ਲਤੀਫ਼ਾ ਨਹੀਂ' ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ

ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਹੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਤਰਸੇਮ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਅੱਜ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਨਾਰੀ ਜਿਸ ਦੀ ਜੋ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਨਾਰੀ ਲਈ ਭਾਰਤੀਅਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਜਾਂ ਅਹਿਮੀਅਤ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਫ਼ੈਸ਼ਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਤੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।(48)

ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾ ਸਮਝੋ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਨੈਨਸੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਧੀ ਰਾਹਤ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਦਿਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਗਲੋਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਤਲਾਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੋਹਕਮ ਅਤੇ ਨੈਨਸੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੀ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਰਾਹਤ ਜਿਹੜੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗਲੋਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ?

> 'ਸੌਰੀ ਮੰਮਾ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਗ਼ਲਤੀ ਹੋ ਗਈ...ਆਈ ਕਾਂਟ ਲਿਵ ਵਿੱਦ ਹਿਮ...ਬਲੱਡੀ ਫੂਲ...।'(86)

ਅੱਜਕਲ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਹਿਮ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਮ ਉਲਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਰਾਹਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨੈਨਸੀ ਨੇ ਰਾਹਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਵੇ। ਫਿਰ ਨੈਨਸੀ ਰਾਹਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕਦੇ ਪਤੀ ਮੋਹਕਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੇਕੇ ਚੱਲੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਤਲਾਕ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ ਪਰ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਮਗਰੋਂ ਭਰਾ-ਭਰਜਾਈਆਂ ਹੱਥੋਂ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਹੋ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮੋਹਕਮ ਕੋਲ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ

ਰਾਹਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਬਦਲੇ ਸਗੋਂ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਕੀਲ ਕੋਲ ਚੱਲਣ, ਪਿਤਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਟੋਕ ਦਿੱਤੀ।

'ਓਕੇ ਬੇਟਾ, ਯੂ ਡਾਂਟ ਵਰੀ, ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਜਿਹਾ ਵਕੀਲ...ਮੇਰੇ ਕਈ ਸਟੂਡੈਂਟ ਵਕੀਲ ਹੈਗੇ...ਬਸ ਮੇਰਾ 'ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ' ਵਾਲਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਟੱਪ ਜਾਵੇ...।' (87)

ਮੋਹਕਮ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਰਾਹਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਰਾਹਤ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

'ਮੰਮਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਕੰਮ ਦਾ ਤਾਂ ਬਹਾਨਾ...ਟੂ ਬੀ ਫਰੈਂਕ...ਜਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੇਡੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਾਂ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਫੇਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰਦਾ...ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਮੈਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ...ਚਾਰ ਕੰਧਾਂ 'ਚ ਕੰਧ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਮੈਂ...ਮੈਨੂੰ ਤਲਾਕ ਚਾਹੀਦੈ ਬਸ...।'(88)

ਮਾਂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ,

'ਬੇਟਾ, ਲਾਈਫ਼ ਇਜ਼ ਨਾਟ ਸੋ ਈਜ਼ੀ...ਟਰਾਈ ਟੂ ਅੰਡਰ ਸਟੈਂਡ ਈਚ ਅਦਰ...ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਹੁੰਦਾ...।' (88)

ਰਾਹਤ ਨੇ ਇਕਦਮ ਗ਼ੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ,

'ਮੰਮਾ...ਪਲੀਜ਼ ਸਟਾਪ ਪ੍ਰਵਚਨ...ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿਓ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਨਹੀਂ...।' (88)

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰਾਹਤ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖ਼ਿਰ ਰਾਹਤ ਨੇ ਘਰੋਂ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

'ਸੌਰੀ, ਲਾਈਫ਼ ਲਤੀਫ਼ਾ ਨਹੀਂ'...ਮੋਮ ਮੈਂ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ...ਪਰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਗਲੋਰੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ...।' (94)

ਮਾਂ ਨੈਨਸੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਰਾਹਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਖੱਜਲ ਖ਼ੁਆਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਔਖੇ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਹਰ ਹੀਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ, ਸਮਝਾਉਣਾ ਅਤੇ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਰਾਹਤ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਹੀ ਕੀ ਹੋਈ? ਸੋ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਖ ਅਰਜੋਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤੰਦਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਕੁ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ। ਇਹ ਸਭ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਕਰਕੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਚੁਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ, ਤਜਰਬਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਅਖੌਤੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖਣਾ ਕਿਧਰੇ ਦੀ ਵੀ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਟਿਲ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚਲੇ ਉਲਾਰ, ਸਵਾਰਥ, ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ, ਵਿਰੋਧ, ਪੈਸਾ-ਪੂਜ ਬਿਰਤੀ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ, ਮਰਦ-ਔਰਤ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਕਾਮ ਤੇ ਸ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਕਲੱਬਾਂ ਤੇ ਕਿਟੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਹਿੰਸਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਇਸ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਸਾਰਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।'ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਬੋਧ ਦੀ ਪੈਰੋਲ' ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਤੂਬਰ, ਸਤੰਬਰ 2009 (203)

ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਵੀ 'ਕਰੈੱਚ ਕਲਚਰ' ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਚਰ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਮਤਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ; "ਮੁਨਾਫ਼ਾਖ਼ੋਰ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਫ਼ਿਲਮਾਂ, ਟੀ.ਵੀ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਗਲੈਮਰਾਈਜ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹੰਢਣਸਾਰ ਵਿਉਂਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।" (80)

ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਨਵੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਗੁਰਸੇਵਕ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬੱਚਾ ਯੂਨੀਅਨ' ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵੱਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਜੀਦਾ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਰ ਘਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਖੇਡਣ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਆਪਣਿਆਂ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੜਚਿੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਵਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਤੋਂ ਔਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਅਕਸਰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਆਮ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਨ।

> 'ਖਾਓ...ਪੀਓ...ਆਰਾਮ ਕਰੋ...ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਨਾ ਕਰੋ...ਗੰਦੇ ਬੱਚੇ ਨਾ ਬਣੋ...ਹੋਮ ਵਰਕ ਕਰੋ...ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਊਂ...ਮਾਊਂ ਖਾ ਜਾਊ...।' (132)

ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਟੋਕਾ-ਟਕਾਈ ਤੋਂ ਖਿਝਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਰੋਟੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਰੋਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇੰਝ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਾਂਗ 'ਬੱਚਾ ਯੂਨੀਅਨ' ਬਣਾ ਲਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਘਰ ਵਿਚ ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਣ ਲੈ ਕੇ ਜਾਇਆ ਕਰੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਮਾਪੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਗਏ।

ਅਜੋਕੀ ਦੌੜ ਭੱਜ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੋਨਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਸਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਸਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਚੰਗਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬੱਚੇ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਬੱਚੇ ਆਮ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਤੰਗ ਆਏ ਪਏ ਹਨ।

ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮਿਹਣਾ' ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਤਾਰ-ਤਾਰ ਹੋਈਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਰਹਿੰਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਹੱਥ ਮਾਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ, ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਕੀਤੀ ਕਰਾਈ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਢੇ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਇਹ ਕਿਉਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਰਤਾਓ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮਿਹਣਾ' ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ 'ਭੂਆ' ਹੈ। ਭੂਆ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ-ਪੋਤਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਬਹੁਤ ਔਖੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਵਾਰੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਭੂਆ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਈ ਪਰ ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਭੁੱਖਾ ਵੀ ਸੌਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭੂਆ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮੋਹ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਤੀਜਾ ਵੀ ਭੂਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੂਆ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ-ਪੋਤਿਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਭਤੀਜੇ ਕੋਲ ਵੀ ਦੱਸ ਕੁ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡ ਆਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕੋਈ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਭੂਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤ-ਪੋਤੇ ਅੱਗੋਂ ਔਖੇ ਹੁੰਦੇ।

> 'ਬੀਰ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਬਾਹਲਾ ਈ ਤੇਹ ਕਰਦੇ ਓ, ਜਦੋਂ ਕਹਿੰਦੀ ਆ ਉਦੋਂ ਹੀ ਲੈਣ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹੋਂ...ਭਲਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਘਾਟੈ...।' ਕਦੇ ਕਹਿਣਗੇ, 'ਬੀਰ ਜੀ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤਾ ਦਖ਼ਲ ਨਾ ਦਿਓ।' (10)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਗ਼ੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਉ ਦੀ ਭੈਣ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਹੁਣ ਜਦ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤ-ਪੋਤਿਆਂ ਨੇ ਇੰਨਾ ਕੁੱਝ ਸੁਣਾਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਭੂਆ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਨੂੰ ਜਮ੍ਹਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਭੂਆ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਫ਼ੋਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ,

> 'ਜੀਤ, ਤੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਮੇਰੀ ਖ਼ਬਰ ਨੀਂ ਲੈਂਦਾ...ਇੱਕ ਤੂੰ ਹੀ ਸੀ ਹੁਣ ਤੂੰ ਵੀ ਗੱਲ ਨੀਂ ਕਰਦਾ ...ਅੱਜ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਨੂੰ...ਕੋਈ ਦਿੰਦਾ ਈ ਨੀਂ...ਚਾਹ ਵੀ ਨੀਂ ਪੀਤੀ...ਆਹ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲੱਗੀ ਆਂ...ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਗੱਲ ਨੀਂ ਕੀਤੀ...ਕੀ ਕਹਾਂ...ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਕਿਤੇ ਖੂਹ ਟੋਭੇ 'ਚ ਛਾਲ ਮਾਰਾਂ...ਜੀਤ, ਹੁਣ ਜੀਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹਾਲ ਨੀਂ...ਕੋਈ ਨੀਂ ਪੁੱਛਦਾ ਮੈਨੂੰ...ਮਹੀਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਬਾਂਹ 'ਚ ਦਰਦ ਰਹਿੰਦਾ...ਖੰਘ ਨੇ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ...ਸਾਰੀ

ਰਾਤ ਨੀਂਦ ਨੀਂ ਆਉਂਦੀ...ਚੱਕਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ...ਜੇ ਦਵਾਈ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਆਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨੀਂ ਸੁਣਦਾ...ਤੇ ਹੁਣ ਰੋਟੀਓਂ ਵੀ...ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨੀਂ ਇਸ ਜੱਗ 'ਤੇ...ਆਹ ਭੈਣ ਜੀ ਦੇ ਫ਼ੋਨ ਤੋਂ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਆਂ...ਫੇਰ ਪਤਾ ਨੀਂ ਕਰ ਹੋਊ ਕਿ ਨਹੀਂ...ਉਹ ਕੰਜਰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਵੀ ਨੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ...ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਦਾ ਭਾਅ ਨੀਂ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕਹਿੰਦੀ ਵੀ ਨੀਂ...ਜੀਤ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਜਾ...ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਆ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਈ ਰਹੂੰ...ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਈ ਮਰੂੰ...ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਐਥੇ ਈ ਫੂਕ ਦੀਂ, ਮੁਕਸਰ...ਮੈਂ ਨੀਂ ਤੈਨੂੰ ਰੋਕਦੀ...ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਈ ਪੇਕੇ ਨੇ ਪੁੱਤ...।' (9,10)

ਇੱਥੇ ਪੁੱਤ ਤਾਂ ਕਪੁੱਤ ਬਣੇ ਹੀ ਬੈਠੇ ਨੇ ਨੂੰਹਾਂ ਵੀ ਭੂਆ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਇਹੀ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਥੇ ਹਾਲਾਤ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹਨ। ਨੂੰਹਾਂ ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

'ਮੇਰੇ ਕਰਮਾਂ 'ਚ ਵਿਹਲ ਕਿਥੇ...ਹੁਣ ਬੀਜੀ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸਾਡਾ ਜੁ ਆ ਗਿਆ...ਬੀਜੀ ਦੇ ਨਖ਼ਰਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਆ...ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਆਊ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ...।' (11)

ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤ-ਪੋਤਰੇ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁੱਝ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਨਾਲ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਸਾਂ ਹੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਦੇ ਭੈੜੇ ਵਰਤਾਅ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਹੱਸ ਕੇ ਜ਼ਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭੂਆ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਜੀਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮੋਹ ਕਰਦੀ ਸੀ।

'ਜੀਤ, ਤੂੰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਈ ਐਂ...ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਵਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਲਾ ਜਾਣੀ ਆਂ...' ਪਰ ਝੱਟ ਹੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, 'ਵੇਲਾ ਟਪਾਉਣਾ ਪੁੱਤ...ਰੌਲਾ ਪਾਊਂ ਤਾਂ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਊਂ...ਜਦੋਂ ਧੀ ਦੇ ਪੇਕੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨੀਂ ਹੁੰਦੀ...ਪੰਜੇ ਭਰਾ ਤੁਰ

ਗਏ...ਇੱਕ ਜਗਸੀਰ ਸੀ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਉਹ ਊਂ ਲਕੱਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ...ਮੈਨੂੰ ਈ ਨੀਂ ਮੌਤ ਆਉਂਦੀ ਪਾਪਣ ਨੂੰ...ਇੱਕ ਤੂੰ ਆਂ...ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਥਾਂ ਈ ਮੰਨਦੀ ਆਂ...ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਮਨ ਬਾਹਲਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦੈ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਂ ਦਾ ਦਬਕਾ ਮਾਰ ਦਿੰਨੀ ਆਂ...ਬਈ ਜੇ ਬਾਹਲਾ ਔਖਾ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਜੀਤ ਕੋਲ ਚਲੀ ਜਾਊਂ...ਅੱਜੋ ਈ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਦਿਓ ਆਪੇ ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜੂ...ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਵੀ ਨੇ ਬਈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਈ ਲੈਣ ਆ ਜਾਂਦੈ...ਨਾਲੇ ਪਤੈ ਬਈ ਜੇ ਥਾਣੇ ਕਚਹਿਰੀ ਕਹਿਤਾ ਜੀਤ ਨੇ ਤਾਂ ਊਂ ਖੱਜਲ ਖ਼ੁਆਰੀ ਹੋਈ...ਮੇਰੀਆਂ ਸਹੇਲਣਾ ਵੀ ਕਹਿਣਗੀਆਂ ਨੀਂ ਭੈਣ ਤੇਰਾ ਭਤੀਜਾ ਜੀਤ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਭੋਰਾ ਵਸਾਹ ਨੀਂ ਖਾਂਦਾ...ਆਹ ਤੇਰੇ ਪੁੱਤ ਪੋਤਿਆਂ 'ਚੋਂ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ ਨੀਂ ਕੱਢਣ ਪਾਉਣ ਨੂੰ...ਪੁੱਤ ਬੱਸ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਪਿਓ, ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਤੇ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਪੇਕਾ...।' (12)

ਜੀਤ ਕੋਲੋਂ ਜਦ ਭੂਆ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਭੂਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਭੂਆ ਵੀ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਓ ਤੋਂ ਅੱਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਜੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਖ਼ਰੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ।

'ਲੈ ਜੀਤ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਈ...ਹੁਣ ਨੀਂ ਜਾਂਦੀ...ਐਥੇ ਈ ਮਰੂੰ ਤੇਰੇ ਕੋਲ...ਓਥੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨੀਂ ਹੁਣ...ਮੇਰੇ ਫੁੱਲ ਵੀ ਐਥੇ ਹੀ ਪਾ ਦਈਂ ਕਿਤੇ...ਜਾਂ ਗੰਗਾ ਪਾ ਆਈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ, ਤੇਰੇ ਫੁੱਫੜ ਦੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਈ ਪਾ ਕੇ ਆਏ ਸੀ...ਜਿਵੇਂ ਤੇਰਾ ਜੀਅ ਕਰੇ ਕਰੀਂ...ਮੈਂ ਨੀਂ ਰੋਕਦੀ...ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਪੀਆਂ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਨੀਂ ਮੈਂ ਜਾਣਾ...।' (17)

ਹੁਣ ਭੂਆ ਨੂੰ ਜੀਤ ਕੋਲ ਆਈ ਨੂੰ ਵੀਹ ਕੁ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਪਰ ਭੂਆ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੂਆ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੀ ਕੁੱਝ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੀਤ ਇਹ ਸਭ ਸੋਚ-ਸੋਚ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ।

'ਜੀਤ...ਤੂੰ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦੇ...ਸ਼ੈਂਟੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੀਂ ਬਈ ਭੂਆ ਨੂੰ ਲੈਜਾ...ਮੇਰੀ ਸੇਹਤ ਠੀਕ ਨੀਂ...ਬੰਦੇ ਦਾ ਕੀ ਪਤੈ ਹੁੰਦੇ ਕਦੋਂ ਕੀ ਹੋ ਜੇ...ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਮਹਿੰਦਰ ਗਰੇਵਾਲ ਦੀ ਮਾਂ ਚੰਗੀ ਭਲੀ,

ਪਪੀਤਾ ਖਾਂਦੀ ਖਾਂਦੀ ਮਰਗੀ...ਬੱਸ ਹੁੱਥੂ ਆਇਆ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ...ਅਈਂ ਕਰਨਲ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ...ਨਹਾਉਣ ਵੜਿਆ ਗ਼ੁਸਲਖ਼ਾਨੇ...ਬੱਸ ਮਰਿਆ ਈ ਕੱਢਿਆ ਬਾਹਰ...ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਕਿਤੇ ਉਮਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਆ...ਅੱਸੀਆਂ ਨੂੰ ਢੁੱਕੀ ਪਈ ਆਂ...ਪੁੱਤ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਬਹੁਤ ਕਰਦੈਂ, ਪਰ ਪੁੱਤ ਜੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਮਰਗੀ ਤਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਮਿਹਣਾ ਰਹੂ ਬਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਭਤੀਜੇ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਮਰਗੀ...ਉਹ ਤਾਂ ਕੰਜਰ ਕਲਜੁਗੀ ਨੇ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਾਂ ਵਾਂ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਿਹਣਾ ਨਹੀਂ ਨਾ ਬਣ ਸਕਦੀ...ਪੁੱਤ ਤੂੰ ਸ਼ੈਟੀ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦੇ...ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਆ ਜਾਵੇ...ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਉਹ ਆਜੂਗਾ...।' (18)

ਭੂਆ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਉਲਾਂਭਾ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਬਦਲਾਅ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਮੋਹ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਗਿਲੇ ਥਾਂ ਸੌਂ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਕੇ ਥਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁੱਲ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਸਰ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਵੀ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਣਾ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਮੋਹ, ਪਿਆਰ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਸਰ ਹੀ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ) ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ,

ਅੱਜ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸੰਰਚਾਨਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਲੋਬਲ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਢਾਂਚਾ, ਖਪਤਕਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼-ਰਫ਼ਤਾਰ ਬੁਛਾੜ ਵਗ਼ੈਰਾ) ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਇੰਨੀਆਂ ਭਾਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ

ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ, ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਬਚਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (32)

ਗੁਰਸੇਵਕ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸੰਜੀਵਨੀ' ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮੁੱਦੇ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਜਜ਼ਬਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਵਾਸਤੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਜੋਤੀ' ਬਿਮਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋਤੀ ਅਤੇ ਜਸ਼ਨ ਦੋਵੇਂ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਖੇਡਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋਤੀ ਦਾ ਪੈਰ ਫਿਸਲ ਗਿਆ, ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਗਮੂੜਾ ਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਬੁਖ਼ਾਰ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਬੁਖ਼ਾਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਿਆ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਰੋਹਿਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਉੱਥੇ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਘਟਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਜੋਤੀ ਬੈੱਡ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਦਿਸਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਜੋਤੀ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹਰ ਥਾਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।

ਪਤੀ ਰੋਹਿਤ ਵੀ ਜੋਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰੋਹਿਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਪਨੀ ਟੂਰ ਉੱਤੇ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਜਾਣ ਦਾ ਖਰਚਾ ਕਰ ਰਹੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਨਾਲ ਚੱਲੇ ਤੇ ਇੰਜੁਆਏ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੋਤੀ ਨੂੰ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਭੇਜ ਦਿੰਨੇ ਆ। ਪਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਰੋਹਿਤ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ।

> 'ਚਾਹੇ ਤਲਾਕ ਲੈ ਲਵੇ...ਚਾਹੇ ਬਿਨਾਂ ਤਲਾਕ ਤੋਂ...ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨੀਂ...ਪਰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਜੋਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਨਾ ਆਵੇ...ਜੋਤੀ...ਜੋਤੀ...ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਜਿਹੜਾ ਪਲ ਪਲ....ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ

ਕੋਈ ਮੋਹ ਨਹੀਂ...ਹੁਣ ਇੱਕ ਘਰ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਤੇ ਰੋਹਿਤ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ...ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ।' (21)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਕਿ ਜੋਤੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੀ। ਹਰ ਸਮਾਂ ਉਹ ਜੋਤੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਰਹਿੰਦੀ।

'ਹੇ ਮਾਲਕ! ਜੋਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇਵੀਂ, ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਡਾਕਟਰ ਖੁਰਾਣਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਬਜ਼ਰਵ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ...ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮਨ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹੇ...ਮਨ ਕਾਇਮ ਹੈ ਤਾਂ ਦਿਮਾਗ਼ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਚੱਲ ਸਕਦੈ...ਜੇ ਮਨ ਹੀ...।' (22)

ਜਦੋਂ ਦਾ ਜੋਤੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਫੰਕਸ਼ਨ, ਘੁੰਮਣਾ ਫਿਰਨਾ ਸਭ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਬੱਸ ਜੋਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਲ-ਪਲ ਜੋਤੀ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਕਿ ਰੱਬ ਨੇ ਜੋਤੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਜਾਚ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵੱਲ ਕਰ ਲਿਆ।

'ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ, ਪਾਠ, ਰਾਮ ਕਥਾ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ...ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਟੀ.ਵੀ. 'ਤੇ ਲਾਈ ਰੱਖਦੀ ਆਂ...ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਠੀਕ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਵੀ ਆਸ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੈ...ਕੋਹੜੀ ਦਾ ਕੋਹੜ ਠੀਕ ਹੋ ਸਕਦੈ...ਤਾਂ...ਜੋਤੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।' (24)

ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇ ਪਰ ਇੰਨਾ ਸਭ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਆਇਆ ਕਿ ਜੋਤੀ ਸੁੱਤਾ ਹੀ ਨਾ ਉੱਠਿਆ। ਹਰ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੀੜ ਹਰਨ ਲਈ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ 'ਮਿਹਣਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੁੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਵਧੀਕੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉੱਥੇ ਹੀ

'ਸੰਜੀਵਨੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਿਖਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਮਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁੱਤ ਕਪੁੱਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਸੰਬੰਧ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸੁਖਮਣੀ' ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਔਰਤ ਵਰਗ ਲਈ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ 'ਦਾਦੀ' ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਪੋਸਿਆ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ 'ਦਾਦੀ' ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਹਾਲ ਦੇਖ ਦੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਡਿਗ ਪਏ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਅੱਠ-ਨੌਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਪਿਉ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਦਮਾ ਲੱਗਾ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਬਾਪੂ ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ। ਇਸ ਸਭ ਕਰਕੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਘਰ ਆਉਣਾ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਦਾਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾਦੀ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆ ਗਈ। ਦਾਦੀ ਆਪ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਘਾਹ ਖੋਤ ਕੇ ਲਿਆ ਕੇ ਡੰਗਰਾਂ ਅੱਗੇ ਪਾਉਂਦੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਦਾਦੀ ਬਾਪੂ ਕੋਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗਈ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਬਾਪੂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੜ ਗਈ।

> 'ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਆਂ, ਮੇਰਾ ਆਖਾ ਮੰਨ। ਦੱਸ ਕਿੱਲੇ ਕੱਲੇ ਜੱਟ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇਰੇ ਜਿੰਨੇ ਸਿਆੜ ਔਂਦੇ ਆ? ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਾਫ਼ ਕਰ। ਆ...ਘਰ ਮੁੜ ਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਖੇਤੀ ਸੰਭਾਲ।' (161)

ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਝੱਲਦੀ ਹੋਈ ਦਾਦੀ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਪੋਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਜਦੋਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨੰਬਰ ਘੱਟ ਆਏ ਤਾਂ ਦਾਦੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

'ਤਾਹਡੀ ਪਿੱਠ ਸੁਣਦੀ ਆ ਜੱਟੋ। ਤਾਹਡੇ ਅਰਗੇ ਕ੍ਹਿਨੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜੱਗ-ਜਹਾਨ ਤੇ। ਤੁਸੀਂ ਹੱਟ ਭੰਨ, ਭੱਠ ਭੰਨ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਲਿਆਂਦਾ...।'

'...ਗਾਂਹ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬਿੰਤੀ ਆ ਤਾਹਡੇ ਮ੍ਹੋਰੇ। ਆਹ ਜੀਤੇ ਨੂੰ ਰੱਖੋ ਕੋਲ਼ ਆਪਣੇ। ਜਦੋਂ ਹਲ਼ ਦੀ ਮੁੰਨੀ ਫੜਣੀ ਸਿੱਖ ਜਾਏ, ਉਦੋਂ ਈ ਭੇਜਣਾ। ਬੱਸ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਰਿੜ੍ਹ ਜਾਏ। ਫਿਰ ਨਈਂ ਮੈਂ ਹਾਰਦੀ।' (164)

ਜਦੋਂ ਜੀਤਾ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਗੱਡਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦਾਦੀ ਦੇ ਪੈਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਥੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਹੇ। ਉਹ ਕਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥੱਕ ਰਹੀ।

'ਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸ਼ੁਕਰ ਆ ਤੇਰਾ! ਕਿਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਦ ਤੁੱਠਿਆਂ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਅਰਗੇ ਪਾਪੀਆਂ ਦੇ ਘਰ। ਹੁਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿਹਰ ਦਾ ਹੱਥ ਰੱਖੀਂ ਸਾਡੇ ਸਿਰਾਂ ਤੇ।'

'ਸਦਕੇ ਜਾਵਾਂ ਬਈ ਮੋਈ ਭੈਣ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਕਰਨ ਆਲ਼ੇ ਭਰਾਵੋ ਤਾਹਡੇ। ਜੁੱਗ-ਜੁੱਗ ਜੀਵੋ। ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਇਹ ਟੱਬਰੀ ਸੁੱਕੇ ਤੀਲ੍ਹਿਆਂ ਆਂਗੂੰ ਖਿੱਲਰ ਜਾਣੀ ਸੀ।' (165)

ਦਾਦੀ ਨੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਥ ਦੇਵੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ, ਪਰ ਬਾਪੂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਜੂੰ ਨਾ ਸਰਕਦੀ। ਦਾਦੀ ਆਪ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਦੀ। ਘਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਬਾਪੂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹੀ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ।

ਜੀਤੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਬੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਦਾਦੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁਣ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਪਈ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ 'ਦਾਦੀ' ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਇੱਕ ਦੁੱਖ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਬਰ ਨਹੀਂ ਡੋਲਣ ਦਿੱਤਾ, ਇਕੱਲੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਘਰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਬਾਪੂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਾਤਰ ਦਾਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਉੱਡ-ਪੁੱਡ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਆਦਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਸਭ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਮ ਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ (ਮੁੱਲ) ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਘੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਨਿੱਜਵਾਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ 'ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦਾ ਕਥਾ ਸੰਦਰਭ' ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਚਣੀ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਲਝਾ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ

ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨੈਤਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਗਵਾ ਰਹੇ ਹਨ।(32)

ਅਜਿਹੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸਟਾਰਟਿੰਗ ਪੁਆਇੰਟ' ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈਣ ਕਾਰਨ_ਦਾਖ਼ਲ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਬਾਪੂ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਖਾ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਧੱਕੇ ਖਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਨਰੂਪ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਉਂਦੇ ਸਾਰ ਬਾਪੂ ਦਾ ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸਗੋਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ।

'ਇੱਕ ਗੁੱਡ ਨਿਊਜ਼ ਦੱਸਾਂ? ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਦੋ ਇੰਕਰੀਮੈਂਟ ਲੱਗ ਰਹੇ ਨੇ ਮੇਰੇ।'(11)

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਚੁੱਪ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮਨੋਂ-ਮਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ।

'ਆਹ ਦੇਖ ਲੈ ਬਾਪੂ। ਤੇਰੀ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਨੋਟ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨੂੰਹ ਆ ਗਈ। ਤੇਰੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈਣ ਲਈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਦੇ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਚਾਅ ਹੈ।'(11)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਾਅ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨੂੰਹ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ। ਮਨਰੂਪ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਵੱਡੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਮਨਰੂਪ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਕਹਿੰਦੀ,

'ਥੋੜ੍ਹਾ ਵੱਡਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ ਤੁਸੀਂ। ਕੀ ਰੱਖਿਆ ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ ਪਿੰਡ 'ਚ। ਸਿੱਧੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ। ਬੱਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸੋਚੋ। ਚੂੰਗੇ 'ਚੋਂ ਚਾਰ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਏ...ਵੇਚ ਕੇ ਸਿਆਪਾ ਮੁਕਾਓ ਹਾਂ...।'(13)

ਮਨਰੂਪ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿਆਪਾ ਕਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁੱਕਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗਹਿਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੇ ਅੱਜ ਤੱਕ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਵਾਈ ਸੀ ਪਰ ਮਨਰੂਪ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਪਿੱਛੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹਾਰਨਾ ਪਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਕੋਠੀ ਪਾ ਲਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੇਬੇ ਬਾਪੂ ਇਕੱਲੇ ਪੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਲੱਭਿਆ। ਬਾਪੂ ਇਸ ਸਭ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

'ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰਾ ਆਹ ਵਿਹਲ ਹੀ ਖਾ ਜਾਊ ਲੱਗਦਾ। ਪਿੰਡ 'ਚ ਸੌ ਬੰਦਾ ਮੱਥੇ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ। ਇੱਥੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਲੈ...ਗਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੀਕ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤਾਲੇ ਵੱਜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ਬੂਹਿਆਂ ਨੂੰ। ਪਿੱਛੇ...ਲੋਕ ਬੰਦ ਬੂਹਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਮੰਨਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।' (14)

ਪਰ ਮਨਰੂਪ ਨੂੰ ਬੇਬੇ-ਬਾਪੂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉੱਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਤਰਸ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ, ਪਰ ਮਨਰੂਪ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਮਨਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਬੜਾ ਹੰਕਾਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਮਨਰੂਪ ਵਿਚਕਾਰ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮਨਰੂਪ ਹਰ ਗੱਲ ਨਾਲ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨੀਚ ਸਮਝਦੀ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਰੋਹਬ ਪਾਉਂਦੀ।

'ਬੰਦੇ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ 'ਤਾ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਜਦ ਮੈਂ ਵਿਆਹੀ ਆਈ ਸੀ ਨਾ ਬਾਥਰੂਮ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰਦੇ ਤਾਣ-ਤਾਣ ਨਹਾਉਂਦਾ ਸੀ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਹੀ ਕੰਮ ਨੇ...। ਕੋਠੀ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰੋ। ਆਹ ਡਾਇਨਿੰਗ ਟੇਬਲ ਦੇਖਿਆ...ਮਹਾਰਾਜਾ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਆਖਦੇ ਇਹਨੂੰ। ਨਾਮ

ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਦੀ? ਜਵਾਕ ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੇ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਬਾਪੂ ਥੋੜਾ ਠਰੂ-ਠਰੂ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸਿਆਲਾਂ 'ਚ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਬਰੈਂਡਡ ਕੋਟ ਪਾ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਘਰ ਤੋਂ। ਬਿੱਲ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਪੱਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਕੋਈ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ 'ਚ। ਹੁਣ ਏ.ਸੀ. ਛੱਡ ਕੇ ਸੌਂਦੇ ਜੇ...ਹੋਰ ਦੱਸੋ? ਚਾਹੀਦਾ ਕੀ ਏ ਤੁਹਾਨੂੰ?" (14)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਮਨਰੂਪ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਸੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਮਨਰੂਪ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ,

'ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਆਹ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ, ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖੋ ਸੰਭਾਲ ਕੇ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੋਂ-ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੱਢਦੇ। ਬੱਚੇ ਨਾ ਵਿਗਾੜੋ।'(16)

ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਗਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਸੋਚਣ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਨੂੰਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਲੱਭੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਨਰੂਪ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਮੇਚ ਨਾ ਆਈ। ਲੋਕ ਫੋਕੀਆਂ ਟੌਹਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਭੁੱਲੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਹਰ ਘਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਤਰੱਕੀ ਹੈ? ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਬੱਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੱਕ ਰਹਿ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਤਰੱਕੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਉੱਪਰੋਂ-ਉੱਪਰੋਂ ਭਾਵੇਂ ਜਿਊਂਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਸੰਪਾਦਕ ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਮ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧ, ਬੁਆਏ-ਫਰੈਂਡ, ਗਰਲ ਫਰੈਂਡ ਬਦਲਣੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਿਸਫੋਟਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਹੀ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। (43)

ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਲਕੀਰ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ' ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੇ ਧੋਖੇ ਦੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸਥਿਤੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਕੀਰਤੀ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾ ਕੇ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਡਿਜ਼ਾਈਨਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੀਰਜ ਨਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਛੱਤ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਸਭ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਭੁੱਲ ਕੇ ਨੀਰਜ ਨਾਲ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਸ਼ਬਦ ਭਾਵੇਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਨੀਰਜ ਲਈ 'ਲਿਵ-ਇਨ-ਰੀਲੇਸ਼ਨਸ਼ਿਪ' ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਇੱਕ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੀ।

'ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਰਵਾਇਤੀ ਜਿਹਾ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ। ਬੋਝ ਵਰਗਾ। ਅਸੀਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਹਾਂ ਜਦ ਤੱਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ...ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂਗੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਖਲਨ ਨਹੀਂ ਪਾਵਾਂਗੇ ਅਸੀਂ...।' (23)

ਨੀਰਜ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੀਰਤੀ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਕੀ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਨੀਰਜ ਤਾਂ ਉਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾਮ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

'ਜੇਕਰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਆਪਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ, ਖ਼ੁਸ਼ ਹਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ। ਫਿਰ ਹਰਜ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ਮੈਰਿਜ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ?'(23)

ਨੀਰਜ,

'ਆਹ ਟਿਪੀਕਲ ਜਿਹਾ ਸੋਚਣਾ ਬੰਦ ਕਰ। ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ ਫਸ ਹੁੰਦਾ ਐਸੇ ਝਮੇਲਿਆਂ 'ਚ। (23)

ਕੀਰਤੀ ਨੀਰਜ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਨੀਰਜ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ, ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਕੀਰਤੀ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਪਰਤ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ,

'ਘੋਰ ਕਲਯੁਗ ਆ ਗਿਆ। ਹੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ। ਹੁਣੇ ਵਾਪਸ ਆਜਾ ਤੂੰ। ਤੇਰੇ ਬਾਊ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਥਾਂਏ ਮਰ ਜਾਣ ਉਹ ਤਾਂ।'(23)

ਕੀਰਤੀ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਹੀ। ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨੀਰਜ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗਧਾ ਨੂੰ ਨੀਰਜ ਦੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਕੰਬ ਉੱਠੀ, ਪਰ ਨੀਰਜ ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ।

'ਘਰੇਲੂ ਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸੋਚਣਾ ਛੱਡ ਦੇ...। ਕੀ ਭੂਚਾਲ ਆ ਗਿਆ ਦੱਸ? ਘਸ ਗਿਆ ਮੇਰਾ ਕੁੱਝ। ਅਜ਼ਾਦ ਹਾਂ ਆਪਾਂ। ਯੂ ਨੋ...ਇੱਕੋ ਥਾਂਏ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਅੱਕ ਜਾਂਦਾ।'(24)

ਨੀਰਜ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੀ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਨ ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦਾ ਨਵਾਂ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਦਿੰਦਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਘਵ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਗਧਾ ਨਾਲ ਰਾਤ ਬਿਤਾਵੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਥਾਂ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਨਵੇਂ ਫ਼ਾਰਮੂਲੇ ਸੀ, ਕੀਰਤੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲਾਉਣ ਨੂੰ ਨੀਰਜ ਇੰਨਜੁਆਏ ਦਾ ਨਾਮ

ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੀਰਤੀ, ਨੀਰਜ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਰਾਘਵ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਪੀਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਨੀਰਜ ਕੀ ਸੋਚੇਗਾ? ਪਰ ਨੀਰਜ ਸਭ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਸੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ। ਇਹ ਸੋਚ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਹੁੰਦਾ।

ਨੀਰਜ,

'ਇੰਨਾ ਬੈਕਵਰਡ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਕਰ। ਉਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਤੂੰ...ਸੁਲਗਦੀ ਪਈ ਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਲ ਪਲ। ਕਸ਼ ਖਿੱਚ ਲੈ...ਨਹੀਂ ਤਾਂ...। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਏਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੋਈ। ਲੁਤਫ਼ ਲੈ ਤੂੰ ਵੀ।'

ਕੀਰਤੀ,

'ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਮੈਂ ਘਰੇਲੂ ਔਰਤਾਂ ਵਾਂਗ। ਨਹੀਂ ਵੰਡ ਸਕਦੀ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ। ਪਤਨੀ ਬਣ ਕੇ ਜਿਉਂਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ ਤੈਨੂੰ?'

ਨੀਰਜ,

'ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ। ਇਹਨਾਂ ਫ਼ਾਲਤੂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ।'(25)

ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਮਾਂ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨੀਰਜ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਨੀਰਜ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਪਲ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਫ਼ਾਲਤੂ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸਭ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸਮਝਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਝੂਠਾ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ।

'ਵਰਤਿਆ ਤਾਂ ਤੂੰ ਵੀ ਹੈ ਮੈਨੂੰ। ਸੈਕਸ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈਂ ਤੂੰ...।'(25)

ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਰਦਨਾਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਕੀਰਤੀ ਸਭ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਡਿਜ਼ਾਈਨਿੰਗ ਕਰਨ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਮਹਾਂਨਗਰ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਨੈਤਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਜਿਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲੱਗੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਅਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰਾਂ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੀਰਤੀ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਛੱਡਣਾ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਲੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨੀਰਜ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਹੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਅਸਲੀ ਸਕੂਨ ਕਿਸੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਲਿਆ ਹੀ ਚੰਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਝਮੇਟ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਖੋਖਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਕਗਾਰ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਸੇ ਵਜੂਦ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਉਪਯੋਗੀ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਕਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਹਿਰਸ ਬਣ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਪੇਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਰਸ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੀ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।(67-68)

ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਹਨ ਅਤੇ

ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਉਸ ਪਲ' ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ 'ਉਸ ਪਲ' ਭਾਗ-ਦੂਜਾ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਰਾਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਐਮੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਵੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਣਾਅ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਰ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਸਾਹਿਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰਾਵੀ ਦੀ ਕੁਲੀਗ ਰੰਜਨਾ ਦੇ ਘਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਹਿਰ ਕਵਿਤਾ ਉੱਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਲਗਾਉਣ ਆਇਆ ਸੀ, ਰੰਜਨਾ ਦਾ ਘਰਵਾਲਾ ਸਾਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਉੱਤੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਰਾਵੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤਾਂ ਨਾ ਸੁਣ ਸਕੀ ਪਰ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ। ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਰ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਵੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਵੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ? ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਿਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪਤੀ ਐਮੀ ਅਣਜਾਣ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਵੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰ ਵਿਚ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਰਾਵੀ ਨੇ ਫੇਸਬੁੱਕ ਉੱਤੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੋਸਤ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਸਾਹਿਰ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਰਾਵੀ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਏ। ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਰਾਵੀ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਰ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਉਹ ਰਾਵੀ ਉੱਤੇ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ।

'ਤੂੰ ਜਾਣਦੀ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਏ ਉਸ ਨੂੰ? ਨੈੱਟ 'ਤੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਨੰਬਰ ਵਟਾ ਲਿਆ ਤੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖੇ। ਇੰਜ ਕਰ ਰੋਟੀ ਵਰਜ ਲੈ ਉਹਦੀ। ਤੇਰਾ 'ਆਪਣਾ' ਜੋ ਹੋਇਆ। ਤੇਰਾ ਉਹੀ ਆਪਣਾ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ...।'(40)

ਸਾਹਿਰ ਰਾਵੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਵੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਪਾਪ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਰਾਵੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਰਦ ਆਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਕਦੇ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਈ? ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਬੋਲ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

'ਨਾ ਤੂੰ ਮਿਸਿਜ਼ ਐਮੀ। ਨਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਰਾਵੀ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਹੈਂ ਮੇਰੀ। ਕਵਿਤਾ ਰੂਹ ਵਿਚ ਰਮੀ ਹੋਈ ਏ ਮੇਰੇ।...ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੇਰੀ ਮੁਹੱਬਤ। ਤੂੰ ਸਾਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈਂ। ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੀ।'(41)

ਰਾਵੀ ਜਿਸ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਉੱਤੇ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣਾ ਇਹ ਦੁੱਖ ਵੰਡ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਰੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਹੱਸਣ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋੜਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਰਾਵੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਰਹਿੰਦੀ।

'ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੱਕ ਜਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ ਮੇਰੇ 'ਤੇ। ਪਰ ਕਦੀ ਲੱਗਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮਰਦ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ...।ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ। (42)

ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਰਾਵੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਹਿਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਉਹ ਸਾਹਿਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖ ਸਕਦੀ।

'ਆਜਾ ਐਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਵੀ ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ।'(44)

ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਰਾਵੀ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਵੀ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈ। ਪਤੀ ਐਮੀ ਅਤੇ ਬੇਟਾ ਡਾਇਮੰਡ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਰਾਵੀ 'ਕਵਿਤਾ' ਅਤੇ 'ਰਾਵੀ' ਦੋਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਐਮੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਰਾਵੀ ਦਾ ਸਾਹਿਰ ਪ੍ਰਤੀ ਝੁਕਾਅ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮੋੜ ਉੱਤੇ ਲੈ ਆਇਆ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵਿਆਹ ਜਿਹੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਉਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ ਮਨੁੱਖ? ਇਹ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਖੋਖਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਪਾਪ ਸੀ ਪਰ ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਜ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁੱਲੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਰਾਵੀ ਵਾਂਗ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

'ਉਸ ਪਲ' ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ ਵਿਚ ਰਾਵੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਗ-ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸਾਹਿਰ ਦੀ, ਜਿਸ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਵਿਚੋਂ ਰਾਵੀ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸੇ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹਿਰ ਵੀ ਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੈਣਾ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਸੀ। ਰਾਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਾਹਿਰ ਦਾ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਝੁਕਾਅ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਝੁਕਾਅ ਪ੍ਰਤੀ ਹਾਮੀ ਭਰਨਾ ਰਾਵੀ ਲਈ ਗ਼ਲਤ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਿਰ ਨੂੰ ਰਾਵੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ

ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਕਵਿਤਾ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਸਾਹਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਆਪਣਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਵੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ,

'ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਤੈਨੂੰ...ਪਤਨੀ ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ...ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤੇਰੀ।'(50)

ਵਿਵੇਕ ਰਾਵੀ ਦਾ ਫੇਸਬੁੱਕ ਫਰੈਂਡ ਸੀ। ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥੱਕਦੀ। ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਵੀ ਅਕਸਰ ਸਾਹਿਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਵਿਵੇਕ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗੂ ਬਹੁਤ ਕਮਾਲ ਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

'...ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪੜ੍ਹ ਆਇਆ ਸੀ ਮੈਂ।'

'ਤੇਰੇ 'ਨੇਕ' ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਹੀ 'ਨੇਕੀ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।'(51)

ਸਾਹਿਰ ਰਾਵੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪੂਰਾ ਆਪਣਾ ਵੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦੀ। ਦੋਨੋਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂਈਂ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤਾਂ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਰਾਵੀ ਦੇ ਇੰਨੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣਾ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਵੀ ਹੈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਰਾਵੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਰ ਨੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਧੱਕ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਾਉਣੇ ਬਹੁਤ ਸੌਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਓਨਾ ਹੀ ਔਖਾ। ਹਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਚਹਿਲ ਨੇ ਪੁਸਤਕ 'ਸੁਖਬੀਰ ਦਾ ਗਲਪ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

ਮਹਾਂਨਗਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ। ਵਪਾਰ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇਣਾ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।(27)

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਬਦਲਾਅ ਸ਼ਬਦ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਜਤਾ, ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੋਚ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਕਾਚੌਂਧ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣਾ ਸੌਖਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਕਲਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਔਖਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ' ਇਸੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਨੂੰਹ ਅਤੇ ਪੋਤਾ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸੋਚ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਪੋਤਾ ਰਣਵੀਰ ਫ਼ੋਨ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਟਿੱਕ-ਟਿੱਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦਾਦਾ, 'ਓਏ ਰਣਵੀਰ ਸਿੰਹਾਂ! ਤੂੰ ਕੀ ਆਹ ਉਂਗਲਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ।'

ਪੋਤਾ, 'ਦਾਦਾ ਜੀ! ਉਂਗਲਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਚੈਟ ਕਰਦਾ ਆਪਣੇ ਫਰੈਂਡ ਨਾਲ।'

ਦਾਦਾ, 'ਇਹ ਵੀ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਤੁਰ ਪਿਆ ਜਵਾਕ ਵਿਗਾੜਨ ਨੂੰ।'

ਪੋਤਾ, 'ਦਾਦਾ ਜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ। ਫ਼ਰੀ ਟਾਈਮ ਸਮੈੱਡ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਕੁੱਝ ਹੈ ਇਹਦੇ 'ਚ। ਫ਼ੁਲ ਆਫ਼ ਇੰਟਰਟੇਨਮੈਂਟ।'

ਦਾਦਾ, 'ਇਹ ਚੰਗਾ ਇੰਟਰਟੇਨਮੈਂਟ ਹੈ। ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਸਿਹਤ 'ਤੇ।'

ਪੋਤਾ, 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬੁਰੀ ਲੱਗਦੀ। ਮੰਮੀ ਸੱਚ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਨੱਕ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਕੁੱਝ ਵੀ। ਐਵੇਂ ਬੈਕਵਰਡ ਜਿਹਾ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜੇ।'(89)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਜ਼ਮਾਨਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ੋਨ ਉੱਤੇ ਟਾਈਮ ਪਾਸ? ਸਾਡੀ ਵਾਰੀ ਕਿੰਨਾ ਚਾਅ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਦਾਦੀ-ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਤਾਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਪਰ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਜਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਬਹਿਸ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਚਦਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸੋਚ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਮੁੱਕ ਜਾਣੀ ਤਾਂ ਨਾਲ ਦੇ ਘਰੋਂ ਲੈ ਆਉਣੀ। ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣਾ ਪਰ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਨਾਲ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੌਣ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਪਿਤਾ ਲੜਕੀ_ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਧਾਣੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਮਧਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਕਿੱਥੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਅੱਜ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

'ਸਮਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਦਾ ਆਉਣਾ ਪੁੱਤਰਾ।'(94)

ਬਾਪੂ ਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਅੱਜ ਸੱਚ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਬਾਪੂ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਬਣ ਕੇ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਕੰਮ 'ਵੈਡਿੰਗ ਪਲੈਨਰ' ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਕਿੰਨਾ ਖੋਖਲਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਦੇਖਿਆ...

ਗੋਲ-ਗੋਲ ਘੁੰਮਦੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆ 'ਚ ਦਾ ਹੀ ਗੋਲ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ-ਗ਼ਮੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੈ ਨੀ ਬੰਦੇ ਕੋਲ। ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਕਲਜੁਗ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਮਹਾਂ ਕਲਜੁਗ।'(93)

ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਹੀਲੇ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਮੋਹ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਕਿਤੇ ਵਿੱਸਰ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਖੋਹ ਲਏ ਹਨ। ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੱਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੱਲਤਾ ਹੀ ਪਈ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਗਵਾਚ ਗਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸਵਾਰਥੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਨਰੂਪ ਹੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪਿਛਲ-ਝਾਤ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਵਜੀਤ ਐਮ.ਏ ਕਰਨ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਉਸ ਨੂੰ 'ਮਾਸਟਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ' ਵੱਲ ਲੈ ਆਇਆ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵਕਾਲਤ ਜਾਂ ਆਰਮੀ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਾਹ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਤਰ ਨਰਿੰਦਰ ਜੋ ਕਿ ਉੱਥੇ ਨਾਟਕ ਉੱਤੇ ਪੀ.ਐੱਚ-ਡੀ. ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਨਰਿੰਦਰ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਕੰਚਨ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਲਈ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈ।

'ਲੈ ਕਮਲੀਏ ਕੁੜੀਏ! ਤੈਨੂੰ ਨਰਿੰਦਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਉਹੀ ਨਰਿੰਦਰ, ਕਿੰਨਾ ਤਾਂ ਨਾਮ ਚੱਲਦਾ ਉਹਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਚ। ਇਹ ਡਰਾਮਾ ਕਲੱਬ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਨੇ ਬਣਾਇਆ। ਕੁੜੀਆਂ ਤਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੌਕੇ ਭਰਦੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ।'(21)

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪਾਤਰ ਨਵਜੀਤ ਨੇ ਨਰਿੰਦਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਟਕ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਵਜੀਤ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਅਸਰ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਕੰਚਨ ਨੇ ਨਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਨਵਜੀਤ ਨੂੰ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਰਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆ ਜਾਇਓ ਨਵੇਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਿਹਰਸਲ ਹੈ। ਨਵਜੀਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੰਚਨ ਦੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਗ਼ੁੱਸਾ ਆਇਆ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਰਿੰਦਰ ਨਾਲ ਰਿਹਰਸਲ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੈ ਲਏ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਨਵਜੀਤ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਰਕੇ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਹੁੰਦਾ। ਕੰਚਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ।

'ਕਮਲੀਏ ਕੁੜੀਏ! ਤੇਰੀ ਤਾਂ ਲਾਟਰੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਨਰਿੰਦਰ ਤਾਂ ਡਾਇਮੰਡ ਏ ਜਮਾਂ ਈ। ਹੁਣ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀਂ...।'(24)

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਬਰੇਕ ਮਿਲ ਗਈ। ਨਰਿੰਦਰ ਦੀ ਇਹ ਕਾਮਯਾਬੀ ਉਸ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਆਈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦ ਨਰਿੰਦਰ ਮੁੰਬਈ ਤੋਂ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਨਵਜੀਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਨਾਲੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਦੋ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਨਵਜੀਤ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਨਰਿੰਦਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗ਼ੁੱਸੇ ਨਾਲ ਤਣ ਗਿਆ। ਨਵਜੀਤ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਨਵਜੀਤ ਦੇ ਪਾਪਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਈਕੈਟਰਿਕ ਗੈਰੀ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਡਾ. ਗੈਰੀ ਨੂੰ ਨਵਜੀਤ

ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਨਵਜੀਤ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗੈਰੀ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

'ਜਾਓ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਫ਼ੋਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਅੱਜ ਰਾਤ...।'(29)

ਇਸ ਸਭ ਉਪਰੰਤ ਜਦ ਉਹ ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਨਰਿੰਦਰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਵਜੀਤ ਨੇ ਜਦ ਗੈਰੀ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਨਰਿੰਦਰ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਨਵਜੀਤ ਡਾ. ਗੈਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਪਰੈਗਨੈਂਟ ਹੋ ਗਈ। ਡਾ. ਗੈਰੀ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ, ਪਰ ਨਵਜੀਤ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਫਸੀ ਪਈ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਹਨੇਰਾ ਇੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਵੇ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਨਵਜੀਤ ਨੇ ਨਰਿੰਦਰ ਨਾਲ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਚੱਲੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੇਡ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਨਰਿੰਦਰ ਦਾ ਨਵਜੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਗ਼ਲਤ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਡਾ. ਗੈਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਝੁਕਾਅ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੱਚਾ ਹਰ ਔਰਤ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਰਿੰਦਰ ਆਪਣੇ ਕੈਰੀਅਰ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਨਾ ਸੁਆਰਥੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਪਾਤਰ ਨਵਜੀਤ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ਾਇਦਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਧੀਮਾਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ: ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ, ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਸੰਵਾਦ' ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਇਸੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਤਾਂ ਸਿਰ ਮੱਥੇ, ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਔਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ

> ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਮਰਦਾਵੇਂ ਲੀੜੇ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੀ ਹੈ, ਜਣੇ ਖਣੇ ਨਾਲ ਬਿਸਤਰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੈਸੇ ਖ਼ਰਚਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਰਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੱਤੀ ਥੱਲੇ ਰੱਖ ਕੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ ਕੇ ਵੇਖੋ, ਉਹ ਨੇ ਖੱਟਿਆ ਕੀ?......ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸਵੈ ਸੰਪੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਿਲ੍ਹਕ ਪਿੱਛੇ ਪਰਦੇ 'ਤੇ ਨੰਗੀ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਾਗਰੂਕ ਔਰਤ ਭੋਗ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਮਾਡਲ ਨਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕੀ ਸੋ ਅਜਿਹੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹੋਗੇ। (110)

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਨਵਜੀਤ ਅਤੇ ਨਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਆਇਆ? ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਇਸ ਸੋਚ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਵੱਈਆ ਬਦਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ? ਇੱਥੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਤਰ ਨਵਜੀਤ ਨੇ ਵੀ ਨਰਿੰਦਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਗ਼ਲਤ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੈਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਹਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਚਹਿਲ ਪੁਸਤਕ 'ਸੁਖਬੀਰ ਦਾ ਗਲਪ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

> ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂਨਗਰ ਦੀ ਵਧਦੀ ਆਬਾਦੀ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਜੀਵਨ ਪੱਧਤੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਹ ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਧੁਰ ਦਾ

ਮੇਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਮਹਾਂਨਗਰ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸੰਤਾਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੁੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਮ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।(34)

ਸਮਾਜ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਜਾਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਂਝਾਂ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹਨ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ 'ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਪੱਟੀ ਤੋਂ ਪਟਿਆਲਾ ਵਾਇਆ ਬੁੱਘੀਪੁਰਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਲੇਰ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮਨੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰ ਦੇ ਮਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੱਦ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਮਨੀ ਨਾਲ ਕੋਰਟ ਮੈਰਿਜ ਕਰਵਾ ਲਈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਦਲੇਰ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਦਿਮਾਗ਼ ਉੱਤੇ ਮਨੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਭੂਤ ਸਵਾਰ ਸੀ।

'ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਵੀਹ ਕੁੜੀਆਂ ਲਿਆ ਖਿਲਾਰੂ ਤੇਰੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ। ਛੱਡ ਦੇ...ਦਾ ਖਹਿੜਾ।'(43)

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਹਿਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਦੇ। ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਾ ਬੋਲਦਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਮਨੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ_ਬਣਦਾ। ਮਨੀ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਦੀ ਨਨਾਣ ਦੇ ਭਰਾ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਉਂਦਾ ਜੋ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਖਿਝਦਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਦੂਰੀਆਂ ਵਧਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਜਿਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸ਼ੱਕ ਆ ਜਾਵੇ ਉੱਥੇ ਮੁੜ ਯਕੀਨ ਬਣਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਦੋ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸੀ ਮਨੀ ਨੂੰ ਜਵਾਕ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ

ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਜਵਾਕ ਦਾ ਨਾਂ ਰਵੀਇੰਦਰ ਰੱਖੇਗੀ। ਜਵਾਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਅਤੇ ਹਕੀਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਦਵਾਈ ਖਾਧੀ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਇੱਕ ਦਿਨ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਟੈੱਸਟ ਕਰਾਉਣ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਤਾਂ ਸੌਰੀ ਕਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਮਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਿੱਲ ਗਿਆ।

'ਦਲੇਰ ਆਪਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਆ। ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਹਾਂ ਮੈਂ...।'(49)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਕੋਲ ਬੋਲਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚੀ। ਆਖ਼ਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮਨੀ ਤੋਂ ਤਲਾਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਤਲਾਕ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨੀ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਦਲੇਰ ਚੁੱਪ ਸੀ।

'ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?

ਮਨੀ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਰਵੀਇੰਦਰ ਤਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਪਰ ਮੈਨੂੰ...

ਉਹ ਰਵੀਇੰਦਰ ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਕਿਉਂਕਿ....।'(49)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਨਾ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤੋੜਨ ਲੱਗਿਆ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੋਚ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਡਾ. ਅਜੀਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਡੀ ਪੁਸਤਕ 'ਔਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

> ਔਰਤ ਲੁੱਟ ਤੇ ਜ਼ਬਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਜਿੰਨੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਜ਼ਬਰ ਤੇ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਵੇਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਹੈ। (5)

ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਜੋਕੇ ਜਟਿਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਉਲਝੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਰੂਪ ਤੂੰ ਨਾ ਜਾਹ' ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬਦਲਾਵ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨੀ, ਖਿਝ, ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ, ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਅਤੇ ਮਾਯੂਸੀ ਜਿਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਹਨ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਪੁਸਤਕ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

> ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਹਾਬੜੇਪਣ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਜਿਸ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਮੀਡੀਏ ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸੈਕਸ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਮੂਹ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਕਾਮ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਅਤੇ ਵਿਕਰਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਮ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਉੱਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਟੈਬੂ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਠੋਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਹਿਜ ਨਿਕਾਸ ਦੇ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਮਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਥਿਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਕਾਸੀ-ਚੈਨਲ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮੀਡੀਏ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨੰਗੇਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਮ ਦਾ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।(143)

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਭ ਨੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕੇ ਜਤਿੰਦਰ ਢਿੱਲੋਂ ਉਰਫ਼ ਜੇ.ਡੀ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਜੇ.ਡੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਦੇ ਭਰਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ

ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਕੁੱਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ.ਡੀ ਕੋਲ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਵੀ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਘਰ ਬਾਰ ਵੀ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਭ ਵਿਆਹ ਕੋਈ ਖੇਡ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਤੂੰ ਜਾਣਦੀ ਕਿੰਨਾ ਏ ਉਹਨੂੰ? ਇੰਜ ਕਿਵੇਂ...ਤੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਲੈ।'(63)

ਪਰ ‘ਮੈਂ’ ਪਾਤਰ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਅੱਗੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜੇ.ਡੀ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

'ਮਜਬੂਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝੀ ਪ੍ਰਭ। ਇਟਸ ਵੈਰੀ ਅਰਜੈਂਟ। ਕੰਮ ਕਾਰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਲੀਵ ਮੀ...ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਜਾਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ...।'(62)

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਜਣੇ ਸਨ, ਜੇ.ਡੀ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸੱਸ ਸਹੁਰਾ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਸੱਸ ਉਂਜ ਤਾਂ ਮਹਿਲਾ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਦੀ ਪਰ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀ। ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੋੜ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੋਕਿਆ ਸੀ ਜੇ.ਡੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਤੱਕ ਲੈ ਆਈ ਹੈ।

'ਤੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸੋਚ ਲੈ ਪ੍ਰਭ! ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ 'ਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਕਿਤੇ ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ।'(62)

ਮਾਂ ਦੀ ਕਹੀ ਇਹ ਗੱਲ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਅੱਜ ਸੱਚੀ ਹੋਈ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਜੇ.ਡੀ ਦਾ ਕਜ਼ਨ ਬਲਪ੍ਰੀਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਪੀ.ਐਮ.ਟੀ ਦੀ ਕੋਚਿੰਗ ਲੈਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਦੋਵੇਂ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਏ। ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਆ ਗਿਆ। ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਰੁਸ਼ਨਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭ ਬਲਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਦੇਣ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਬਣੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਲਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰਭ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਸੱਸ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਬਲਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਤੋਂ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸੱਸ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਸਿਆਣਿਆਂ ਕੋਲ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਗਈ। ਇਸ ਸਭ ਇਲਾਜ ਤੋਂ ਜਦ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਆਸ਼ਾ ਅੰਟੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦ ਰੂਪ ਦਾ ਹੱਥ ਪ੍ਰਭ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਫਿਰਨ ਲੱਗਾ, ਪ੍ਰਭ ਸਕੂਨ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ। ਅਜਿਹਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਪ੍ਰਭ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਭ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਭ ਕੋਲ ਆਈ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਖ਼ੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਭ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਈ।

ਪ੍ਰਭ, 'ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਰੂਪ। ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਵਿਆਹ ਦੀ...।'

ਰੂਪ, 'ਵਿਆਹ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ...।'

ਪ੍ਰਭ, 'ਮੈਂ ਕਰਾਊਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ। ਆਪਾਂ ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆ ਵਸਾਵਾਂਗੀ।'

ਰੂਪ, 'ਔਰਤ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ?'

ਪ੍ਰਭ, 'ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਹੁਣ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਕਿੰਨੀ ਥਾਂਈਂ ਹੋਏ ਨੇ ਐਸੇ ਵਿਆਹ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜੀਅ ਸਕਦੀ...।'

ਰੂਪ, 'ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਇਹ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ ਕੁਦਰਤ ਦੇ। ਔਰਤ ਕਦੇ ਵੀ ਮਰਦ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ।'

ਪ੍ਰਭ, 'ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੂੰ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਜਾਨ ਪਈ ਹੈ ਮੇਰੇ 'ਚ।'

ਰੂਪ, 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੱਭ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਔਰਤ ਔਰਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਮਰਦ ਬਿਨਾਂ ਔਰਤ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਤੇਰੀ ਇਸ ਪਿਆਰ ਲਈ ਤੈਨੂੰ...।'(66-67)

ਰੂਪ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਚਲੀ ਗਈ, ਪਰ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਇਨਸਾਨ ਜਦੋਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾ ਕੇ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਹਸ਼ਰ ਬਦ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁੱਝ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਭ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਘਰਦਿਆਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾ ਕੇ ਜੇ.ਡੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਵਿਆਹ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਲੰਘਣ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਲਪ੍ਰੀਤ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰੂਪ ਨਾਲ।

ਔਰਤ ਦਾ ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਕਿਤੇ ਇਹ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ? ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਬਦਲਾਅ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜੇ.ਡੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪ੍ਰਭ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖ਼ਿਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਬਰ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਦਿਖਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਦਰਸ਼ ਤਿੜਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਿਛੋਕੜ ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ ਵਾਂਗੂ ਉਹ ਵੀ ਭੋਗਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ

ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਭ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਲਈ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਤਾਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਪਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇੰਨੀਆਂ ਪੀਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲ ਵਿੱਸਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਘੋਰਕੰਡੇ' ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਲਖਣਪਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ 'ਡਿਪਟੀ ਸਾਬ' ਆਖ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ <u>ਮੈਂ</u> ਪਾਤਰ ਦਾ ਦਿਲ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਜੰਮਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਇੱਥੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ? ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਦੋਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਦੱਸ ਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਰੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ।

ਮੈਂ ਪਾਤਰ,

> ਬਾਬਾ! ਯਾਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਦੱਸ। ਜੀਹਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ। ਆਹ ਆਪਣਾ ਜਥੇਦਾਰ ਹੋਇਆ। ਰੋਡਵੇਜ਼ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਹੋਇਆ। ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਗੇ ਬਥੇਰੇ। ਤੇਰਾ ਤਾਂ ਮੁੰਡਾ ਜਹਾਜ਼ ਵਰਗੀ ਗੱਡੀ 'ਚ ਬੈਠਾ ਕੇ ਲਾਹ ਗਿਆ ਤੈਨੂੰ ਇੱਥੇ।'

ਮਾਤੋ ਰਾਮ,

> 'ਬੱਸ ਪੁੱਤ ਇਉਂ ਸਮਝਲਾ ਹੁਣ ਮੈਂ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਘਰੇ ਬੈਠਾ ਜਵਾਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਖਲਨ ਪਾਉਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ। ਘੁੰਮਣਾ-ਘੁਮਾਉਣਾ। ਨੂੰਹ ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅਮੀਰ

ਸਹੇਲੀਆਂ। ਕਦੀ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਦੋਸਤ। ਦਾਰੂ ਪੀਂਦੇ ਨੇ ਮੌਜਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਬੁੜ੍ਹੇ ਨਾਲ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਣੇ।'(41-42)

ਉੱਥੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਹੀ ਸਨ। ਉਹ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਤੂੰ ਵਿਆਹਿਆ ਨਹੀਂ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਘਰਾਂ ਦੇ ਝਮੇਲੇ। ਪਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਮਨੋਂ-ਮਨ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੇਰੇ ਮਾਪੇ ਹੁੰਦੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋ-ਧੋ ਕੇ ਪੀਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸ਼ੰਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕਲਯੁਗ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਕਿੰਨੇ ਅਜਿਹੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਔਲਾਦ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਬੇਘਰ ਹੋਏ ਪਏ ਹਨ।

'ਭਰਾ ਮੇਰਿਆ ਤੇਰੇ ਮਾਪੇ ਹੈਂਨੀ ਪਰ ਕਦੀ ਤੂੰ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਪੜਨਾ। ਕੀ ਪਤਾ 'ਲਾਦ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਨਿਕਲੇ। ਕਲਯੁਗ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਚੱਲਦਾ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ।'(42)

ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਰੰਗ-ਰੋਗਨ ਦਾ ਕੰਮ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਘਾਹ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਦਿਨ ਲੰਘਾ ਦਿੰਦੇ। ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ, ਸਾਰਾ ਆਸ਼ਰਮ ਲਿਸ਼ਕ-ਲਿਸ਼ਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲੇਬੀਆਂ, ਪਕੌੜੇ ਅਤੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਸ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਮੰਨਦੇ।

'ਤਿੱਥ-ਤਿਉਹਾਰ 'ਤੇ ਟੱਬਰ ਕੱਠਾ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਟੱਬਰ ਏ ਆਪਣਾ।'(45)

ਸਾਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉੱਪਰੋਂ-ਉੱਪਰੋਂ ਭਾਵੇਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਚੀਸ ਨੂੰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਸਾਫ਼ ਪਛਾਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

'ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ 'ਚ ਸੁਣੇ ਸੀ ਕਿਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ। ਹੁਣ ਈ ਚੰਦਰੀ 'ਵਾ ਵੱਗ ਗਈ ਯਾਰ।'(47)

ਉਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਜੋਕੀ ਦੌੜ ਭੱਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਾ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਅਸੀਸਾਂ ਹੀ ਦਿੰਦੇ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਬੋਧੀ ਰਾਮ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਇੱਕ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਸਾਬ, ਅੱਜ ਮੈਂ ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਧੰਨ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਬਜ਼ੁਰਗ।

> 'ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮੋਹ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਕੁੜੀ ਅੱਗੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਵਜ਼ੀਜ ਰੱਖੀ। ਕੁੜੀ ਵਿਆਹ ਲਈ ਤਾਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਉਹ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਲੈ ਕੇ ਆ ਕੱਢ ਕੇ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਊਂ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਿਆਰ 'ਚ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਪੁੱਤ ਚਾਕੂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਤੁਰਿਆ। ਮਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਨੇ ਛਿਣ ਨਾ ਲਾਇਆ। ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਠੇਡਾ ਖਾ ਕੇ ਧੜੰਮ ਕਰਦਾ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਉਸੇ ਪਲ ਮਾਂ ਦਿਲ 'ਚੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ, "ਵੇਖੀ ਪੁੱਤ ਕਿਤੇ ਸੱਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ।" ਭਾਈ ਸਾਬ੍ਹ! ਇਹ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਮਾਪੇ।' (49)

ਕਹਾਣੀ 'ਘੋਰਕੰਡੇ' ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਤਲਬ ਦਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਸਫ਼ੈਦ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਉਹੀ ਬੱਚੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਛੱਡ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬੋਝ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਇਹ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਦਾ ਜੋ ਬੀਜਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਵੱਢਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ

ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਕਿੰਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਗਾਂ, ਸ਼ਰਮਾਂ ਉੱਡ-ਪੁੱਡ ਗਈਆਂ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਵੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਬੱਸ ਉਹ ਸਵੈ ਤੱਕ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਦੀਪ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਰਾਤਲ-ਭੂਮੀ 'ਪਰਿਵਾਰ' ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਿਵਿਧ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪਨਪਦੇ, ਪਲਦੇ ਅਤੇ ਵਿਗਸਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ, ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਵਧੇਰੇ ਪੀਡੀਆਂ ਤੇ ਪਕੇਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। (44)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਪਕਿਆਈ ਉਦੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਤਨੀ ਪੂਰੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਮੁੱਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਮਿਠਾਸ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ

ਦੇ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਮਾਨਸਿਕ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਛੁੱਟੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ' ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਫ਼ਤਿਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗਗਨ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਦੱਸ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਤਕਰਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਬਲਪ੍ਰੀਤ ਜੋ ਕਿ ਫਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗਗਨ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਫ਼ਤਿਹ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖਿਝਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ।

'ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੜ ਆਇਓ ਫਿਰ ਉਧਰੋਂ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਚੱਲ ਸਬੱਬ ਨਾਲ...। ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਲੀਵ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੀ।'(52)

ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾਂ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਫ਼ਤਿਹ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਗਗਨ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਟਾਈਮ ਨਾਲ ਆ ਜਾਇਓ ਅਤੇ ਬਲਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਰੋਕਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜਲਦੀ ਘਰ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗਗਨ ਫਿਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਲਪ੍ਰੀਤ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਯਾਰ ਸਾਡੀ ਨਹੀਂ ਨਿੱਬਣੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ।

'ਫਿਰ ਤਾਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਨੇ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਲੈ। ਜਵਾਬ ਦੇ ਦੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ...।(52)

ਫ਼ਤਿਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਲਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗਗਨ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੁਧਰਿਆ। ਬਲਪ੍ਰੀਤ ਵਿਆਹ ਦੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦਾ

ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਨਿੱਭਣੀ। ਫ਼ਤਿਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

'ਨਾਂਹ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਦੋ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਖ਼ੁਦ ਮਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸਮਾਜ ਲਈ ਜਿਊਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।'(54)

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਦੀਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਿਰਮਲ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਦਿਨ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਖਾਧਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਨਿਰਮਲ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਹੈ । ਨਾਟਕ-ਮੰਚਨ ਦਾ ਕੰਮ ਛੱਡਣ ਤੱਕ ਦਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਾਂ। ਦੀਪ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਫ਼ਤਿਹ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਘਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਡੁੱਬਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠਾ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦੀਪ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਹਰ ਹੀਲੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਫ਼ਤਿਹ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੀਪ ਨੇ ਘਰ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਸਹੂਲਤ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਬਣਵਾ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਕਰਦੀ। ਨਿਰਮਲ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵਿਹਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਗੱਲੋਂ ਲੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

'ਕੀ ਕਰਾਂ? ਨਾਟਕ ਛੱਡ ਦਿਆਂ? ਗਰੁੱਪ ਛੱਡ ਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਦੁਨੀਆ ਦਾਰੀ ਛੱਡੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਯਾਰ! ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਹੀ ਛੱਡਾਂ? ਜਵਾਕ ਆਪ ਹਾਣੀ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

ਉਹ ਨੇ ਤਾਂ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ। ਬਜ਼ਾਰ ਦਸ ਮਿੰਟ ਵੀ ਵੱਧ ਲੱਗ ਜਾਣ, ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਤਾਂ ਕਲੇਸ਼। ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ ਸਾਲੀ।'(60)

ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਥੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਗਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸੰਸਕਾਰ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ਤਿਹ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਤਲ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੀਪ ਦਾ ਸਿਵਾ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ਤਿਹ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਗਗਨ ਦੇ ਬੋਲ ਸੀ ਕਿ ਛੁੱਟੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਇਓ।

ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ? ਆਖ਼ਿਰ ਨਿਰਮਲ ਦਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕਲੇਸ਼ ਬਲਦੀਪ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੈ ਬੈਠਾ। ਹਰ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਇੱਕ ਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜਿਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਖਾਲੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਦੀਪ ਨੇ ਤਾਂ ਫਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪਿਛਲੇ ਦੱਸ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਗਗਨ ਦੇ ਇਸ ਵਰਤਾਵੇ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢੰਗਾਂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੇ ਮਖੌਟਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਹੈ। ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ, ਵਿਨੋਦ ਮਿੱਤਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਾਰੀਵਾਦ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ,

> ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਿ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਪੱਛਮੀ ਔਰਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਤਾਂ ਕੀ ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਮਰਦ ਵੀ ਜਾਣੇ ਅਨਜਾਣੇ ਵਿਚ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। (116)

ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਈਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਵੈ ਤੱਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੋਚ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਰਤਾਵਾ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ' ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ ਵਿਨੋਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ,

> ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਬਹੁ-ਸੰਖਿਆ ਕੋਲੋਂ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਸੀਲੇ ਖੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ, ਕਾਰੀਗਰ ਅਤੇ ਕੰਮੀ ਜਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਡੇਢ੍ਹ ਕੁ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆ ਤੋਂ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਵਸੀਲੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਵਸੀਲੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਵੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲਣਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ। (30)

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇਸੂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣਿਆਂ ਪੁਰਖਿਆਂ ਵਾਲਾ ਭੇਡਾਂ ਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਾਘੀ ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਜੀਅ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸੂ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮਾਘੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲੱਗੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣਗੇ।

> 'ਮਾਘੀ ਨੂੰ ਪੜਾਉਣਾ ਮੈਂ। ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਭੇਡਾਂ ਚਾਰ ਛੱਡੀਆਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ। ਇਹੀ ਕਿਧਰੇ। ਬੰਦਿਆ ਦੀ ਜੂਨ ਜੀ ਲਊ।'(76)

ਮਾਘੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸੂ ਨੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਪਰ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਮਾਘੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਆਪ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ

ਪਿਆ। ਦੇਸੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਘੀ ਜਾ ਕੇ ਦੇਸੂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦੇਸੂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਉਸ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਲਈ ਤਰਸਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮਾਘੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰ ਇਕੱਲਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਜਦ ਕੋਠੇ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇ ਅਤੇ ਦੱਸੇ ਕਿ ਮੈਂ ਦੇਸੂ ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਭੇਡਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਸਾਡਾ। ਪਰ ਇਸ ਇਕੱਲਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤੀ ਹੀ ਘੁਮਾ ਦਿੱਤੀ।

'ਕੀ ਕੱਢ ਲਿਆ ਤੂੰ ਮਾਘੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ। ਸਹੁਰੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭੁੱਲਿਆ ਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੈਥੋਂ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।'(77)

ਜਦੋਂ ਵੀ ਦੇਸੂ ਮਾਘੀ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਮਾਘੀ ਖਿਝ ਜਾਂਦਾ। ਮਾਘੀ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਅੱਜ ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਆਇਆ ਹੈ। ਮਾਘੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਵੀ ਦੇਸੂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਗ਼ੁੱਸਾ ਕਰਦੀ।

'ਤੈਂ ਕਦ ਛੱਡਣਾ ਆਹ ਭੇਡਾਂ ਦਾ ਖਹਿੜਾ। ਹੁਣ ਭੇਡਾਂ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਆਪਾਂ। ਸਾਲੀ ਬਹੁਤੀ ਉਪਾਧੀ ਹੁੰਦੀ ਜਿਵੇਂ...।'(80)

ਮਾਘੀ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਘਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਸੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਦੇਸੂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅਕਸਰ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਦੇਸੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀ ਛਾਅ ਗਈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਦੇਸੂ ਨੂੰ ਘਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਭੇਡਾਂ ਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮਾਘੀ ਘਰ ਰਹਿਣ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਹੀ ਨਾ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁੱਖ ਲੋੜ ਹੀ ਪੈਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਕਰਾਂਤੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ' ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜਿੱਥੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਵੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪਾਵੇਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਅਜੇ ਕੱਚੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਮਨ ਪਿੱਛੋਂ ਚੰਗੇ ਘਰੋਂ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਕਸਰ ਤਾਅਨੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ,

> 'ਤੁਸੀਂ ਜੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਕਰੋ ਕੋਈ ਹੀਲਾ। ਕੱਚੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਕਾਹਦੀ ਟੌਹਰ ਐ। ਸਾਡੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਥੋਡੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦੇਖ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਤਾ ਸੀ। ਬਈ ਮੁੰਡਾ ਪੀ ਐੱਚ.ਡੀ ਐ, ਆਪੇ ਪੱਕਾ ਹੋਜੂ। ਸਾਢੇ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਕੀ ਬਣਦੈ। ਬੂਝੜ ਤੋਂ ਬੂਝੜ ਬੰਦਾ ਵੀ ਏਹੀ ਪੁੱਛਦੈ ਬਈ ਨੌਕਰੀ ਪੱਕੀ ਐ? ਬੰਦਾ ਕੀ ਦੱਸੇ? ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਪੈਂਦੈ। ਬੜੀ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਐ।'(70)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਮਨ ਹਰ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕੱਚੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾ ਕੇ ਪੇਕਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਘਰ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪਵੇਲ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਅਮਨ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦਾ,

> 'ਦੇਖ ਲੈ ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਲਿਆ ਨੀਂ ਤੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਕੁਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ।'(72)

ਇੱਕ ਦਿਨ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਉਹ ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਸਿਮਰਨ ਸੁਆਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰ ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਸ਼ ਕਿਉਂ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਕਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਵਾਲਾ ਸੈਕਸ਼ਨ ਲੈਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪਵੇਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਾਂਤੀ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਕਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਪਰਪੋਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸ਼ਸ਼ੀ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦੇ, ਉਹ ਕਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ,

> 'ਕੁੜੀਏ ਦੇਖ ਲੈ, ਤੈਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਦੀਵਾ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਨੀਂ ਥਿਆਉਣਾ। ਘਰਦਿਆਂ ਤੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਘਸ ਜਾਣੀਆਂ ਨੇ...ਫੇਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠੀ ਮੁੰਡਾ ਨੀ ਲੱਭਣੈ।'(77)

ਉਹ ਸ਼ਸ਼ੀ ਸਰ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਵੇਲ ਸਰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ। ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਸ਼ੀ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਰਿਡ ਨੇ, ਪਰ ਕਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਸ਼ੀ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਪਾਵੇਲ ਨਾਲ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਦਿਮਾਗ਼ ਕੰਮ ਕਰਨੋਂ ਹੱਟ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਅਮਨ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੁਖਾਲਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਰਾਂਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਏ ਤੇ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਕਰਾਂਤੀ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਪਾਵੇਲ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਪਰੋਂ-ਉੱਪਰੋਂ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ।

> 'ਤੇਰੇ ਵਰਗੀ ਸਿਆਣੀ ਕੁੜੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ ਕਰਾਂਤੀ? ਪਰ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਐਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੇ...ਤੂੰ ਭਾਵੁਕ ਨਾ ਹੋ। ਆਪਾ ਵਧੀਆ ਦੋਸਤ ਬਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ...।'(82)

ਪ੍ਰੋ. ਪਾਵੇਲ ਅਮਨ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਕਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਫ਼ੋਨ ਉੱਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਰਾਂਤੀ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਅਮਨ ਖਿਝਦੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਕੀ ਰੋਜ਼ ਪੁੱਛਣਾ ਹੁੰਦਾ? ਪਰ ਪਾਵੇਲ ਗੱਲ ਨੂੰ ਟਾਲ ਮਟੋਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਅਮਨ ਦੇ ਪੇਕੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਕਰਾਂਤੀ ਪ੍ਰੋ. ਪਾਵੇਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਡਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਉ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਰਹੋ, ਪਰ ਪ੍ਰੋ. ਪਾਵੇਲ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ,

> 'ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਤੀ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਪਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਜੋਂ ਵਧੀਆ ਨਿਭ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗੇ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਵਜੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਵਿਆਹ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਵੇਖ ਲੈ ਮੇਰਾ ਤੇ ਅਮਨ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦੈ?'(85)

ਪ੍ਰੋ. ਪਾਵੇਲ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਕੇ ਕਰਾਂਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕਰੇ। ਉਹ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪਾਵੇਲ ਬਿਨਾਂ ਗੱਲੋਂ ਪਤਨੀ ਅਮਨ ਨਾਲ ਖਿਝਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਹੈ? ਸਭ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਕਰਾਂਤੀ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਹੁਣ ਅਮਨ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਦੂਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦਾ ਪਰ ਕਰਾਂਤੀ ਫ਼ੋਨ ਨਾ ਚੁੱਕਦੀ। ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਕਹਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਔਕਾਤ ਵਿਚਲੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਪੈਸਾ, ਸਟੇਟਸ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਇਨਸਾਨ ਰਾਹਤ ਭਾਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਉਹ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚਲੇ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋ.ਪਾਵੇਲ ਨੇ

ਸਭ ਮੁੱਲ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨਾ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦਾ ਵੀ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਜਦ ਬੰਦਾ ਆਪਣਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਹੀ ਨਾ ਚੰਗਾ ਕਰ ਸਕੇ। 'ਕਰਾਂਤੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ' ਕਹਾਣੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਵੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਖੁਸ਼ਕ ਅੱਖ ਦਾ ਖ਼ਾਬ' ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ 'ਬਲੱਡ ਇਜ਼ ਥਿਕਰ ਦੈਨ ਵਾਟਰ' ਅਤੇ 'ਧੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੁੱਤਰ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਸਹਾਰਾ ਬਣਨਗੇ' ਜਿਹੀਆਂ ਮਿੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਧਰਮ, ਸਮਾਜ, ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਧਾਰਨਤਾ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿੱਥਾਂ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲਿਪਟਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਜੌਹਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪਰਮਵੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਉੱਤੇ ਉਤਰ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਵੇ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਰੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜੌਹਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਗਿਆ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਲਈ ਕੀ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਔਲਾਦ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਮਾਰਨ ਤੱਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਜੌਹਲ ਦੋਵੇਂ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਪਰ ਜੌਹਲ ਸਿੰਘ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸੇ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜੌਹਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸਾ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰ ਪੁੱਤਰ 'ਪਰਮਵੀਰ' ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਹੁਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈ ਲਿਆ ਜੋ ਕਿ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜੋਧਿਕਾ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਜ਼ਿੱਦ ਫੜ੍ਹ ਲਈ ਕਿ

ਉਹ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋਧਿਕਾ ਮੰਨ ਵੀ ਗਈ। ਉੱਧਰ ਪਰਮਵੀਰ ਜਦੋਂ ਦਾ ਜੰਮਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਜੌਹਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿੱਤ ਉਲਾਂਭੇ ਆਉਂਦੇ। ਮਾੜੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਹ ਨਸ਼ੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

'ਓਏ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ੀਮ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇ।'(121)

ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਪਰਮਵੀਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਪਰ ਉਹ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਪਰਮਵੀਰ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਦੋਨੋਂ ਜੀਅ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ।

'ਓਏ ਬੁੱਢਿਓ ਅੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਈ ਮਾਰਨਾ ਆ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲਿਓ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਨਈਂ ਬਚਾਅ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਦੂਆ...ਤ।'(124)

ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਪਰਮਵੀਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਜੌਹਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਪਰਮਵੀਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੇ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਮਵੀਰ ਆਪ ਮੰਨ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਤਕਨੀਕ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਦੀ ਦਿਖੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਤਲ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਚੌਂਕੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਖ਼ੂਨ ਕਿੰਨਾ ਸਫ਼ੈਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ?

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਜੋਧਿਕਾ ਜੋ ਕਿ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਲਣਹਾਰੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਸੇ ਦੇ ਉਲਟ ਪਾਤਰ ਪਰਮਵੀਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਨੇ ਸਾਧਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚੱਕਰ ਕੱਢ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਪਰਮਵੀਰ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੈ ਪਰ ਨਸ਼ੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੱਕ ਦੀਆਂ

ਅਨੇਕਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧੀਆਂ ਦੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਰੱਖਣ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਪੁੱਤਾਂ ਦੇ ਐਬਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ 'ਮਾਣ' ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦਰਪੇਸ਼ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ। ਇਹ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਜਿਹੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

2.2 **ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ:** ਅਜੋਕੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਸਵੈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਕੋਰਾਪਣ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਸਦਕਾ ਟੁੱਟਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚਲਾ ਕਲੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਦਕਾ ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਧੀਨ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਬਚੀ ਹੈ।

ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਛਿੰਜਣ' ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਖਮ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪਾਤਰ 'ਜਾਗਰ' ਦਾ ਮੁੰਡਾ 'ਦੀਪਾ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਉ ਨੇ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਦੀਪਾ ਆਪ ਤਾਂ ਦੱਬ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੀਪਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਦਿਨ ਆਉਣਗੇ। ਦੀਪੇ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਟੈੱਸਟ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਚਿੱਠੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੈ।

'ਬੇਬੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆਹ ਦੂਈ ਤੀਈਂ ਚਿੱਠੀ ਆਈ। ਬੜੇ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਚਿੱਠੀ। ਆਹ ਵੇਖ ਲਾ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਬੰਬੀ ਆਲਿਆਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਆਈ ਤੀ ਆਹੀਂ ਜਿਹੀ ਚਿੱਠੀ...ਔਹ ਵੇਖਲਾ ਕਨੈਡੇ 'ਚ ਦੁੜੰਗੇ ਲਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦੈ...ਅੱਧੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦ ਲੀ ਕੇਰਾਂ...।' (24)

ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀਪੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਝੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਹੀ। ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਟੈੱਸਟ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਇਹ ਤਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਪੈਸੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ। ਦੀਪੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਪਨੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਚੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਿਉ ਦੇ ਸਿਰ ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਗੜ ਗਈ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਪੈਸੇ ਪਿੱਛੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਦੀਪਾ ਵੀ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਸਾਲ ਧੱਕੇ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਨੌਕਰੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਗੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਲੰਙੇ ਵਰਗੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ_ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਧਾ, ਦੀਪੇ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਤੁਰਦਿਆਂ ਇਸ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਦਾ ਹੈ,

'ਓਏ ਜੇ ਐਹੋ ਜੇ ਗ਼ੱਦਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਇੱਦਾਂ ਦੀ ਕੁੱਤੇ-ਖਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਾਉਣੀ ਪੈਣੀ...ਮਾਂ ਦੇ ਯਾਰ ਚਾਰ ਬੇਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਪਾਲਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ...ਊਂ ਭਰਾਵਾਂ ਚੰਗੇ ਵੀ ਐਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ...ਆਹ ਵੇਖ ਲਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਲੰਙਾਂ...ਮੈਨੂੰ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਐਹੀ ਲਿਆਇਆ ਦੀ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੀ ਸੀ...ਵੇਖ ਲਾ ਹੁਣ ਮੰਡੀ ਬੋਰਡ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣਿਆ ਫਿਰਦਾ...।' (25)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਦੇ ਮੋਟੇ ਗਲਾਫ ਵਿਚ ਲਪੇਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਲਈ ਹਨ। ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਵਿਗੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁੱਲ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਗੁਰਸੇਵਕ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਖੁਸ਼ੀਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਅ...' ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ 'ਗੱਜੂ' ਦੋਵੇਂ ਮਿੱਤਰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੱਜੂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਖਾ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਵਾਨ ਹੋਏ ਉੱਤੇ ਗੱਜੂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਖੁਸ਼ਵਿੰਦਰ ਰੱਖਿਆ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਗੱਜੂ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਮਰ ਗਈ। ਗੱਜੂ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਖੁਸ਼ਵਿੰਦਰ ਦਾ ਇਕੱਲੇ ਨੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਖੁਸ਼ਵਿੰਦਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਗਿਆ। ਗੱਜੂ ਦਾ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਲੱਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ਵਿੰਦਰ ਨੇ ਪਿਓ ਵਾਲਾ ਸਬਜ਼ੀ ਦਾ ਸਾਈਕਲ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਖੁਸ਼ਵਿੰਦਰ ਬੜਾ ਮਿਹਨਤੀ ਸੀ ਉਹ ਦਿਨੇ ਸਬਜ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਆ ਕੇ ਪਿਓ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਈ.ਏ.ਐਸ ਦੇ ਟੈੱਸਟ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ। ਗੱਜੂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਖੁਸ਼ਵਿੰਦਰ ਬਹੁਤ ਹਿੰਮਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਹਾਲਤ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਿਆਣਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਭ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਗੱਜੂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਇਸ ਭੱਜ ਨੱਸ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ

'ਐਥੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤਿਆਂ 'ਲਾਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ...ਮੁਫ਼ਤ 'ਚ ਕਿਥੋਂ ਭਾਲਦੇ ਓਂ ਭਰਾਵੋ।' (74)

ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪਏ ਇਸ ਮਰੀਜ਼ ਦੇ ਬੋਲ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਜਾਪੇ। ਇਹ ਸਭ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਖੁਸ਼ਵਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਗੱਜੂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਆ। ਖੁਸ਼ਵਿੰਦਰ ਦੇ ਹਾਲਤ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਪਿਉ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੱਕ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਖ਼ੈਰ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਗੱਜੂ ਨੂੰ ਟਰਾਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੱਜੂ ਦੀਆਂ ਦਰਦ ਭਰੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਵਿੰਦਰ ਦਾ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇੰਨੇ ਦਰਦ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਗੱਜੂ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਖੁਸ਼ਵਿੰਦਰ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲਗਾ ਕੇ ਲੈ ਗਈ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਪੈ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਮਰ ਗਈ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਇਨਸਾਨ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲਦਾ। ਜੇਕਰ ਗੱਜੂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਸਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਸਹੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਕਰਮ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ'। ਉਪਰੋਕਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਐਸੇ ਭਾਰੂ ਪਏ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹ

ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰਥ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਿਬੰਧ ਜੋ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਵਿਚ 4 ਜੂਨ, 1978 ਨੂੰ ਛਪਿਆ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ,

> ਸਰਕਾਰੀ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਰਦਾਰੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਨੂੰ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।(33)

ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕੈਂਸਰ' ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਬਲਰਾਜ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਲੀਡਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਹੱਥੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਰੂੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਲਈ ਹੈ, ਪੰਚਾਇਤ ਉੱਥੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਠੇਕਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੱਕ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਲਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਧਰਨੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਲਾਕ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਸੁਮਨ ਕੌਰ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਪਿੰਡ ਭੇਜਦਾ ਹੈ।

> 'ਮੇਰੀ ਰੂੜੀ ਖੋਹ ਕੇ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਦੱਸੋ ਉੱਥੇ ਕਿਹੜਾ ਸਕੂਲ, ਹਸਪਤਾਲ ਜਾਂ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਬਣਾਉਣੇ? ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਉੱਥੇ ਖੁੱਲ੍ਹੂ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਠੇਕਾ...ਬੱਸ ਜਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਬਈ ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਮਜ਼੍ਹਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੱਜੇ। ਲੱਤ ਥੱਲੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਆ ਸਾਨੂੰ...ਓਏ ਆਪ ਤਾਂ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਕਿਲਿਆਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪੈਲੀ ਖ਼ਰੀਦੀ ਜਾਨੇ ਓ ਤੇ ਸਾਡੀ ਰੂੜੀ ਵੀ ਜਰੀ ਨੀਂ ਜਾਂਦੀ...ਮੇਰਾ ਦਾਦਾ ਤੇ ਸਰਪੰਚਾਂ ਦਾ ਬਾਬਾ ਗੱਜਣ 'ਕੱਠੇ ਹੱਲ ਵਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਘਰਾਂ ਦਾ ਮਸਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਗੱਜਣ ਦੇ ਪੋਤੇ ਹਰਨੇਕ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪੈਲੀ ਬਣਾ ਲੀ, ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਤੋਂ ਕੋਠਾ ਵੀ ਨਾ ਛੱਤ ਹੋਇਆ। ਫੇਰ ਗੱਜਣ ਦੇ ਪੋਤੇ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ੈਲਰ ਲਾ ਲਿਆ, ਭੱਠਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਦਾਦੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਵੀ ਲਾ

ਸਕਿਆ। ਲੈ ਦੇ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਰੂੜੀਆਂ ਨੇ, ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਖੋਹਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੈ ਆ...ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਹੋਣ ਨੀਂ ਦੇਣਾ...।' (53)

ਬਲਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਧਰਨਾ ਚਾਲੀ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਚੱਲਿਆ। ਅਖੀਰ ਡੀ.ਸੀ. ਅਤੇ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ ਨੇ ਬਲਰਾਜ ਨੂੰ ਰੂੜੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਲਰਾਜ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਰੋਸ ਸੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਬਲਰਾਜ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ।

'ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਲਏ ਸੀ ਬਾਪੂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਵੇਲੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਕਿਆਂ ਤੋਂ...ਵਿਆਜ 'ਚ ਉਹ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਗੋਹਾ ਮੂਤ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕਦੀ ਰਹੀ...ਟੱਟੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ...ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਦਿਹਾੜੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਈਆ ਕਮਾਇਆ ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਰੱਖ ਤਾ...ਕਹਿੰਦਾ ਕਾਹਦੈ...ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਥੋਡੇ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਆਜ ਦੇ...ਬਿੱਟ ਬਿੱਟ ਝਾਕੇ ਨੰਬਰਦਾਰ...ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਹੋਇਆ ਤੇਰੇ ਵਾਲਾ ਹਿਸਾਬ ਆ...ਕਾਨੂੰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੀਬੀ ਦੀਆਂ ਦਿਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਆਜ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਜੱਜ ਤੋਂ ਕਰਾ ਕੇ ਤੇਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕੁਰਕ ਕਰਨ ਆਇਆ...ਕਿ ਨੀਂ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਨਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਜਾਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਆ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਜਾਗਦੇ ਨੀਂ ਸਾਡਾ ਸ਼ੋਸ਼ਨ ਹੋਈ ਜਾਊ...ਇਹ ਸ਼ੋਸ਼ਨ ਸਿਰਫ਼ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।' (57)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਬਲਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਾ-ਦਿਲੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦਾ ਕੈਂਸਰ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੋਚ ਕੇ ਵੀ ਤਰੇਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਬਲਰਾਜ ਦਾ ਕਹਿਣਾ

ਸੀ ਕਿ ਪੈਸੇ ਦੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਬੀਕਾਨੇਰ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਆਧਾਰ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿਨੇ ਚੈਨ ਲੈਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਰਾਤ ਨੂੰ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਕਮੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗ਼ਰਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਲਝੀਆਂ ਤੰਦਾਂ, ਵਿੱਤੋਂ ਬਾਹਰਾ ਖ਼ਰਚ, ਕਰਜ਼ਾ, ਨਸ਼ਾ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਹੂਣੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਤਿੜਕ ਰਹੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਕਰਮਾ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਰਸਮਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਭਰੀ ਸਰਿੰਜ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਵਿਚ ਲਗਾ ਲਈ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਖੋਹ ਗਿਆ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਫੜ ਕੇ ਲਿਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੀ ਦੁਹਾਈਆਂ ਮਚਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਜੋ ਮੈਨੇਜਰ ਕਦੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲਵੋ 'ਆਪਣੀ ਤਾਂ ਘਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ' ਅਤੇ ਅੱਜ ਉਹੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ'। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਲਈ ਚੰਗਾ ਮਹਿੰਗਾ ਪੈਲੇਸ ਬੁੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਚੋਲਾ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ,

> 'ਮੁਖਤਾਰ ਸਿਆਂ! ਸੱਤ ਕਿੱਲੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ। ਅਗਲੇ ਸੱਤ ਲੱਖ ਵਾਲੀ ਹੀ ਗੱਡੀ ਮੰਗਦੇ। ਬੋਲ ਭਾਈ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇਵਾਂ ਜਾ ਕੇ?'(57)

ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗੱਡੀ ਲਿਆਉਣੀ ਪਈ। ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਿੰਗੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਲੋਕ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥੱਕ ਰਹੇ:

'ਚਿੱਬ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਬਈ ਸਾਨੂ੍ ਜੱਟ ਨੇ...ਐਸਾ ਕਾਜ ਤਾਂ ਭਾਈ ਲਾਕੇ 'ਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਨੇ...।'(57)

ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਬਾਪੂ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਰਜ਼ਾ ਉਤਾਰ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹੀ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਕਦੇ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਥੱਕਦੇ ਉਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਏ,

'ਸਾਲੇ ਜੱਟ ਵੀ ਫੰਨ੍ਹੇ ਖ਼ਾਂ ਬਣਦੇ। ਬਈ ਜਦ ਪੁੱਜਤ ਹੈ ਨ੍ਹੀ, ਕਰਜ਼ਾ ਕਾਸਤੋਂ ਚੜਾਉਂਣਾ ਸਿਰ 'ਤੇ...। ਅਖੇ...ਕਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਤਾਂ।'(57)

ਬਾਪੂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖੇਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਤੂੰ ਮਨ ਲਗਾ ਕੇ ਬੱਸ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ। ਇਸੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਕੇ ਫ਼ੀਸਾਂ ਭਰੀਆਂ।

'ਪੁੱਤਰਾ! ਚਾਦਰ ਵੇਖ ਕੇ ਪੈਰ ਪਸਾਰੀ ਦੇ ਨੇ...ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘਾਟੇ 'ਚ ਜਾਂਦੈ ਬੰਦਾ। ਜੱਗ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਕਦੇ। ਤੂੰ ਬੱਸ ਇੱਕ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰੀਂ।'(57)

ਬਾਪੂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ। ਬਾਪੂ ਵਿੱਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਖ਼ਰਚਾ ਨਾ ਕਰੀ ਕਹਿੰਦਾ-ਕਹਿੰਦਾ ਆਪ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਟੈੱਸਟ ਵੀ ਵਧੀਆ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਪਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਚੱਲਣ ਕਰਕੇ ਕਲੀਅਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਮ ਬੰਦੇ ਸੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਿੱਥੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

'ਕਰਮਿਆਂ ਮਾੜੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ। ਆਹ ਮੰਤਰੀਆਂ-ਸੰਤਰੀਆਂ ਕਿੱਥੋਂ ਪੈਰ ਲੱਗਣ ਦੇਣੇ ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ। ਨੋਟਾਂ ਦਾ ਭਰਿਆ ਝੋਲਾ ਚਾਹੀਦਾ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਜੇ ਨੌਕਰੀ ਲੈਣੀ ਤਾਂ।'(59)

ਇਹ ਸਭ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਅਜੇ ਮੁੱਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਉੱਧਰ ਭੈਣ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਜ ਲਈ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸੋਗ ਵਿਚ ਹਾਲੋ-ਬਿਹਾਲ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਰੋਜ਼ੀ ਅਕਸਰ ਕਰਮੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਨੌਕਰੀ

ਲੱਗਣ ਉੱਤੇ ਪਸੰਦ ਦਾ ਸੂਟ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵੀ ਪਰ ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸਭ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾ ਰੋਜ਼ੀ ਰਹੀ, ਨਾ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਦਾ ਪਿਆਰ। ਰੋਜ਼ੀ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆ ਉੱਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ ਪਰ ਗ਼ਰੀਬ ਮੁਖਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਇਸੇ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਫਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ। ਕਰਮੇ ਦਾ ਦੋਸਤ ਗੁਰੀ ਇਸ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਰਮਾ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ,

> 'ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ ਗੁਰੀ ਬਾਈ ਲੜ ਕੇ। ਇਹ ਨਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ। ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾ ਲਏ ਬੰਦਾ, ਇੰਨਾ ਬੜਾ। ਜੱਟ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਂਦੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨੇ? ਜਿਹੜਾ ਆਪੇ ਡੁੱਬਣ 'ਤੇ ਆਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ-ਮੈਂ ਕੀ ਬਚਾ ਲਵਾਂਗੇ। ਐਵੇਂ ਦਿਲ 'ਤੇ ਨਾ ਲਾਇਆ ਕਰ। ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਮੋਟੀ ਕਰ ਲੈ ਚਮੜੀ। ਇੰਨਾ ਵੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਬਣੀਦਾ। ਤੂੰ ਠੇਕਾ ਲਿਆ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ।'(63)

ਇਸ ਸਭ ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਕ ਕੇ ਕਰਮਾ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਭਾਗੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ, ਨਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ। ਭਾਗੀ ਵੀ ਕਰਮੇ ਵਾਂਗ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲਿਤਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਲੈ ਆਇਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੁੜੀ। ਭਾਗੀ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ, ਕਰਮੇ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਰਸਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਦਿਨ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦਹੇਜ ਵਿਚ ਗੱਡੀ ਦੇਣਾ ਹੀ ਮੁਖਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਨਾ ਧੀ ਬਚੀ, ਨਾ ਉਹ ਆਪ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਧੌਂਸ ਕਰਕੇ ਕਰਮਾ ਇੰਨਾ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ

ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਪਿਸਦਾ ਕਰਮਾ ਆਪਣੀ ਖਿੰਡ ਰਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਰਮੇ ਅਤੇ ਮੁਖਤਾਰ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਵਿਤੋਂ-ਬਾਹਰਾ ਖ਼ਰਚਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡੋ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਹਰ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਖਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤਾਂ ਗਵਾ ਲਈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਵੀ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਗਿਆ। ਫੋਕੀਆਂ ਟੌਹਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖ਼ਰਚਾ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰਾਲਾ 'ਨੌਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

> ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਬੇਲੋੜੀ ਵਰਤੋਂ, ਕਣਕ ਝੋਨੇ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦਾ ਡੂੰਘੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਾ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ-ਬਿਜਲੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬੈਂਕ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਝਾੜ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਫੋਕੀ ਵਿਖਾਵੇ ਬਾਜ਼ੀ, ਜੱਟਵਾਦੀ ਹੈਂਕੜ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ, ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਾ ਵੰਡੇ ਜਾਣਾ, ਵਿਆਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਰਚੇ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈਣ ਦੀ ਲੀਹੇ ਤੋਰਿਆ। ਗੈਰ ਸਮਝੌਤਾ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਾਦ, ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋਣਾ, ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਟੁੱਟਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਲੱਕ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। (19)

ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਭੀੜ ਵਿਚ ਗੁਆਚਦਾ ਚਿਹਰਾ' ਵੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਸਤਾਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਅਨੈਤਿਕ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੰਦੇ ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋਜ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹੋਂਦਮੂਲਕ ਸਰੋਕਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

> ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਜਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ। ਉਹ ਸਨਅਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਫੈਲੇ, ਧਰਤੀ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਮੱਲ੍ਹੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਇੱਥੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੇਚਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਐਸਾ ਘੇਰਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਤਬਕਾ ਆਪਣਾ ਕਿੱਤਾ ਬਦਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। (10)

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਇੰਦਰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਸਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਟੁੱਟਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਗ਼ਰੀਬ ਜਿਹੇ ਘਰ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਕਾਲਜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਨੰਦ ਨੇ ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਇੰਦਰ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਕਰ ਮਿਟਣ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਬਰ ਤਾਕਤ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ।

'...ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਭ ਨੂੰ। ਸੱਚ ਲਈ ਅੜ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ। ਹਰ ਥਾਂ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅੱਗੇ। ਵਧਦੀਆਂ ਫ਼ੀਸਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 'ਚ। ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀਆਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਂਹ ਉੱਠਦੀ ਉਸ ਦੀ।'(71)

ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੋਸ਼ ਧਰਿਆ ਧਰਾਇਆ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਥੱਕ-ਹਾਰ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਪੈਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮੈਡਮ ਬਬਲੀ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤਰਵੰਜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਅੱਧੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲਦੇ। ਇਸੇ ਬਹਿਸ ਵਿਚਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇੰਦਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇੰਦਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬਾਪੂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਡਾਂਟਿਆ ਕਰਦਾ।

'ਓਏ ਪੁੱਠੀ ਮੱਤ ਵਾਲਿਆਂ। ਕਿਉਂ ਨਿੱਤ ਯੱਭ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰੀ ਛੱਡਦਾ ਏ। ਨਵਿਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਅਫ਼ਸਰ ਲੱਗਿਆ ਬੈਠਾ ਅਗਲਾ। ਤੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀ ਮਾਂ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਰੋਂਦਾ ਫਿਰਦਾ। ਲੋਕੀ ਆਖਦੇ ਨੇ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਹੁ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਜਵਾਕ ਵਿਗਾੜੀ ਜਾਂਦਾ ਸਾਡੇ। ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ ਯਾਰ...।'(75)

ਉੱਧਰ ਸੰਘਾ ਸਾਬ੍ਹ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਡੀਲਰ ਸੀ, ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਕੇ ਅੱਧੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੰਘਾ ਸਾਬ੍ਹ ਸੰਘਾ ਸਾਬ੍ਹ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਸੰਘਾ ਸਾਬ੍ਹ ਵਿਚਾਲੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਹਿਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਇੰਦਰ ਸੰਘਾ ਸਾਬ੍ਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅੱਗੇ ਤੁੱਛ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇੰਦਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਖੁੱਲ ਗਈ। ਡਾ. ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੱਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ,

ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲੁੱਟ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਨੇ ਸਾਡੇ

ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਣੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਸਥਿਰਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਨਿਆਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। (11)

ਇੰਦਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚੇ ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਅੱਗੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚੇਗਾ ਵੀ। ਸੰਘਾ ਸਾਬ੍ਹ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗਰੂਰ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਤੋਲਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪੀ.ਏ ਪਸੰਦ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰ ਨਾਲ ਸ਼ਰਤ ਲਾ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਇੰਦਰ ਸ਼ਰਤ ਹਾਰ ਗਿਆ।

'ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਨਾ ਮੈਂ...ਮੁੱਲ ਪੂਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਇਸ ਜਹਾਨ ਅੰਦਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵੀ ਲੱਗਦੇ ਨੇ...। ਜਿਸਮ ਤਾਂ...। ਮੰਡੀ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਬੱਸ।'(76)

ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਸੀ ਸੰਘਾ ਸਾਬ੍ਹ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਲੇ। ਇੰਦਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਰਕੇ ਐਨ.ਆਰ.ਆਈ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚੱਲੀ ਗਈ ਪਰ ਸੰਘਾ ਸਾਬ੍ਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਵੇਂ ਜਿਸਮ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣਦੇ।

'ਉਹ ਤਾਂ 'ਯੂਜ਼ ਐਂਡ ਥਰੋਅ' ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਤੇ ਚਲਦੇ ਨੇ। ਆਖਦੇ ਨੇ...ਮਲਟੀ ਸੈਕਸ ਪਾਰਟਨਰ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ...।'(77)

ਹੁਣ ਇੰਦਰ ਕੋਲ ਜਦ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੜਫ਼ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਘਾ ਸਾਬ੍ਹ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਉੱਤੇ ਹੱਸਦੇ

ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਇਹ ਦੋ ਚਿਹਰੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਨੋਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਥਾਂਈਂ ਸਹੀ ਵੀ ਹਨ। ਅਜੋਕਾ ਭਾਰਤੀ ਸਿਸਟਮ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇੱਕੋ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦੋ-ਦੋ ਮੁੱਲ, ਇਸੇ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੱਥੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪਾਤਰ ਇੰਦਰ ਨੇ ਵੀ ਵੇਚੀ ਪਰ ਇਸ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਇੰਦਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਇੰਦਰ ਉੱਪਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਇੰਨੀ ਭਾਰੂ ਪਈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣੀ ਪਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਧਰ ਸੰਘਾ ਸਾਬ੍ਹ ਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਸਭ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਤੋਲਦੇ ਹਨ। ਪੈਸਾ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਭਾਰੀ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਆਪਣਾ ਜ਼ਮੀਰ ਵੀ ਪੈਸੇ ਕਰਕੇ ਵੇਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੌੜੀ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਵੈ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਕ ਤੱਕ ਖ਼ਾਸ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਤਾਂ ਉੱਚ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਗ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਸਟਮਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੇ-ਖ਼ਬਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਕੁਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਘੁੰਮਣਘੇਰੀਆਂ' ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਵਿਚਲੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਜੈਲੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਸ਼ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਕਹਾਣੀ ਪਿਛਲ-ਝਾਤ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਰੇਡ ਚੇਤਨ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਟੂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ,

> 'ਸਾਥੀ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਵੁਕ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸਾਰਾ ਕੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੱਚੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਯਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਇੰਜ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਤੁਸਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਨਵਾਂ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣਾ। ਪਾਸ਼ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖ...। ਕੀ ਆਖਦਾ ਉਹ? ਹੱਥ ਜੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹੀਰ ਹੱਥੋਂ ਚੂਰੀ ਫੜਨ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।'(11)

ਉੱਧਰ ਘਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਭੈਣ ਅਮਨ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਚੋਲਾ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਆਖਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ ਗੱਡੀ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਪਿਤਾ ਗੁੰਮ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਹੋ ਗਈ। ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਤੇ ਅਸਲੀ ਕਹਿਰ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਟੁੱਟਿਆ ਜਦੋਂ ਅਮਨ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਸਵੇਰੇ ਬੈਠਕ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ। ਬਾਪੂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਬੋਝ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਲੱਭਿਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਜੋੜਾ ਪਾਉਣਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਉੱਤੇ ਵੈਣ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਬਾਪੂ ਅਡੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ।

> 'ਕਿੰਨਾ ਜਜ਼ਬਾਤ ਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਤੂੰ। ਕਿਸੇ ਨਿਰਜਾਨ ਪੱਥਰ ਵਰਗਾ। ਬੇਈਮਾਨ। ਬੇਵਫ਼ਾ...।'(11)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਜੈਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਰਮਨ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸੋਹਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸੋਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਆਖ਼ਿਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਛੁਡਾ ਗਿਆ।

> 'ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇੰਨੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਹੀਂ ਗੁਆ ਸਕਦੇ। ਇੱਥੇ ਸਾਡੇ ਮਾਪੇ ਨੇ...। ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਨਾ ਤੂੰ?'(12)

ਰਮਨ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਬਾਪੂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮਰੇਡ ਚੇਤਨ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ,

'ਵੇ ਪੁੱਤ ਕਿਉਂ ਦੁਖੀ ਕਰਦਾ ਏ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਥੇਰਾ ਔਖਾ। ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰ।'(12)

ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਜੈਲੀ ਸਰਪੰਚ ਨਾਲ ਪੰਗਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਸਰਪੰਚ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਬਾਪੂ ਹਰ ਸਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਗੱਲੋਂ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਨੇ ਸਰਪੰਚ ਕੋਲੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ।

'ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ। ਲੁੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ। ਕੀ ਲੱਗਦਾ ਤੂੰ ਸਾਡਾ...।'(13)

ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਕੰਮ ਕਰ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਦ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਉੱਧਰ ਸਰਪੰਚ ਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਦੇ ਝੂਠੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

'ਬੇਗਾਨੀ ਧੀ ਆਪੇ ਕਰ ਲਊ ਸੂਤ ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਸੁਣਦਾ ਨਹੀਂ। ਨੱਥ ਤਾਂ ਪਾਉਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ।'(14)

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਜਰਮਨ ਜਾਣ ਲਈ ਏਜੰਟ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਪੂ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੁੱਝ ਸੋਚਣ ਤਾਂ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰਾਜੀਵ ਏਜੰਟ ਨੂੰ ਪੰਜ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾੜੀ ਨਿਕਲੀ ਜਦੋਂ ਏਜੰਟ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਬਾਪੂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਰੋਜ਼ ਜਲੰਧਰ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਜੈਲੀ ਇੱਕ ਦਿਨ

ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਰਪੰਚ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਕੁਲਦੀਪ ਉਸ ਦੇ ਘਰੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗੁਰਜੀਤ ਵੱਲ ਗ਼ਲਤ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰਜੀਤ ਵੀ। ਜੈਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਬੇਵੱਸ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਜ਼ਾ ਬਹੁਤ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਪੰਚ ਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਝਮੇਲਿਆਂ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਸਾਥੀ ਕੈਲੇ ਨੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਲੱਤ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਟਰਾਂਸਫ਼ਾਰਮਰ ਦੀ ਚੋਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਛਡਾ ਕੇ 'ਨਸ਼ਾ ਕੇਂਦਰ' ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੈਲੀ ਉੱਥੋਂ ਵੀ ਭੱਜ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਸਰਪੰਚ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਕੁਲਦੀਪ ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਹੀ ਉੱਡ ਗਏ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਜੈਲੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਤੰਗੀਆਂ ਝੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਹੂਣਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਖ਼ਿਰ ਚੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਭੈਣ ਫਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਮਰ ਗਈ। ਬਾਪੂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਜੈਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਲੰਘ ਗਈ।

ਮੁੱਲ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਅਤੇ ਪੀਡਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹਰੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਜੈਲੀ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਵਟਾਇਆ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਗ਼ਲਤਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਲੱਤ ਬੰਦੇ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੁਲਦੀਪ ਨਾਲ ਗ਼ਲਤ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆ ਮਿੰਟ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੁੰਡਾ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ

ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਸੁਧਰ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੋ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਇਸ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ,

> ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਉੱਪਰ ਹਾਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਨਹੀਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਲਾਲਸਾ, ਤੜਕ-ਭੜਕ, ਵਸਤੂ ਦੀ ਖੁੱਲ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਗੁਆਚੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਥਿੜਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਚਿਲਕਵੇਂ ਸ਼ੋਰ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਨੈਤਿਕਤਾ ਥਿੜਕਦੀ ਹੈ, ਸਸਤੀ ਸ਼ੋਹਰਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲ ਭੁੱਲ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਕਾਂਗ (8-9)

ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਵੈ ਸੋਚਣੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਡਾ. ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਪਾਦਕ ਪੁਸਤਕ 'ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਬੇਰੋਕ ਵਹਾਅ, ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਕੌਮੀਅਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਪਾੜੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਾਧੇ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬਦਲੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਲੋਕ ਤੰਤਰ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਘਟਦੀ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਖਪਤ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੰਕਟ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਟ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦਾ ਭਾਰੂ ਸੰਕਟ ਹੈ। (8)

ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਈ ਖੜੋਤ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ, ਅਪਣੱਤ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਖਿੰਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਤਣਾਅ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਅਨੈਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਆਸ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਬੇਟੇ ਪ੍ਰਿੰਸ ਨੂੰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਕੂਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਨਾਲ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਰਾਹੀਂ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਸੱਨ ਸਟਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੈਦ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਮਜਬੂਰੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਤੰਗੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਅੱਕ ਕੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਪੂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਬਾਪੂ ਦੇ ਬੋਲ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ।

'ਕਰਨਾ ਕੀ ਏ? ਛੱਡ ਦੇ...। ਫੇਰ ਲੱਗ ਜਾਈਂ ਡੀ.ਸੀ। ਲੋਕ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ...। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖੋ।'(32)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਬਲਵਿੰਦਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਧੱਕੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇਟਲੀ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਬਣਾ ਲਈ ਅਤੇ ਸੱਤ ਲੱਖ ਦੇ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਜਦ ਇੱਥੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਧੱਕੇ ਹੀ ਮਿਲਣੇ ਹਨ ਤਾਂ ਥੱਕ ਹਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਬੱਸ ਆਸ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਬੰਦੇ ਦੇ ਪੱਲੇ।

'ਮਿੱਤਰਾ ਗਏ ਉਹ ਜ਼ਮਾਨੇ। ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਆਸ ਲਾਹ ਦੇ...। ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਇੱਥੇ। ਬੱਸ ਧੱਕੇ ਖਾਓ ਤੇ ਕੋਸਦੇ ਰਹੋ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ।'(32)

ਬਲਵਿੰਦਰ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਗੰਦੇ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਛੁਡਾ ਲਈ, ਪਰ ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਗੱਲ ਛੇੜੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹਵਾ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ।

'ਨਾ ਤੂੰ ਮੈਥੋਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੁਣ? ਸੱਤ ਲੱਖ ਧਰ ਦਿਆਂ ਤੇਰੀ ਤਲੀ 'ਤੇ?

ਮੈਥੋਂ ਨਾ ਆਸ ਰੱਖੀਂ। ਦੁਆਨੀ ਵੀ ਨੀ ਹੈ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ। ਜ਼ਨਾਨੀ ਆਪਣੀ ਤੋਂ ਲੈ-ਲੈ ਬਥੇਰੇ ਹੋਣੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ। ਮੋਟੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲੈਂਦੀ ਅਗਲੀ।'(32-33)

ਬਾਪੂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਵੱਡੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਹੰਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹੀਏ।

'ਆਪਾਂ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਹਾਂ। ਸੌ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ 'ਚ। ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਹੈਲਥ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਝ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਤਾਂ...।'(36)

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਇਸ ਸੋਚ ਨੇ ਬਾਪੂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੋਠੀ ਪਾ ਲਈ। ਬਾਪੂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

'ਲਾਹਨਤ ਓਏ ਤੇਰੇ ਵੱਡੇ ਪੜਾਕੂ ਦੇ...। ਆਹ ਜਿਹੜੇ ਤੂੰ ਪਰੌਂਠੇ ਖਾਂਦਾ ਇਹ ਉੱਤੋਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਡਿਗਦੇ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਕੇ ਥੈਲਿਆਂ 'ਚ ਆਟਾ ਖ਼ਰੀਦ ਦੇ ਫਿਰਾਂਗੇ। ਫਿੱਟੇ ਮੂੰਹ ਤੁਹਾਡੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ...।'(36)

ਬਾਪੂ ਨੂੰਹ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੇਰਵਾ ਖਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਖਿਝਦਾ। ਅਕਸਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉੱਧਰ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਹਰ ਗੱਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦੀ। ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਰੋਹਬ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਸੀ। ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਇੱਦਾਂ ਹੀ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ਦਾ ਮਸਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰੀ ਰੱਖਦੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਚਾਹੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭੁੱਲ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਬਾਪੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲਦਾ। ਉਹ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਝੂਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ-ਸੁਣਾ ਕੇ ਕੋਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਦੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਬੋਲਦਾ।

> 'ਬੈਠਣ ਉੱਠਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾ 'ਤੀ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਬਣੇ ਫਿਰਦੇ ਸੀ। ਗੰਡੇ ਰਗੜ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ। ਚੜ੍ਹੇ ਮਹੀਨੇ ਨੋਟ ਡਿਗਦੇ ਨੇ ਨਾ ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਅਕਾਊਂਟ 'ਚੋਂ...।'(33)
>
> 'ਬਿੱਲ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ...ਪੱਖਾ ਨਾ ਚਲਾਉਣਾ। ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਸਬਜ਼ੀ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦੀ ਥਾਂ ਖੇਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਮੂੰਗੀ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਧਰਦੇ ਰਹਿਣਾ...ਤੇ ਹੋਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ-ਕੀ।'(33)

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਅਕਸਰ ਘਰ ਵਿਚ ਤਣਾਅ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਸੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਬੰਦੇ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰੇਗਾ, ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਘਰ ਚਲਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ। ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਾਪੂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਤਾਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ।

'ਅੱਡ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੁਸੀਂ? ਕੀ ਲੋੜ ਐ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ। ਦਿੱਤਾ ਕੀ ਏ ਸਾਨੂੰ? ਚੱਜ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਂਡੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੈਗੇ ਇਸ ਘਰ 'ਚ...ਜਿੱਦਣ ਮੈਂ ਵਿਆਹੀ ਆਈ ਸਾਂ। ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਸੁਣੋ...।'(34)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਡਰ-ਡਰ ਕੇ ਦਿਨ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਦੋਸਤ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਚਰਨਜੀਤ ਘਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਘਰ ਆਇਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਉਸ ਨਾਲ ਹੱਸ-ਹੱਸ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲੀ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਘਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੰਗਾਮਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸੁਣਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰਕੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਫਿਰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਮੰਨੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਉਸ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਚੀਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ।

'ਕੋਈ ਨਾ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਹੈਗਾ ਨਾ। ਇਹ ਬਦਲੂ ਘਰ ਦੀ ਹੋਣੀ। ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣੂ, ਸਾਰੇ ਧੋਣੇ-ਧੋ ਦਿਓ।'(39)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਡੈਡੀ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਡੈਡੀ ਨੇ ਵੀ ਕਦੇ ਇਹੀ ਸਭ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੋਇਆ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਉਲਟ। ਇੰਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਨਸਾਨ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਨਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਤਣਾਅ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਪੈਸਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡ

ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਅਣਮੁੱਲੇ ਮੁੱਲ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਜ ਪੈਸੇ ਪਿੱਛੇ ਸਭ ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਉੱਤੇ ਲਗਾਉਣਾ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ' ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ 30ਵੀਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ,

> ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ Individually strict ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਜੋ ਟ੍ਰਾਂਸਪੇਰੈਂਟ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲਬਾਤ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਉਹ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ (17)

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਨ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਤਣਾਉ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਮੋਹ, ਪਿਆਰ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਚਾਹੇ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦਾ ਮੋਹ, ਪਿਆਰ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਿਆਰ, ਅਪਣੱਤ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲ ਸਵਾਰਥੀ ਪੁਣੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਘਰ' ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪਿਛਲ-ਝਾਤ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ

ਹਾਲਤ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਨੇ ਏਜੰਟ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤਾ।

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਬਚਪਨ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਤੋਂ ਡਰ-ਡਰ ਕੇ ਕੱਟਿਆ। ਬਾਪੂ ਨਿੱਤ ਘਰ ਸ਼ਰਾਬੀ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ। ਰੋਟੀ ਠੰਢੀ ਹੋ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਥਾਲ਼ੀ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਕੁੱਟਦਾ। ਬਾਪੂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ। ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਪੂ ਕੋਲ ਇਕੱਲਿਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਬੇਬੇ ਵੀ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਘਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਔਖੀ-ਸੌਖੀ, ਪਰ ਬਾਪੂ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਅੱਗੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ।

> 'ਤੇਰੇ ਵੱਸ ਹੋਵੇ ਨਾ.........। ਸੋਹੀਆਂ ਦੀ ਝੰਡੀ ਕਰਨੀ ਏ ਪਿੰਡ 'ਚ। ਲੰਡੀ ਬੁੱਚੀ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਕੋਈ। ਇਹਨੂੰ ਬੱਸ ਰੋਟੀ ਦਿਸਦੀ।'(9)

ਏਜੰਟ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਵੀ ਬੇਬੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਪਰ ਬਾਪੂ ਦਾ ਇੱਕ ਅੱਥਰੂ ਨਾ ਡਿੱਗਿਆ।

> 'ਬੁੜੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਡੁਸਕੇ ਨਾ ਲਗਾਈ ਜਾਈਂ ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ। ਰੁੱਗ ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ ਲੱਗਿਆ। ਚੇਤਾ ਰੱਖੀਂ।'(9)

ਬਾਪੂ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਜ ਵੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਪੂ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖੀ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਸਗੋਂ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਰੁੱਗ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਖ਼ਰਚੇ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਪਾ ਦਿੰਦਾ। ਬੇਬੇ ਅਕਸਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਪਰ ਬਾਪੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ। ਥੱਕ ਹਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬਾਪੂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਮਾਮੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਬੇਬੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ

ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਲਈ ਪੈਸੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮਾਮੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਪੇਕੇ ਲੈ ਆਇਆ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਛੱਡਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ।

'ਜਗਤਾਰ ਸਿਹੁੰ ਸੋਹੀ ਨਾਂ ਏ ਮੇਰਾ। ਸਿਰ ਸੁਆਹ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਮੇਰੇ। ਮੈਥੋਂ 'ਲਾਜ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇਰਾ। ਪੁੱਤ ਮੇਰਾ ਦੋਹੀਂ ਹੱਥੀਂ ਨੋਟ 'ਕੱਠੇ ਕਰਦਾ।'(11)

ਬਾਪੂ ਅਕਸਰ ਕੰਮ ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ, ਕਦੇ ਇਹ ਨਾ ਪੁੱਛਦਾ ਕਿ ਉਹ ਨੋਟ ਇਕੱਠੇ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਧਰ ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਦੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਧੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਖ਼ਾਲੀ ਕੰਧਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਤਾਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ।

'ਭੋਲਿਆ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਟੱਪਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਤੇਰੇ ਹਾਣੀ ਦੋ-ਦੋ ਜਵਾਕ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ।'(11)

ਬੇਬੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਫ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ, ਪਰ ਬਾਪੂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੱਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਬੇਬੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਘਰ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਬੇਬੇ ਵਿਚਾਰੀ ਲਾਚਾਰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਬੱਸ ਬਾਪੂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਬੇਬੇ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਗਈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰੀ ਟਾਈਮ ਉੱਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਈ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚੀ ਬਾਪੂ ਨੇ ਭੁੱਬ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਰੋਇਆ।

'ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਕੌਣ ਏ ਬਚਨ ਕੁਰੇ।'(15)

ਅੱਜ ਬਾਪੂ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਦੇਖ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਵੀ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਅੱਜ ਉਹ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਬਾਪੂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ 'ਡਰਾਮਾ' ਕਹਿੰਦਾ-ਕਹਿੰਦਾ ਰੁਕਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਦੀ ਸਮਝ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁੱਟ ਖਾਂਦੀ ਨੇ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ

ਸੀ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਔਰਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਬੇਬੇ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਹਲੀਮੀ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਾ ਛੱਡਦੇ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੱਕ ਗਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜੇ ਅਪਨੀ ਬਿਰਥਾ ਕਹੂੰ' ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਿਰਮੈਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਨੈਵੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਕੁੱਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਬੇਬੇ ਨੇ ਕਦੇ ਅੱਗੋ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਕੱਢੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਆਉਂਦੇ,

> 'ਜੈ ਵੱਢੀ ਦਿਆਂ, ਮਾਰਨੀ ਐ ਹੁਣ ਇਹ, ਚੱਲ ਨਿਕਲ ਬਾਹਰ, ਐਹਜੀ ਸੋਹਣੀ ਬਹੂ ਮਿਲੀ ਐ। ਲੋਕ ਤਰਸਦੇ ਨੇ ਬਈ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਓ ਥਿਆ ਜਾਵੇ। ਬਾਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਦੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ'।(34)

ਬੇਬੇ ਦੀ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਦੇ ਕਦਰ ਨਾ ਪਾਈ, ਆਖ਼ਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਪੂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੇਬੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ-ਪੋਸਿਆ। ਬੇਬੇ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਮੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖੇ। ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮਾਮੇ ਚੱਲੇ ਗਏ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਛੱਡ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਹੁਣਾਂ ਦੱਬ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਸੀ ਟਰੈਕਟਰ ਲਿਆਂਦਾ।

> 'ਰੰਡੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲੋਕ ਟੁੱਕ ਤੇ ਡੇਲਾ ਈ ਸਮਝਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਮੈਂ ਥੋਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਂਭਾ ਨੀਂ ਖੱਟਿਆ ਮੁੰਡਿਓ, ਹੁਣ ਦੱਬ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰੋ, ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਉੱਚਾ ਕਰੋ...।'(36)

ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੋਹਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚੱਲਣ ਲੱਗਾ। ਵਿਆਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਜਵਾਕ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਿਰਮੈਲ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਨਿੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਬੀਬੀ ਇਸ ਵੰਡ ਤੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

> 'ਨਿਰਮੈਲ ਸਿਆਂ! ਭਜਨਾ ਤੇਰਾ ਭਾਈ ਐ। ਤੂੰ ਵੱਡੈਂ। ਬਾਪ ਦੇ ਥਾਉਂ ਐਂ। ਅੱਡ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਝਗੜਾ ਨਾ ਕਰਿਓ। ਜੇ ਭਜਨੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵੱਧ ਵੀ ਚਲੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਦਸ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਗੱਠ ਨੀ ਪੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਕਿਆਂ ਕਹਿੰਦੈ?'(44)

ਘਰ ਬਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਜਦੋਂ ਮੈਸੀ ਟਰੈਕਟਰ ਵੇਚਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਬਹੁਤ ਕਲਪੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਰ ਨੇ ਇੱਕ ਨਾ ਚੱਲਣ ਦਿੱਤੀ।

> 'ਵੇ ਨਿੰਦਰਾ! ਟਰੈਕਟਰ ਨਾ ਵੇਚੀ ਵੇ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਾਂ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਐ ਵੇ, ਲੋਕ ਦੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਤੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਤੀਜਾ ਪੁੱਤ ਐ ਵੇ...।'(48)

ਘਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਨਿੰਦਰ ਆਪਣੀ ਬਹੂ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਭਜਨੇ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਹੁਣ ਸਬਜ਼ੀ ਬੀਜ ਲਈ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਉਹ ਪਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਨਿੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਗੇੜਾ ਮਾਰਦਾ ਅਤੇ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਬੇਬੇ ਤਾਂ ਮੈਸੀ ਟਰੈਕਟਰ ਦੇ ਹਾਵੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਗਈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ੀ ਦੀ ਰੇੜੀ ਲਗਾਈ ਤਾਂ ਸੁਖਜੀਤ ਮਿਲੀ, ਉਹ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਮੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ

ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਸਬਜ਼ੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚ ਕੇ ਘਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਸੀ ਟਰੈਕਟਰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਹੌਕਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੁਖਜੀਤ ਦਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਲਏ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਿਰਮੈਲ ਚਾਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹੀ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਖਜੀਤ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਸੁਖਜੀਤ ਦੀ ਇਹ ਸੋਚ ਔਰਤ ਵਿਚਲੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੋਚ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਤਰ 'ਬੇਬੇ' ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਮੁੱਠ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਇਕੱਲੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਪਰ ਨਿੰਦਰ ਨੇ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵੰਡੀਆਂ ਪੈਣ ਉੱਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਫਿਰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨਿਰਮੈਲ ਅਤੇ ਭਜਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਮਿਲ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਉਹ ਦੋਨੇਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਥਾਂਈਂ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਪੈਂਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਮਨੁੱਖ ਅੱਜ ਜਿਸ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਨਤੀਜਾ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨਤੀਜਾ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਈ ਇਕੱਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਤਰੱਕੀਆਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਫੜਫੜਾਹਟ' ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ'

ਪਾਤਰ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲੱਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਹੱਡੀਆਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗਰਮੀ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

'ਫ਼ਸਲਾਂ...ਦਰਖ਼ਤ ਵੱਢ-ਵੱਢ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਆ। ਨਵੇਂ ਦਰਖ਼ਤ ਕੋਈ ਲਾਂਦਾ ਨੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਆਬੋ-ਹਵਾ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।...ਬੱਸ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਨੂੰ 'ਵਾਜਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹੈ'।(114)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਿੰਦੂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਮਿਹਣਾ ਸਮਝਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਸੀ।

'ਆਹੋ, ਮੈਂ ਨੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਿਆਈ ਆਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਨਾ ਕੋਈ ਚੱਜ ਦਾ ਸਕੂਲ, ਨਾ ਹਸਪਤਾਲ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ...। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਸੋਚਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਰਹਿਣਗੇ, ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣਗੇ। ਨਈਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਆਂਗ ਭੱਠ ਝੋਕਣਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣਗੇ, ਘਰ ਦੀ ਜੂਨ ਸੁਧਰ ਜੂਗੀ।'(114)

ਬਿੰਦੂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੁੱਭਦੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਨਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਆਪ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਭੋਰਾ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਵੱਟ ਨਾ ਪਾਉਂਦੀ। ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਭਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ, ਉਹ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਕੱਲਿਆਂ_ਛੱਡ ਕੇ ਪਰ ਸਕੇ ਭਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ‘ਮੈਂ’ ਪਾਤਰ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਬਿੰਦੂ ਸਾਰਾ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਲੋੜ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬੈੱਡ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਖਾਧੀ। ਹਿੱਲ-ਜੁੱਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਲੱਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਬਿੰਦੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਹਾਲ ਤਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ

ਤਕਲੀਫ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਸ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਿੰਡ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਭਰਾ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲੈ ਆਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟਾਂ-ਖੋਹਾਂ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

> 'ਇਸ ਨੱਠ-ਭੱਜ ਵਾਲੇ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਦਾ ਬੰਦਾ ਇਕੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸਹਿਮ ਭਰ ਦਿੱਤਾ।'(118)

ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਭਿਆ ਲੰਮਾ ਹੀ ਪਿਆ ਕਿ ਪੱਖਾ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਹੀ ਡਿਗ ਹੀ ਨਾ ਪਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਡਰਦੇ ਮਾਰਿਆ ਪੱਖਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਗਰਮੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਕਿ ਕੋਈ ਪੇਚ ਹੀ ਕੱਸ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਨਾ ਆਇਆ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ। ਸਭ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲਾ ਮਾਹੌਲ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

> 'ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਬਿਪਤਾ, ਮੁਸੀਬਤ, ਬਿਮਾਰੀ ਜਾਂ ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਵੱਧ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਆ। ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਆ ਤੇ ਘਰ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਈ...।'(121)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਲਈ ਉਹ ਰਾਤ ਬਹੁਤ ਔਖੀ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨੀਂਦ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੜਕੇ ਸਾਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਠ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹਿੰਮਤ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਿੰਡੋਂ ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਭਰਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਖੇ ਦੇ ਨਟ ਕੱਸਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਟ ਕੱਸਣ ਲੱਗਾ

ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਟ ਤਾਂ ਕੱਸੇ ਹੀ ਹੋਏ ਨੇ, 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਨੇ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਰਾਤ ਵਾਲੀ ਨੀਂਦ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚੀ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਜਿਹੀ ਰੀਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਕੁ ਬਦਲਾਅ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਹੀ ਹੈ? ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਿਰਫ਼ ਗੱਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਈ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਰੋਗੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਲਝੀਆਂ ਤੰਦਾਂ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤਿੜਕਣ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਤੌਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਖੋਰਾ' ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿਨੇ ਚੈਨ ਲੈਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਤ ਨੂੰ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਮਾਮੇ ਦੀ ਕੁੜੀ ਘਰ ਸੀਰੀ ਬਣ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਝੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਕੀ ਹੈ? ਜੱਟ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹੋ ਕੇ ਅੱਜ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸੀਰੀ ਬਣ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਜੱਟਾਂ ਵਾਲੀ ਅਣਖ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਭਾਂਬੜ ਮੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

'ਓਏ...ਮੈਂ ਵੀ ਜੱਟ ਆਂ ਓਏ...।'(25)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਇੱਕ ਭਰਾ ਅਤੇ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਜੇਠਾ ਭਾਈ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਸੱਤ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਬਹੁਤ

ਸੌਖਾ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗੱਜ-ਵੱਜ ਕੇ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ।

'ਇਹ ਦਿਨ ਕਿਹੜਾ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।'(25)

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਵੀਹ ਕੁ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਕਲੇਸ਼ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਧੋਖਾ, ਜੋ ਕਿ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਤੇ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਬਠਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪੇਕੇ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ਼ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਮਾਂ ਹਰ ਵਕਤ ਝੂਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਘਰ ਕਿਵੇਂ ਵਸੇਗਾ? ਅਖੀਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅੱਗੇ ਮਾਂ ਨੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੀਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਮੀਤ ਰੱਜ ਕੇ ਸੋਹਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਕਰਦਾ।

'ਠੂਠਾ ਫੁੱਟ ਕੇ ਛੰਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।'(28)

ਗੁਰਮੀਤ ਜਿੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਸੀ, ਉਹ ਖ਼ਰਚਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਦੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਉਸ ਦੇ ਸੋਹਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਵੀ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਵਿੱਤੋਂ ਬਾਹਰਾ ਖ਼ਰਚਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਨੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਲੱਤ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਸ਼ੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਪਲ ਵੀ ਨਾ ਸਰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵੀ ਸੁੱਕ ਕੇ ਤੀਲ੍ਹਾ ਬਣ ਗਿਆ, ਇਹਨਾਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਕੇ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮੋਟਰ ਉੱਤੇ ਗਿਆ, ਪਰ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਤੋੜ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਬੁਖ਼ਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹ ਜਦ ਬਿਨਾਂ ਪਾਣੀ ਲਾਏ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ

ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਮੀਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਟਿਆ,

'ਘਰ ਵਾਲੀ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ! ਸ਼ੇਰੇ ਦੀ ਦੋਸਤੀ? ਹੇ ਰੱਬਾ! ਤੇਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ? ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਪਰ ਖੜ੍ਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇੰਝ ਵੀ ਤਿੜਕ ਜਾਂਦੇ ਨੇ? ਧਰਤੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਾਟ ਜਾਂਦੀ, ਮੈਂ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਗ਼ਰਕ ਜਾਵਾਂ...।'(28)

ਗੁਰਮੀਤ ਨੇ ਵੀ ਪੰਚਾਇਤ ਅੱਗੇ ਇੰਨੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਅਮਲੀ ਸਹਾਰੇ ਨਹੀਂ ਕੱਟ ਸਕਦੀ। ਫਿਰ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਵੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਮੀਤ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਸੁਧਰੀ। ਇਸੇ ਦੁੱਖ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪੈਲੀ ਵੇਚਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਵੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਸੀਰੀ ਬਣ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਹ ਪਿਛਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰੋਂ ਚੀਸਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ।

'ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ? ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਗਏ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਅਗਲਾ ਨਸ਼ਾ-ਪੱਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੂਜੇ-ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਲਈ ਜੀਅ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਮੈਂ? ਨਾ ਘਰ, ਨਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਰੋਹੀ 'ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਇਕੱਲਾ ਰੁੱਖ। ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਨਾ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਘੋਲ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਜਦੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕਚਿਆਣ੍ਹ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ...।'(30)

ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਪਿਸਦਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਸਭ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਕੀ ਸਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਗ਼ਲਤ। ਉਹ ਸਭ ਭੁੱਲ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜਾਗ' ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਰਾਮੂ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਛੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁੱਝ

ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਘਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਭੈਣਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਰਾਮੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ਿਕਰ ਪੈ ਗਈ ਪਰ ਦਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਆਹ ਲਈ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਰਦਾ।

> 'ਰਾਮੂ ਦੇ ਬਾਪੂ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਅੱਕ ਚੱਬਣਾ ਈ ਪਊ। ਨਾਲੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਕੀ ਐ, ਇਹ ਤਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਐ, ਆਪੇ ਲਹਿੰਦਾ ਰਹੂ। ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਮਾਉਣ ਆਲ਼ੇ...ਕੇਰਾਂ ਵਾਧਾ-ਘਾਟਾ ਕਰਕੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਟਿਕਾਣਾ ਮਿਲਜੇ...ਉਧਰੋਂ ਤਾਂ ਨਾ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ-ਫ਼ਾਕਾ ਰਹੇ।'(41)

ਕਰਤਾਰੇ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਦੋ ਕਿਲ੍ਹੇ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਹੋਰ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਤੋਂ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆਇਆ। ਵਿਆਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਰ ਨੇ ਹੱਸਦਾ-ਵੱਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਜਾੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੱਬ ਲਈ। ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਰੋਏ-ਪਿੱਟੇ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਚੱਲੀ। ਹੁਣ ਕਰਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਬਚੀਆਂ ਆਸਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਗਿਆ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਰਾਮੂ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਧੂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਉੱਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੱਖ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਇਆ। ਡੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਹ ਸਾਧੂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਆਰਤੀ ਕਰ ਕੇ ਦਿਨ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਉੱਥੇ ਰਾਮੂ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉੱਥੋਂ ਤੁਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੀ.ਟੀ.ਰੋਡ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੱਗੇ ਧਰਨੇ ਵਿਚ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਣ ਲੱਗਾ।

ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਪਿਸਦਿਆਂ ਰਾਮੂ ਦੀ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਗਹਿਣੇ ਧਰੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਬਚਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੜੱਪ ਲਈ। ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਭਾਰ ਸਿਰੋਂ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਨੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਭਾਰ ਸਿਰ ਚਾੜ ਲਿਆ। ਦਾਜ ਜਿਹੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਨੇ ਕਰਤਾਰੇ ਵਰਗੇ ਕਈ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਵਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਬਲੀ ਲੋਕ ਉਂਜ ਹੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਰਾਮੂ ਵਰਗੇ

ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੁੱਝ ਨਸ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਗ਼ਲਤ-ਮਲਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪਿੱਛੇ ਭਰਾ ਹੀ ਭਰਾ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਇੰਨੇ ਕੱਚੇ ਪੈ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਮੋਹ, ਪਿਆਰ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਤੱਕ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਮੱਖਣ ਨੇ ਪਿਉ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਮਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦੇ ਦੋ ਕਿੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਹੀ ਆਏ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਕਰਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਫਿੱਕੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਇਸ ਵੰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਹੀ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

> 'ਕਦੇ ਮਾਂ ਵੀ ਐਨੀ ਨਿਰਮੋਹੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ? ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਪਰ ਜੇ ਕਦੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ...? ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੇ ਝੱਖੜ ਝੁੱਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਇਹ ਲੰਘ ਜਾਣ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ।'(44)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਸਮਝਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮਾਂ ਨੇ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਨੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਬੁਲਾਏ, ਪਰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਦਾ।

> ਪਤਨੀ, 'ਇਹ ਕਾਲ਼ਾ ਨਾਗ ਐ, ਕਾਲ਼ਾ ਨਾਗ! ਇਹਨੂੰ ਦੁੱਧ ਨਾ ਪਿਲਾ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਤੈਨੂੰ ਈ ਡੰਗੂ।'
>
> ਮੈਂ ਪਾਤਰ, 'ਲੈ ਹੈ ਬੌਲ਼ੀ! ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਐਂ ਕਦੇ ਟੁੱਟਦੇ ਨੇ।'
>
> ਪਤਨੀ, 'ਤੂੰ ਤਾਂ ਸਤਜੁਗ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੈਂ। ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਲ਼ਾ ਖ਼ੂਨ ਨੀ ਰਿਹਾ।'(45)

ਪਤਨੀ ਦੇ ਕਹੇ ਬੋਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਸੱਚ ਲੱਗਦੇ ਪਰ ਆਪਣੀ ਤਸੱਲੀ ਲਈ ਉਹ ਗੱਲ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਮੱਖਣ ਨੇ ਘਰ ਵੰਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਮੱਖਣ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੜੀ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਭ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਾਂਬੜ ਮੱਚਦਾ ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਰਿਹਾ। ਆਖ਼ਿਰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਮਰਦ ਜੋ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ ਸੀ ਆਖ਼ਿਰ ਜਾਗ ਪਿਆ।

> 'ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਬਣਾਇਐਂ ਕਿਸੇ ਨੇ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਨਾਮਰਦ ਐਂ, ਨਾਮਰਦ! ਸ਼ਰੀਕ ਚਾਹੇ ਤੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਗ ਜਾਣ, ਤੈਨੂੰ ਫੇਰ ਵੀ ਸੁਰਤ ਨੀ ਆਉਂਦੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਓਹੋ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ ਫੇਰ ਏਦੂੰ ਉੱਤੇ ਕੀ ਹੋਊ? ਹੁਣ ਆਪ ਤਾਂ ਮਰੇ ਈ ਪਏ ਆਂ, ਸ਼ਰੀਕ ਤਾਂ ਨਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਚੱਕ ਕੇ ਤੁਰ ਲੈ। ਪਰ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ 'ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਐ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ।'(46)

ਇਹਨਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਮੱਖਣ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਲਈ ਮਨੋਂ-ਮਨੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਰਾਤ ਇੱਕ ਕੁ ਵਜੇ ਅਲਮਾਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਰਚ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਇਆ ਉੱਠ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਘਰੋਂ ਤੁਰਦਿਆਂ ਮੱਖਣ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਯਾਦਾਂ ਬਣ ਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਛੋਟੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾ ਕਰਾ ਦੇਣ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੱਖਣ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਗਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੋਂ ਮੱਖਣ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਇਸ ਕਤਲ ਦਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਮੱਖਣ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੋਟਰ ਵੱਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਰ ਬਾਬੇ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ।

'ਹੁਣ ਉਹ ਵੇਲੇ ਨੀ ਰਹੇ ਪੁੱਤਰਾ ਸਤ-ਯੁੱਗ ਆਲੇ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗ਼ਲਤ-ਮਲਤ ਜੀ ਹੋਈ ਪਈ ਐ। ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਰੰਗ ਡੁੱਲ੍ਹ ਕੇ 'ਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾ, ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਹਿਚਾਣ ਨੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਬੱਸ ਅਈਂ ਹੋਏ ਪਏ ਨੇ। ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨੀ ਲੱਗਦਾ ਆਪਣਾ ਕਿਹੜੈ, ਬਿਗਾਨਾ ਕਿਹੜੈ? ਇਹ ਨੀ ਪਤਾ ਆਵਦਾ ਭਰਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਆਲ਼ਾ ਕੰਮ ਕਰ ਜੇ। ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਨਿਕਲ ਜੇ। ਏਸ ਸਮੇਂ 'ਚ ਤਾਂ ਆ ਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਖੌਤਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਸਾਰੇ ਉਲਟ ਹੋ ਗਏ ਸਾਲੇ! ਬੱਸ ਰੱਬ ਭਲੀ ਕਰੇ।'(47)

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੱਖਣ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲਾ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਕਿਚਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੱਖਣ ਉੱਤੇ ਇੱਕੋ ਦਮ ਪੰਜ-ਛੇ ਵਾਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਪਰਤ ਪਿਆ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਚੀਸਾਂ ਪੈਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਆ ਕੇ ਭਰਾ ਦੀ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਭਰੀ ਲਾਸ਼ ਉੱਤੇ ਡਿਗ ਕੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗਾ।

ਆਖ਼ਿਰ ਜ਼ਮੀਨ ਪਿੱਛੇ ਭਰਾ ਨੇ ਹੀ ਭਰਾ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਮੱਖਣ ਅੰਦਰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤਾਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਵੀ ਉਸੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਹੀ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਉਦਾਹਰਨ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਸਿਆਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਟਿੱਕ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਭਰਾ ਨਾਲ ਦੇ ਜੰਮੇ ਦੇ ਕਤਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਫੋਕੀ ਅਣਖ ਹੀ ਘਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਮਾਂ, ਨਾ ਮੱਖਣ, ਨਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ। ਪਰ ਜੋ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ ਉਸ ਨੇ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਮੋਹ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਅਧੀਨ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਸਵੈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਗਾੜਾਂ ਸਦਕਾ ਤਿੜਕਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਕਰਕੇ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਰਥਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਯੁੱਧ ਦਾ ਅੰਤ' ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਮੱਝਾਂ ਖਿੱਚਣ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਵੇ। ਪਰ ਉਹ ਵਿਆਹ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

'ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿਣੀ ਆਂ ਤੇਰੀ ਰੋਟੀ ਪੱਕਦੀ ਹੋਜੂ, ਫੇਰ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨੀ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇਣਾ।'(10)

ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਹਾਂ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚੋਲੇ ਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਨੇ ਕਈ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲ ਕੇ ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਮਨ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਰਾਣੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਤੋਂ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਰਾਣੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਕੋਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਟਦਾ।

'ਤੇਰਾ-ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਜੋੜ ਐ ਵੇ ਚੌਰਿਆ। ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਕਣੀ ਵੇਖ। ਬੈਹ ਜੇ ਬੇੜਾ ਉਸ ਕਪੂਤ ਦਾ, ਜਿਹਨੇ ਝੂਠ ਤੂਫ਼ਾਨ ਮਾਰਿਆ ਤੀ। ਇਹ ਬੁੜਾ ਬਲਦ ਪਾਤਾ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ।'(9)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਇਹਨਾਂ ਝਗੜਿਆਂ ਕਰਕੇ ਆਪ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਕਮਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਪਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਜਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਰੱਜਿਆ ਸੁੱਤਾ ਰਹਿੰਦਾ।

'ਵੇ ਚੌਰਿਆ! ਐਂ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਪੈ ਗਿਆ ਕੀ ਨਿੱਕਾ-ਨਿਆਣਾ ਹੋਇਐ ਤੇਰੇ...ਕਿਤੇ ਨਿਕਲ ਜਾ ਦਿਹਾੜੀ 'ਤੇ। ਆਹ ਜਿਹੜੇ ਸੂਰੀ ਮਾਂਗੂੰ ਬਾਰਾਂ ਜੰਮੇ ਨੇ ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਮੈਂ ਆਵਦਾ ਢਿੱਡ ਚੀਰ ਕੇ ਖਵਾਊਂਗੀ...।'(10)

ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਰਾਣੀ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ। ਹੁਣ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਕੀ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਵੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗ ਬਬੂਲਾ ਹੋ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਧਾਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਰਾਣੀ ਨੇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ।

'ਅੱਜ ਨੀ ਫੇਰ ਮੈਂ ਖਾਂਦੀ ਤੈਥੋਂ। ਤੂੰ ਸਮਝਿਆ ਕੀ ਐ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ। ਏਨੀ ਅਣਖ ਐ ਤਾਂ ਆਪ ਕਮਾ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਕਰ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਥਣ-ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਰੱਖ ਲੈਨੈਂ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਉਹ ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਚਾਰ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਿਆ ਰਹਿਣੈ ਅੰਦਰ ਕੀੜਿਆਂ ਆਲੇ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗੂੰ। ਰੋਜ਼ ਭੁੱਕੀ ਭਾਲਦੈਂ, ਉਹ ਕੀ ਤੇਰੇ...ਓਥੋਂ ਆਉਂਦੀ ਐ। ਮੈਥੋਂ ਹੋਰ ਸੱਚੀਆਂ ਸੁਣੇਂਗਾ। ਚਾਰ ਜੰਮਣ ਦਾ ਈ ਚਾਅ ਤੀ, ਪਾਲ ਕੇ ਵੀ ਦਿਖਾ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਰੋਜ਼ ਈ ਰੱਟ ਲਾਈ ਰੱਖੂ ਇੱਜ਼ਤ, ਇੱਜ਼ਤ! ਤੇਰੀ ਆਹ ਇੱਜ਼ਤ ਭਰਦੂ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਦਾ ਬੱਬਰ ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਨੰਗ ਢਕਦੂ ਇਹੇ...ਦੱਸ ਮੈਨੂੰ! ਨਾਲੇ ਆ ਦੇਖਾਂ ਤੇਰੇ 'ਚ ਕਿੰਨੀ ਕ ਅੱਗ ਐ। ਓਦੋਂ ਨੀ ਚੌਰਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਤੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਤੀ।'

ਇਸ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਣੀ ਨੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਪੈਸੇ ਲਿਆਉਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਲੂਣ ਤੇਲ ਮੁੱਕ ਗਿਆ।'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਬੱਸ ਆਪਣੀ ਭੁੱਕੀ ਜੋਗੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ। ਬੱਚੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਤੜਫਦੇ ਫਿਰਦੇ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਅਣਖ ਹੁਣ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

> 'ਬੱਸ ਦੇਖ ਲਿਆ ਆਵਦਾ ਤਿਓ! ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕੀਂ ਜੇ ਮਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹੋਮੇਗਾ।'(13)

ਜਦੋਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਰਾਣੀ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰੀ ਤਾਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਭੁੱਕੀ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਗੇਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਣੀ ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਗਲੇ ਲੱਗ ਕੇ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸਭ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਸਭ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਭੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਦਾ ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹ ਹੈ। ਇਹੀ ਜੇਕਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਸਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪੇਟ ਪਾਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਰਾਣੀ ਇਹ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਹੀ ਨਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਫੋਕੀ ਅਣਖ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਆਖ਼ਿਰ ਉਸ ਦਾ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਮਾਰ ਗਿਆ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬੰਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗ਼ਲਤ ਰਾਹ ਹੀ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸੰਪਾਦਕ ਪੁਸਤਕ 'ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਮਾਰਕਸੀ ਪਰਿਪੇਖ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

> ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਾਤ-ਵੰਡ ਦੀ ਪਕੜ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਜਾਗੀਰੂ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਂਝੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿਨਸੀ, ਜਿਸਮੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਹ ਜਾਤੀਆਂ ਉਸ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਖੜੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਤੇ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਪੈਂਤੜਾ ਵਰਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।(37)

ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇੱਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਘੱਟ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਐਸੇ ਚੱਕਰ ਵੀਊ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਰਕਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹੀ-ਗ਼ਲਤ ਬਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਪ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

2.3 **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ**: ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੇਰ-ਫੇਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਹੇਰ-ਫੇਰ ਦੀ ਮੂੰਹ-ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ।

ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਘੋੜ ਦੌੜ ਜਾਰੀ ਹੈ' ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਪੈਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਿਆਸਤ (ਰਾਜਨੀਤੀ) ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਚਿਹਰਾ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

> 'ਬਖਤੌਰ ਸਿੰਘ ਨੰਬਰਦਾਰ ਵੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੱਥਰ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਸਾਢੇ ਛੇ ਫੁੱਟ ਕੱਦ। ਫ਼ਿਕਸੋ ਨਾਲ ਠੱਪੀ ਦਾੜ੍ਹੀ। ਗਹਿਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਤਾਅ ਦੇ ਕੇ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ। ਧੂਹਵਾਂ ਚਾਦਰਾ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਆਇਆ। ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਯਾਰਾਂ ਦੀ ਢਾਣੀ 'ਚ ਕਹਿੰਦਾ, 'ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਧੰਦਾ ਬਣ ਗਈ ਆ। ਪੈਸਾ ਲਾਓ ਪੈਸਾ ਕਮਾਓ। ਇੱਥੇ ਡੁੱਸ-ਡੁੱਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਬੋਲੀ ਲਾਓ ਸੌਦਾ ਖ਼ਰੀਦੋ। ਹਿੰਮਤ ਚਾਹੀਦੀ ਆ। ਸੇਵਾ-ਸੂਵਾ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਕਹਿਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ।' (106)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਲੋਕ ਇਸ ਦਾ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ਾਇਦਾ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਰਟੀ ਜਦੋਂ ਪਾਤਰ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕਮਾਂਡਰ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

> 'ਥਾਣੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀਆਂ ਮੁਸੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹਦਾ। ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਰੋਹਬ ਪਾਉਣ ਲਈ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਲਾਮ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਗੇੜੇ ਕੱਢਦਾ। ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਉੱਡਦੀ ਧੂੜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਪਈ ਵੇਖ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ।' (106)

ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੋਟਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਏ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਝੂਠੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਫਸਾ ਦਿੰਦਾ। ਫਿਰ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਖੇਡਦਾ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦਾ।

'ਸਾਲਿਆਂ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ ਲੱਤ ਥਲੋਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਕਾਣੇ ਕਰੀ ਰੱਖੋ ਤਾਂ ਈ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦੇ ਆ।'(106)

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਗੁਰਬਾਜ਼ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਜ਼ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਤਿਕੜਮਬਾਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਜ਼ ਨੰਬਰਦਾਰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੈਬੇ ਅਤੇ ਤਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਝੂਠੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦਵਾਈ ਹੈ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਭਰਜਾਈ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਜ਼ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਜਦੋਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਰਟੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਲੀਡਰ ਆ ਕੇ ਗੁਰਬਾਜ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

> 'ਸਰਦਾਰ ਜੀ...ਕੇਸ ਕੀ...ਤੁਸੀਂ ਕਹੋ ਅਸੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਈ ਛੱਡ ਦਿਨੇ ਆਂ ਜੀ...ਲੰਬੜਦਾਰ ਆਪਣੀ ਪਾਲਟੀ ਦਾ ਬੰਦੈ ਜੀ...ਜੀ ਆਪਾਂ...ਆਪਾਂ ਪਾਲਟੀ ਲਈ...ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਕਰਨਾ ਕੀ ਆ ਜੀ...ਜ਼ਮੀਨ ਸੌਅਰੀ ਦਾ ਕੀ ਆ ਜੀ...ਜਿੱਥੇ ਕਹੋ ਹਾਜ਼ਰ ਆਂ ਜੀ...।' (107)

ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਖਰ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਉਂਦਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੋਏ ਪੁੱਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਤਰਾਸ-ਤਰਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਜ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿਖਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁੱਤ ਦੀਆਂ ਘੱਟ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਤਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਦੌੜ ਵੇਖਣ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦੁੱਖ ਫਿਰ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਆਸਤ ਬਾਜ਼ੀ ਨੇ

ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਕਿਸ ਕਦਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ? ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਵੀ ਭੁੱਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੋਏ-ਤੋਏ' ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ, ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮੁਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ ਵੀ ਝਲਕ ਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਸ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਬਦਲਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ 'ਤੋਏ-ਤੋਏ' ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਉੱਤੇ ਡਿਊਟੀ ਲੱਗੀ। ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਖੋਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

> 'ਮਹਿੰਦਰ ਸਿਆਂ ਗੱਲ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀ ਨਹੀਂ...ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਦੀ ਆ...ਅੱਜ ਖੋਸਿਆਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਉੱਤੇ ਆ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸੰਧੂਆਂ ਦੀ ਆ ਜੂ...ਤੂੰ ਲੱਗਦੀ ਵਾਹ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਈ ਕਰੀਂ...ਜੱਟ ਤੇ ਸਾਨ੍ਹ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਬੜੀ ਕਲੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਆ...ਇਹ ਖੋਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ...ਤੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਐਂ...ਚੰਗਾ...ਬਾਕੀ ਤੂੰ ਆਪ ਸਿਆਣੈ...।' (114)

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਾਂ ਮਿਲਾਈ।

> 'ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਲਾਮ ਕਰਦੇ ਆ...ਮੈਂ ਕਰ ਦਿਊਂ ਤਾਂ ਕੀ ਆ...ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ...ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਕੀ ਵੱਗ ਮੋੜ ਦਿਊ...ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਆ ਕਰੀ ਜਾਵਾਂਗੇ...ਐਵੇਂ ਡਰ ਡਰ ਕੇ ਨਹੀਂ...ਨਾਲੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸੌ ਕੰਮ ਲਵਾਂਗੇ...।' (114)

ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਤਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰ ਉੱਤੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਰਤਣ ਅਤੇ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਹੇਠ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖੋਸਲੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹਾਂ।

> 'ਅਖੇ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰ ਤੇਰੀ ਇੱਕ ਘੁੱਗੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਸੌ ਜਾਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਤਾਰਾਂਗੇ...ਕਮਿਸ਼ਨ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਘਰੇ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਕਲੀਨ ਚਿੱਟ ਦਊ...ਤੂੰ ਤਰੱਕੀ ਵੱਟ 'ਤੇ ਸਮਝ।' (115)

ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਤਸੱਲੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਹੀ ਨਿਕਲੀਆਂ, ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੌਣ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ? ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵੀ ਕੁੱਝ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕਈ ਚਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੀ ਭੁਗਤਣ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਗੰਦੇ ਖੇਡ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਤੋਏ-ਤੋਏ ਕਰਾ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਖੱਜਲਖੁਆਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੜ੍ਹਿਆ-ਵਾਚਿਆ' ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ,

> ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪਹਿਲੂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣਾ ਵਰਜਤ ਹੋਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਸਮੇਤ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਿਆਂ ਜੇ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸਾਰਥਿਕ ਅਤੇ ਅਰਥਵਾਨ ਨੁੱਕਰ ਜਾਂ ਗੁੰਝਲ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੀ ਸੁਹਜ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ

ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝੀਏ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲੁਕਵੇਂ ਰਹੱਸ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਣੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਫਰੋਲਨ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਅੰਦਰਲੇ ਗੰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਫੋਲਣ ਬਹਿ ਜਾਵੇ, ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਲਿਖਤ ਲਿਖੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿੰਗ-ਅੰਗਾਂ, ਕਾਮ-ਕ੍ਰੀੜਾ ਦਾ ਬੇਲੋੜਾ ਬੇਅਰਥ ਤੇ ਬੇਬਾਕ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਕਾਮ-ਲਿੱਬੜੇ ਵਾਕ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਅੰਸ਼ ਤੁਹਾਡੀ ਸੁਹਜ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਗ਼ਲਾਜ਼ਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਨੂੰ ਉੱਜਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਮੈਲਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਮਾਪ-ਦੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖਰੀ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। (70)

ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਚੋਲੀ ਦਾਮਨ ਦਾ ਸਾਥ ਹੈ। ਪਰਗਟ ਸਤੌਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਰਾਤ ਕਦੋਂ ਬੀਤੇਗੀ' ਅਜੋਕੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਦਲ ਰਹੀ ਸੋਚ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਜੇਠੂ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲੰਘ ਗਈ ਹੀ ਜਾਪੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਮਰ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲ ਬੱਚੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਕਲ ਜਾਣ। ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਸਨ। ਇੱਕ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਵੇ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਹੀ ਪਾਸੇ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਕੀ ਪਤਾ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਉੱਥੇ ਹੈ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੀ ਉਹ ਪਿੰਡ ਸੁਨਾਮ ਦੀ ਬੱਸ ਫੜ੍ਹ ਦਾ। ਬੱਸ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ

ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਖ਼ਿਰ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀ ਸੀ? ਜਿਹੜੀ ਉਹ 20 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਭੁਗਤ ਕੇ ਆਇਆ।

ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮਿਆ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਨ ਭੇਜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੋਚਣਾ ਸੀ ਕਿ ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਕਿਤੇ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਨੌਕਰ ਹੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਸਕੂਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਾਸਟਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ।

'ਤੂੰ ਤਾਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲੱਗਦੈਂ ਓਏ।'(31)

ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਦਿਹਾੜੀ-ਟੱਪਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰੋਟੀ ਜੋਗਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਆਖ਼ਿਰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਐਸਾ ਦਿਨ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸ਼ੈਲਰ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੀ ਚੌਕੀਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਕੁ ਵਜੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਰਦਾ-ਤੁਰਦਾ ਪੁਰਾਣੇ ਡਾਕਖ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਮੁੰਡੇ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਦਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਦੇਖ ਕੇ ਖ਼ੂਨ ਖੌਲ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਜਾ ਕੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ,

'ਸਾਲੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਕੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਫਸਾਊਗੀ, ਪਰ੍ਹਾਂ ਫਸਤਾ ਵੱਢ। ਏਸੇ ਦੇ ਗਲ਼ ਈ ਪਾ ਦੇਵਾਂਗੇ ਵੱਡੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ।'(34)

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੋਚਦੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ ਅਤੇ ਜੇਠੂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜੇਠੂ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਧੌਣ ਮਰੋੜ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉੱਤੇ ਹੀ ਡਿਗ ਪਿਆ, ਬਾਕੀ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਭੱਜ ਗਏ। ਜੇਠੂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨੇੜਲੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹਸਪਤਾਲ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ।

ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਹੱਥ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ, ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਪੂਰੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ। ਜੇਠੂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ, ਪਰ ਇੰਨੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਪਟਿਆਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਫੰਕਸ਼ਨ ਲਈ ਜਲੰਧਰ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਮੀ ਚਾਰ ਵਜੇ ਵਾਲੀ ਟਰੇਨ ਉੱਤੇ ਵਾਪਸ ਆਵੇਗੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੰਜ ਵਜੇ ਤੱਕ ਘਰ ਨਾ ਪਰਤੀ ਅਤੇ ਫ਼ੋਨ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੈ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲੱਗੇ।

ਜੇਠੂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੇਸ ਪੈ ਗਿਆ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਝੂਠਿਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਕੀਲ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਮੁੰਡਿਆ ਨੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਐਮ.ਐਲ.ਏ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਚਮਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਉਸ ਦੀ ਸਚਾਈ ਦੱਬ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋ ਗਈ।

> 'ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ! ਮੈਂ ਨੀ ਮਾਰਿਆ ਉਹਨੂੰ! ਏਸੇ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਤਾਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਧੀ ਵਰਗੀ ਸੀ।'(36)

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਜੇਠੂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਵੀ ਇਹ ਸਭ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵੀ ਖੋਹ ਦਿੰਦਾ। ਬੱਸ ਆਖ਼ਿਰ ਪਿੰਡ ਸੁਨਾਮ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਤਰ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰਿਆ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਕੁੱਝ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ? ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਟੋਭੇ ਦੀ ਥਾਂ ਗਾਰਡਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਬੁੱਤ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਖ਼ਿਰ ਇਹ ਬੁੱਤ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ? ਇੱਕ ਲੰਘਦਾ ਮੁੰਡਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ,

'ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਚਮਕੌਰ ਸਿੰਘ ਦੈ ਜੀ। ਕਿਸੇ ਗੁੰਡੇ ਤੋਂ ਕੁੜੀ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਂਦਾ ਬਚਾਉਂਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।'(38)

ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸ ਦੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਗ ਬਬੂਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੁੱਤ ਉੱਤੇ ਵੱਟੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਗੰਦੀਆਂ-ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ। ਜੇਠੂ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਈ।

ਆਖ਼ਿਰ ਜੇਠੂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਮੰਦਭਾਗਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਬਣ ਗਏ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੀ ਪੈਸੇ ਅੱਗੇ ਵਿਕ ਗਈਆਂ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਚਾਈ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅੱਗੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਸਟਮ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਾੜੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸਚਾਈ ਉੱਤੇ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਖੇਡ ਨੇ ਜੇਠੂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦਾਗ਼ ਲਗਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਉੱਤੇ ਹੋਣਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਿਆ।

2.4 **ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ:** ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਉਹ ਗੁਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗ਼ਲਤ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ 'ਨੀਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ 'ਨੀ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਲੈ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇ, ਆਦਰਸ਼ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇ ਉਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ।

ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਚੰਗੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਸਿਖਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਉਸ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਮਿਆਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਚਹਿਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੁਖਬੀਰ ਦਾ ਗਲਪ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ,

> ਅੱਜ ਦਾ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਸਮਾਜ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਮਹਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।(27)

ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡੇ ਇੰਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਘਿਣਾਉਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਅਜੋਕੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਘਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਛੱਲਾਂ' ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੀਪੀ ਦੀ ਘਰਾਂ ਲਾਗੇ ਰਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਹੁਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪੂ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕੇ ਚਾਚੇ-ਤਾਏ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਚਾਚਾ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰ ਹੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਜਾਂਦਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੋਂ-ਮਨੀ ਭਰਾ ਨਹੀਂ

ਸੀ ਮੰਨਦੀ। ਦੀਪੀ ਉਸ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇੱਕ ਪੇਜ ਉੱਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੀ ਨਾਮ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਵਾਹ ਦੇਵੀ। ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅੱਗੇ ਤੋਰੇਗੀ ਪਰ ਦੀਪੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੁੜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੇਕੇ ਰਹਿਣ ਆਈ ਸੀ। ਦੀਪੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਭੂਆ ਦੀ ਕੁੜੀ ਰਾਜਵੀਰ ਉੱਤੇ ਦਿਲ ਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਵੀਰ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਗੱਲ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਗੱਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤੀ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ,

> 'ਪ੍ਰੀਤੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਐ। ਉਹ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਐ।'(70)

ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਕੇ ਦੀਪੀ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਉੱਡ ਗਏ। ਉਹ ਗੁੰਮ-ਸੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੈਣ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਿਰ ਉਸ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੀਪੀ ਦੇ ਗਲੇ ਲੱਗ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗੀ।

> 'ਦੇਖ ਪ੍ਰੀਤੀ! ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਸਮਝਿਐ, ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਰਾਜਵੀਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾਂ। ਜੇ ਤੇਰੇ ਮਨ ਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਐ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਸੋਡੇ ਘਰ ਕਦੇ ਨੀ ਆਉਂਦਾ।'(71)

ਆਖ਼ਿਰ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੀਪੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਭਰਾ ਹੀ ਸਮਝੇਗੀ ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣਾ ਨਾ ਛੱਡੇ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਵੀਰ ਨੇ

ਦੀਪੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਪੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਦੀਪੀ ਹੁਣ ਆਪ ਭੁੱਲ ਬੈਠਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੀਤੀ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੇ ਹੀ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਭਾਂ ਰਹਿੰਦਾ,

> 'ਪ੍ਰੀਤੀ ਅੱਗ ਲਾਉਂਦੇ ਹੁਸਨ ਨਾਲ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਸ਼! ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ 'ਹਾਂ' ਕਰ ਦਿੰਦਾ! ਵਿਚਾਰੀ ਨੇ ਕਿੱਡਾ ਹਉਕਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੀ ਦਬਾ ਕੇ ਤੁਰ ਗਈ। ਹਾਂ! ਓਦੋਂ ਤਾਂ ਮੈ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲੈ ਲਈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਸਰਾਪ ਮਾਰ ਗਿਆ, ਰੀਝਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਫਿਰ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਆਂ...।'(69)

ਪ੍ਰੀਤੀ ਦਾ ਬਾਪੂ ਅਤੇ ਭਰਾ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਚਾਚੀ ਨੇ ਦੀਪੀ ਨੂੰ ਰਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰ ਸੌਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲਾਇਆ। ਦੀਪੀ ਮਨੋਂ-ਮਨੀ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰੇਗਾ। ਰਾਤ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਪਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਕੇ ਕਿਹਾ,

> 'ਹਾਏ ਵੀਰੇ! ਤੈਨੂੰ ਐਨਾ ਬੁਖ਼ਾਰ।'(74)

ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦਮ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਞ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਬਦਲਾਅ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਉਦਾਹਰਨ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠ ਹੀ ਪਏ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਨਿੱਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅੰਦਰ ਮਰ ਰਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਦੇਵ' ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੌਧਿਕ

ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸ਼ਾਲੂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਦਨਾਮੀ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਧੱਬਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

> 'ਅਕਸਰ ਨਿਰਮਲ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਸ਼ਾਲੂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿਣਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਸੱਦ ਲੈਂਦੀ ਆ। ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਰੰਗੇ ਹੱਥੀਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਕਲੀਨਿਕ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ...।' (63)

ਇੰਨਾ ਸਭ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਲੂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸ਼ਾਲੂ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਤੇਰੀ ਹਾਂ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਹਰਕਤਾਂ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨਿਰਮਲ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੌਰੇ ਪੈਣ ਲੱਗੇ। ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਨੂੰ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਲੈ ਆਂਦਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਾਲੂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਦਿਖਾਵਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਲੂ ਤਾਂ ਬੱਸ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਛਪਵਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਪਿਆਰ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਖੇਡ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਲੂ ਦੇ ਇਸ ਝੂਠੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਵਸਿਆ ਵਸਾਇਆ ਘਰ ਉੱਜੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਇਹ ਪਿਆਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਲਿਖ ਕੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਪਵਾਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਲੂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਨੈਤਿਕ ਮਿਆਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗਿਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਚਹਿਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੁਖਬੀਰ ਦਾ ਗਲਪ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ,

> ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਣ ਵਾਂਗ ਔਰਤ ਵੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਵਿਕਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।(33)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ, ਪਰ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਹੀ ਤਿੜਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਅਧੀਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸੇ ਪੈਸਾ ਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁੱਝ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਗੁਰਸੇਵਕ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਠੁੱਸ' ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੋਟ ਪੈਂਟ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਇਮਾਨ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੋਟ ਪੈਂਟ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ,

> 'ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਪੈਸਾ ਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਆ।' (134)

ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ,

> 'ਨਹੀਂ ਐਹੋ ਜੀ ਗੱਲ ਨੀਂ ਹੈਗੀ, ਸਰਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਸੇ ਬਿਨਾਂ, ਪਰ ਹੈਗੇ ਆ ਕਈ ਜਿਹੜੇ ਨਿਰੇ ਪੈਸੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ।' (134)

ਕੋਟ ਪੈਂਟ ਵਾਲਾ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗ਼ਰੀਬੜੀ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੱਗੀ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ।

'ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਟਲ 'ਚ ਆ ਜਾ...।' (134)

ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਉਹ ਕੁੜੀ ਹੋਟਲ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਦਿਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਹੰਕਾਰ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਨਾਲ ਦੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ।

'ਵੇਖੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਤਾਕਤ, ਖਿੱਚੀ ਲਿਆਉਂਦੀ ਆ ਨਾ...ਜਿੱਤ ਗਿਆ ਸ਼ਰਤ...ਕੱਢ ਪਾਰਟੀ।' (135)

ਜਦ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕੁੜੀ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੁੰਨੀ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖੇ ਪਰਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਕੋਟ ਪੈਂਟ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਰਾਹ ਵਿਚ ਡਿੱਗਾ ਮਿਲਿਆ ਜਦ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਫ਼ੋਟੋ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਫੜਾਉਣ ਆ ਗਈ ਕਿ ਫਿਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਮੇਲ ਹੋਵੇ? ਕੁੜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੋਟ ਪੈਂਟ ਵਾਲਾ ਸੁੰਨ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮ ਆਈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਕੋਟ ਪੈਂਟ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੋਚ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦੀ ਕਿਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਜਾਂ ਸਾਂਝਾਂ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਔਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀ ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਉੱਤੇ ਵੀ ਢੁਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਗਾੜ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਪੈਂਜ਼ੀ ਦੇ ਫੁੱਲ' ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ 'ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ' ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਗਈ ਸਗੋਂ ਇਹ

ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਹੈ ਅਜੋਕੇ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਵਿਕਾਊ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਮਰਦ ਹੈ ਜਾਂ ਔਰਤ। ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ 'ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ' ਦੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੌਰਾਨ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਉਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੰਬਰ ਦਿੱਤਾ।

> 'ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਸੈੱਲ ਹੈਗੇ ਨੇ। ਕਿਧਰੇ ਵੀ, ਕੋਈ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਏ ਤਾਂ ਝਿਜਕਣਾ ਨਹੀਂ।' (95)

ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਈ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਬਾਅਦ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਐਡਹਾਕ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਕਾਲ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਨੇ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਐਡਜਸਟ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ। ਉਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਕਰਕੇ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਕੇ। ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਜਿਹਾ ਜਤਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਬਾਰੇ ਮਨੋਂ-ਮਨ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ,

> 'ਇਹ ਅਨ-ਵਿਆਹਿਆ ਏ। ਮੈਥੋਂ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਕੁ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਹੋਏਗਾ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਏ ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ। ਸੋਹਣਾ-ਸੁਨੱਖਾ ਵੀ ਏ। ਲੰਬਾ-ਝੰਬਾ। ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਖ਼ੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਿਆਂ

ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੇ ਅਨੇਕ ਢੰਗ ਨੇ ਇਸ ਕੋਲ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਫੁਕਰਾ ਤੇ ਫੋਕੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਏ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਬੂਲ ਏ ਜੇ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ...।' (96)

ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਜਦ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਨੂੰ 'ਲੀਗਲ ਪਰੌਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨ' ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਸੋਚਦੀ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਆਵੇਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਆਪ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕਹਿਣਗੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅੱਕ ਜਾਂਦੀ।

'ਦਰਅਸਲ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਮੈਰਿਜ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਆ। ਤੂੰ ਹੀ ਦੱਸ ਖਾਂ ਕਿ ਮੈਰਿਜ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੰਦੇ ਕੋਲ਼ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਚਦੀ ਆ? ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇੱਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟ ਸਕਦੇ ਓ? ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਈ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸੀ ਸੰਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਤਾਂ ਮਰਦ ਨੇ ਔਰਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਏ। ਇਹ ਕਾਰੋਬਾਰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੈਸੇ ਈ ਬੈਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।' (96)

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਕਿ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭੋ ਅਤੇ ਮਜ਼ੇ ਲੁੱਟੋ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਉ। ਜੋ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਤਰ ਭੁੱਲੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਇਕਦਮ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ।

'ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਪਰਾਇਆਂ ਵਾਂਗ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਏਂ। ਤੇਰੇ ਲਈ ਆਪਾਂ ਦੋ ਛੁੱਟੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ? ਗੱਲ ਕਰ ਕੱਲ੍ਹ ਕਦੋਂ ਚੱਲਣਾ ਆਂ?' (98)

ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣੱਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਕੁੱਝ ਕਰ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਉਸ ਲਈ, ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਕੁ ਵਜੇ ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕ ਕੇ ਚੰਗੇ ਜਿਹੇ ਹੋਟਲ ਉੱਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਨੇ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਗ਼ੁੱਸਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਆਇਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕੁੱਝ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚੁੱਪ ਰਹੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਕੱਢਣਾ ਸੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਕੋਲੋਂ।

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ, 'ਕੀ ਸੋਚੀ ਜਾਨੇ ਓ ਮਾਲਕੋ?'

ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ, 'ਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ! ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਇੰਟਰਵਿਊ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸਾਂ।'

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ, 'ਵੇਖ ਤੇਰੇ ਵਰਗੀ ਇਨਟੈਲੀਜ਼ੈਂਟ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਾ ਘਾਟਾ ਏ ਕੋਈ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਬਿਨਾ ਮਤਲਬ ਟੈਨਸ਼ਨ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਏਂ।' (104,105)

ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਹਰ ਗੱਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਦਾ ਰੋਹਬ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ,

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ, 'ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਸਾਡੇ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ 'ਚ ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਕੀ ਹੋਇਆ?' 'ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਸ਼ਾਰਟ-ਲਿਸਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਵੀ.ਸੀ. ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਕਾਲ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਰੱਖੀ ਗਈ।'

ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ, 'ਉਹ ਕਿਵੇਂ?'

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ, 'ਔਰਤ ਹੋਣਾ ਈ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਆਲੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਏ। ਉਹ ਆਪਣੀ 'ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ' ਹੀ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਬੰਦੇ ਕੋਲੋਂ ਰਿਕਮੈਂਡ ਕਰਵਾ ਕੇ ਲਿਆਈ ਕਿ ਵੀ.ਸੀ. ਵੀ ਨਾਂਹ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।' (105)

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਹਰ ਗੱਲ ਨਾਲ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਿਕਾਊ ਮਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਅਤੀਤ ਦੇ ਉਸ ਸਾਂਵਲੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਪੈ ਗਈ। ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਵੀ ਮੰਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਕ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲਈ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਬਹੁਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਐਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਸਭ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਹਿੱਲ ਗਈ।

'ਇਉਂ ਕਰ ਤੂੰ ਮੁਕਤਸਰ ਵਾਲੇ ਘਰ 'ਚ ਉਵੇਂ ਈ ਰਹੀ ਜਾ। ਸਭ ਕੁਸ਼ ਮਿਲੂ। ਮਰਜ਼ੀ ਏ ਤੇਰੀ। ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਹੈਗੀ ਏ ਇੱਕ। ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਐ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ੈਹ੍ਰ ਲਈ ਚਾਹੀਦੀ ਏ ਇੱਕ। ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਇੱਕ ਰਾਤ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪੱਕੀ।'

ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ, 'ਸ਼ੱਟ-ਅੱਪ।'

'ਭੌਂਕ ਨਾ ਕੁੱਤੀਏ! ਤੇਰੇ ਅਰਗੀਆਂ...ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ। ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਖੇਲ ਈ ਬਣਜੇਂ ਬ੍ਹੌਤ ਆ।' (118)

ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਇਸ ਸਭ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਂਵਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਪੈਂਜ਼ੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਉਗਾਏਗਾ। ਹੁਣ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਅਤੇ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਰਾਤ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ

ਬਾਜਵਾ ਦੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਫਾਰਮ-ਹਾਊਸ ਉੱਤੇ ਰੁਕਣਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਲਾਅਨ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਫੁੱਲ ਹਨ, ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਡਿਗ ਪਏ।

> 'ਫੂਲ ਬਹੁਤ ਹੈਂ ਮੈਡਮ ਜੀ। ਸਵੇਰੇ ਦੇਖਨਾ। ਸਾਬ੍ਹ ਜੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕੀਨ ਹੈਂ ਫੂਲੋਂ ਕੇ, ਲੇਕਿਨ ਸਭ ਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫੂਲ ਪੈਂਜ਼ੀ ਕੇ ਲਗਵਾਤੇ ਹੈਂ ਮੈਡਮ ਜੀ। ਸਭ ਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਵੋਹ ਪੈਂਜੀ ਕੇ ਫੂਲੋਂ ਸੇ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਮੈਡਮ ਜੀ।...'(120)

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਮੰਡੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜਿਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਸਥਾ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਤਾਂ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਬਦਲਾਅ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਬਾਜਵਾ ਵਰਗੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰੂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਪਰਖਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਰੇੜਾਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਰ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਭੱਜਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਖ਼ਾਤਮੇ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ।

ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿੱਜਤਵ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਠੀਕ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਕੀ ਹੈ? ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਸ ਕੋਲ ਬੇਸ਼ਰਮੀ, ਆਕੜ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਜਿਹੀਆਂ ਲਾਹਨਤਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਗੂੜ੍ਹੀਆਂ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਮਿਲੀ ਇਸ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੇ

ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸੂਹੇ ਰੰਗ ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਦੇ' ਵਿਚਲੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਡਿੰਪਲ, ਮੀਤ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਡਿੰਪਲ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਮੀਤ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੀਤ ਦੇ ਮੰਮੀ ਪਾਪਾ ਬਾਹਰ ਸਨ, ਉਹ ਮੀਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਮੀਤ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਛੱਡ ਗਏ। ਉਹ ਬਾਹਰੋਂ ਮੀਤ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪੈਸੇ ਭੇਜਦੇ ਅਤੇ ਮੀਤ ਇੱਥੇ ਐਸ਼ ਕਰਕੇ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਡਿੰਪਲ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਵੀ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਮੀਤ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਬੀ ਦੋਸਤ ਘਰ ਆਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ। ਡਿੰਪਲ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਮੀਤ ਦੀ ਮੰਮੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਦੱਸ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

'ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੂੰ ਛੱਡ ਦੇ ਜਾੱਬ। ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖ ਉਹਦਾ। ਪੈਸੇ ਮੈਂ ਇੱਥੋਂ ਭੇਜ ਦਿਆਂ ਕਰੂ'।(68)

ਮੀਤ ਦੀ ਮੰਮੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੰਦੀ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਤ ਉਸ ਨਾਲ ਘੰਟਾ-ਘੰਟਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਅੱਜ ਉਹੀ ਮੀਤ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਸਭ ਸਹਿਣ ਕਰਦੀ-ਕਰਦੀ ਡਿੰਪਲ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਰਾਜਵੀਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੀ। ਕਾਲਜ ਟਾਈਮ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਦੱਸ ਨਾ ਸਕੇ। ਡਿੰਪਲ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਜਵੀਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਅਕਸਰ ਇਹੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਮੀਤ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜਵੀਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿੰਨੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਹੁੰਦੀ?

ਮੀਤ ਦੇ ਦੋਸਤ ਅਕਸਰ ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਡਿੰਪਲ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮੀਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਅਤੇ ਡਿੰਪਲ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਡਿੰਪਲ ਨੇ ਮੀਤ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

'ਖਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚਲਿਆ ਤੈਨੂੰ। ਮੈਂ ਵੀ ਕੋਲ ਈ ਬੈਠਾ।'(70)

ਡਿੰਪਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨਰਕ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗਦੀ।

'ਧੀਏ ਘਰ ਬੰਨਣੇ ਕਿਤੇ ਸੌਖੇ ਪਏ। ਪਿਉ ਤੇਰਾ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਕਲਪਦੀਆਂ।'(70)

ਡਿੰਪਲ ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੀਤ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਝੂਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਪਰ ਮੀਤ ਨੂੰ ਇਸ ਸਭ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਮੀਤ ਨੂੰ ਟੈੱਸਟਾਂ ਲਈ ਜਦੋਂ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਟੈੱਸਟਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਐਚ.ਆਈ.ਵੀ ਪਾਜ਼ਿਟਵ ਆਇਆ। ਮੀਤ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਝੂਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਡਿੰਪਲ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦਾ ਦੇ ਦਿੰਦੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੀਤ ਦਾ ਅੰਤ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਮੀਤ ਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਦਿੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

'ਮੀਤ ਆਪਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣੀਏ। ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਆ ਇਸ ਦਲਦਲ 'ਚੋਂ ਫਿਰ ਆਪਾਂ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ। ਆਪਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ।' (72)

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਮੀਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਡਿੰਪਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫਸਣਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਕਲਣਾ ਓਨਾ ਹੀ ਔਖਾ। ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਡਿੰਪਲ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਡਿੰਪਲ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ-ਪੇਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੀਤ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਝੂਰ-ਝੂਰ ਕੇ ਮਰਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਜਿਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਹਰ ਹੀਲੇ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੀਤ ਨਾਲ ਦਿਨ ਕੱਟਦੀ ਰਹੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੀਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲਗਾਏ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ ਰਾਜਵੀਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਨਾ ਤੁਰੀ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਡਿੰਪਲ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨਰਕ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਸੀ।

ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਲੱਤ ਜਿੱਥੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਨਸ਼ਈ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਲਾਹਨਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸੂਹੇ ਰੰਗ ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਦੇ' ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਮੀਤ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ 'ਡਾਰਕ ਪੋਰਟਰੇਟ' ਵਿਚਲਾ ਗੈਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਦਤ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਖੋਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਪੈਸੇ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਧਕੇਲਦੀ ਰਹੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਗੈਵੀ ਪਿਛਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

'ਡਾਰਕ ਪੋਰਟਰੇਟ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ 'ਗੈਵੀ' ਚੰਗੇ ਬਿਜ਼ਨਸਮੈਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਾੜੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਪਹਿਲਾ ਸਿਗਰਟ, ਫਿਰ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚਿੱਟੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਗੈਵੀ ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ। ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਲੱਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਅਤੇ ਸੈਂਟਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਉੱਤੇ ਉਹ ਫਿਰ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਉਹੀ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ।

'ਬੱਚੇ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ...। ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਊ।'(85)

ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਕੁੱਝ ਵੀ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਕੇਸ ਪੈ ਗਿਆ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੇਸ ਪੈ ਜਾਣ

ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਾੜੀ ਸੰਗਤ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਡੁੱਬੀ।

'ਗੈਵੀ! ਲਾਈਫ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਫੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਬੇਟਾ। ਜਾਂ ਤੂੰ ਹੁਣ ਐਸ਼ ਕਰ ਲੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਖਾ ਲਈਂ। ਦੂਜਾ ਰਸਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਮਿਹਨਤ ਕਰ। ਹੁਣ ਧੱਕੇ ਖਾ ਲੈ। ਫੇਰ ਐਸ਼ ਕਰ ਲਈਂ।'(੪੪)

ਗੈਵੀ ਨੇ ਨਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਨ ਬਣਾ ਵੀ ਲਿਆ ਕਿ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਉਹ ਫਿਰ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਕਦੇ ਚਿੱਟਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਥੱਕ ਹਾਰ ਕੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮੇ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਾਮੇ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਤੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮਾਮੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਸੱਤੀ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਗੈਵੀ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਗੈਵੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਗਿਆ। ਮਾਮੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੱਤੀ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਇੰਜੈਕਸ਼ਨ ਲਗਾ ਲਿਆ। ਘਰ ਵਾਪਸੀ ਉੱਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਗੱਡੀ ਨਾ ਸੰਭਾਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਵੱਜ ਕੇ ਗੱਡੀ ਦਰਖ਼ਤ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਗਈ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਤਾਂ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ। ਗੈਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਲੱਤ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਖੋਹ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਸੁਧਰਿਆ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਸ਼ਾ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਘਰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ, ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਲਾਹਨਤਾਂ ਦਾ ਕਦੋਂ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਹ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ, ਐਸ਼-ਪ੍ਰਸਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ

ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲੋਂ ਸਭ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਖੋਹ ਲਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਨਿਰਭੈਤਾ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਕਰਕੇ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਲਾਹਨਤਾਂ ਕਰਕੇ।

ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਨੈਤਿਕ ਖੁੱਲ੍ਹ ਆਪਣਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੇਲਗ਼ਾਮ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਤਾਰ-ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਉੱਚ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ ਪਰ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਔਰਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ' ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ 3 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਇੱਕ ਪਿਉ ਵੱਲੋਂ ਧੀ ਨੂੰ ਪਰਾਇਆ ਧੰਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਨਜਾਇਜ਼ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਪਿੱਛੇ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੈਲੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਜੈਪੁਰ ਬੈਂਕ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਪੇਪਰ ਦੇਣ ਆਏ ਸਨ। ਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸੀ, ਪਰ ਕੈਲੀ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਕੈਲੀ ਨੇ ਪੇਪਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਥੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਜੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਉੱਥੇ ਟਰੱਕ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ।

ਜੀਤੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿਹਲ ਹੋ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਟਰੱਕ ਉੱਤੇ ਹੀ ਮਕਰਾਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਢਾਬੇ ਤੋਂ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਧੋਤੀ ਵਾਲਾ ਬੁੱਢਾ ਆਦਮੀ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਅਤੇ ਨੂੰਹ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਂਦਰਸਿੰਡਰੀ ਨਾਂ ਦੇ

ਪਿੰਡ ਤੱਕ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਜੀਤਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਭੇਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਘਾਣ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜੀਤਾ, 'ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਫੇਰ ਲੋ ਕੁੜੀ 'ਤੇ ਹੱਥ'।

ਕੈਲੀ, 'ਬੁੜ੍ਹਾ ਤਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠਾ'।

ਜੀਤਾ, 'ਬੜ੍ਹਾ ਕੁਸ਼ ਨੀਂ ਕਹਿਦਾ, ਇਹ ਭੈਣ'ਚੋਂ ਕਿਉਂ ਬੋਲੂ? ਇਹ ਤਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਊ ਬਈ ਗਾਹਕ ਮਿਲਗੇ...ਫੇਰ ਲਾ ਹੱਥ...ਏਹ ਲੌਂਡੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਦੋ ਲੌਂਡੇ ਕੋ'।

ਕੈਲੀ, 'ਬਾਈ, ਬਹੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਦਰ ਜਿਹੀ ਐ?'

ਜੀਤਾ, 'ਬਹੂ ਦੇ ਨੀਂ ਇਹਨੇ ਤੈਨੂੰ ਨੇੜੇ ਲੱਗਣ ਦੇਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਸੂਲ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਬਹੂ ਤਾਂ ਘਰ ਦੀ ਨੂੰਹ ਐ। ਕੁੜੀ ਨੇ ਬੇਗਾਨੇ ਘਰ ਜਾਣੈਂ। ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਕੁੜੀ ਜੰਮੀ ਦੀ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਨਾਉਂਦੇ ਨੇ'।(10)

ਕੈਲੀ, ਜੀਤੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ ਪਰ ਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੀ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੈਲੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਜਿਉਂਦੀ ਸੀ।

'ਸਾਡੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹੀ ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਝਾਕਣ ਵੀ ਨੀਂ ਦਿੰਦੇ।'(10)

ਕੈਲੀ ਅਤੇ ਜੀਤਾ ਗੱਡੀ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਸਤੀ ਅੰਦਰ ਚੱਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਗਿਆਨ ਉਸ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਇਸ ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ? ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਊ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਾਇਆ ਧੰਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕ

ਧੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਪੈਸਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਕੁੱਝ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ? ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਭਾਗ ਦੋ ਵਿਚ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੰਮੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਤਾਨੀਆ ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਠ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਜਦ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲੇ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਹੀ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਤਾਨੀਆ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਨੀਆ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਘਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਦੂਰ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸੀ ਅਤੇ ਤਾਨੀਆ ਨੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਰਡ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਸ਼ਗਨ ਦੇਣ ਗਏ ਤਾਂ ਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੰਮੀ ਸਾਰੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਬਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਤਾਨੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੰਮੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਰਾਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਤੋਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਵਿਆਹ ਦੇਖਿਆ। ਗਿਆਨ ਮਨੋਂ-ਮਨੀ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਇਕਦਮ ਸੁਸ਼ਮਾ ਮਾਸੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਵਰਤਣ ਲੱਗ ਪਈ?

ਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਫ਼ੋਨ ਉੱਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਤਾਨੀਆ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮੰਮੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ।

'ਦਿਖਿਆ ਮੁੰਡਿਆ! ਮਿੱਘੀ ਕੋਈ ਲਾਮਾ ਨੀ ਆਵੈ। ਤਾਨੀਆ ਤੇਰੀ ਭੈਣ ਲੱਗਦੀ ਐ!।'(17)

ਮਾਂ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਤਾਨੀਆ ਦੇ ਤਾਏ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਤਾਨੀਆ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੁੱਟਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਨਾਲ ਚੱਲੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਉੱਤੇ ਗ਼ੁੱਸਾ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇੰਝ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਤਾਏ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਆਪ ਉਸ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਫੜਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਦੁਹਾਈਆਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਸੁਸ਼ਮਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰ ਛੱਡੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹੀ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਧੀ ਤੁਰ ਪਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਗਿਆਨ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦਾ ਉਹ ਆਪ ਨਾ ਚੁੱਕਦੀ। ਉਹ ਸਭ ਕਹਾਣੀ ਸਮਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਤਾਨੀਆ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਗਏ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਨੀਆ ਇਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਿਆਨ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਦੌੜ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਹੋਈ। ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਸਦਮੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਤਾਨੀਆ ਆਪਣੇ ਘਰਵਾਲੇ ਲਵਲੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਮੀਨਾ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਘਰਵਾਲਾ ਮਹੀਨਾ-ਮਹੀਨਾ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਕੱਠਿਆਂ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਾਨੀਆ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਮਹਿੰਗੀ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਪਰ ਤਾਨੀਆ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕਮਾਈ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗਿਆਨ

ਸਭ ਜਾਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਤਾਨੀਆ ਦੇ ਇਸ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਉਹ ਖੋਹਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਤਾਨੀਆ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਮੀਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੱਸਦੀ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਮੀਨਾ ਤਿੰਨੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਉੱਤੇ ਟੰਗ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਬੱਸ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਾਨੀਆ ਕੀ-ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ? ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਉਂਗਲੀ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਿਆਨ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਹਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਸਭ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੁਸੀਬਤ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਜਾਂ ਪਰਾਇਆ ਬਾਂਹ ਫੜ੍ਹ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਗਿਆਨ ਸਾਊਥਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਉਸ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਕੰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਖਾਣ ਲਈ ਪੈਸਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਆਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਮਿਲਣਾ ਘੱਟ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਇਹੀ ਸੋਚ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ

'ਦੜ ਵੱਟ ਜ਼ਮਾਨਾ ਕੱਟ, ਭਲੇ ਦਿਨ ਆਵਣਗੇ'। (30)

ਇਸੇ ਸਭ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਮੀਤ ਮਿਲੀ, ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਤੱਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਮਨਮੀਤ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਦੇਖ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵੱਧ ਗਿਆ।

'ਪਿੰਡ ਦਾ ਤਾਂ ਕੁੱਤਾ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਮਨੀ ਸੀ'। (30)

ਬੀ.ਏ ਪਾਸ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਮਨਮੀਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਤਲਾਕ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ

ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਤਰਸ ਆਇਆ। ਮਨਮੀਤ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਈ ਅਤੇ ਦੋ ਬੈੱਡਰੂਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਬੈੱਡ-ਰੂਮ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮਨਮੀਤ ਐਸਕੋਰਟਸ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਹੀ ਘਰ ਆਉਂਦੀ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਔਖਾ ਲੱਗਾ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਉਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਢਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਖਾਣਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ। ਮਨਮੀਤ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ।

ਜਿੱਥੇ ਇਨਸਾਨ ਵਿਚਲੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਜਿਊਂਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਮਨਮੀਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮਿਲੀ, ਜਿੱਥੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਉੱਥੇ ਮਨਮੀਤ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਲਈ ਕੰਮ ਵੀ ਲੱਭਿਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਦੇਹ-ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਥੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਨੇ ਬਹੁ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿਹੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਚੋਰੀ' ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਚਰਨਜੀਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ

ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਡਾਇਰੈਕਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਲਹਿਰੀ ਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਲਹਿਰੀ ਨੇ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵਿਅਸਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ, ਜੇ ਉਹ ਕਹੇ ਤਾਂ ਰੀਵਾ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਐਕਟ੍ਰੈੱਸ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣ ਕੇ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਰੀਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਤਾਂ ਲਹਿਰੀ ਨੇ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੀਵਾ ਦੇ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਸਕੂਟਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰੀਵਾ ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਸਵੇਰੇ ਘਰੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲਜ ਆ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਆ ਕੇ ਰੀਵਾ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਰਿਹਰਸਲ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਘਰ ਆ ਕੇ ਚਰਨਜੀਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾ ਦਿੰਦੀ। ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਰੀਵਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਿਹਰਸਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਘੁੰਮਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ। ਰੀਵਾ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਚਰਨਜੀਤ ਬਹੁਤ ਗ਼ੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸੀ,

> 'ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਜਾ ਸਕਦੇ? ਤੁਸੀਂ ਵੱਡੇ ਕਲਾਕਾਰ! ਮੈਂ ਨੌਕਰਾਣੀ ਆਂ ਥੋਡੀ? ਮੈਂ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾਵਾਂ, ਕੱਪੜੇ ਧੋਵਾਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸੈਰਾਂ ਕਰਦੇ ਫਿਰੋਂ।'(107)

ਚਰਨਜੀਤ ਨੇ ਕੁੱਝ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੀਵਾ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉੱਤੇ ਗ਼ਲਤ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਚਰਨਜੀਤ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਰੀਵਾ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਰੀਵਾ ਚਰਨਜੀਤ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਜਿਹੇ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਰੋਣ ਲੱਗੀ।

> 'ਦੀਦੀ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ, ਕਲਾਕਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।'(108)

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਦ ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਸਭ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਚਰਨਜੀਤ ਭੋਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭ ਸੱਚ ਸਮਝ ਬੈਠੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਰੀਵਾ ਲਈ ਮੂਲ਼ੀ ਵਾਲੇ ਪਰੌਂਠੇ ਪਕਾਏ। ਰੀਵਾ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼

ਹੋ ਗਈ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰੀਵਾ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਰੀਵਾ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਰਨਜੀਤ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਕੋਟ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਗ਼ਾਇਬ ਸੀ। ਚਰਨਜੀਤ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਕੋਨਾ-ਕੋਨਾ ਛਾਣ ਮਾਰਿਆ। ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਰੀਵਾ ਲੈ ਗਈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਵੀ ਰੀਵਾ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਇੱਕ ਫ਼ੋਨ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵੀ ਰੀਵਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਘਰ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਜੁੱਤੀ ਵਾਪਸ ਕਰ ਗਈ ਅਤੇ ਕੋਟ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਾਰ ਦੀ ਡਿੱਗੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਰੀਵਾ ਦੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਮੇਲ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੁਲਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਚਰਨਜੀਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਓ ਅਤੇ ਰਾਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਇਓ। ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਚਾਅ ਸਾਂਭਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰੀਵਾ ਨੇ ਚਰਨਜੀਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੀਤਿਆਂ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਚਰਨਜੀਤ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਚਾਈ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਿੰਦੇ ਹੋਏ।

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬੰਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਬੰਦਾ' ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਪੀਡੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਬਦਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਾਏ ਉੱਤੇ ਕਮਰਾ ਲੈ ਕੇ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਅਜੀਬ ਗੱਲਾਂ ਨੇ

ਕੀਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਘੁੰਮਣ ਲਈ ਟੂਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁੜੀ ਅੱਖ ਬਚਾਉਂਦੀ-ਬਚਾਉਂਦੀ ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕਦੀ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲ ਸੀ। ਟੂਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੈਣ ਲਈ ਘਰ ਦਾ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪਈ।

'ਸਰ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲੈਜੋ ਨਾਲ।'(17)

ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁੱਝ ਗ਼ਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲੀ ਉਠਾ ਦਿੱਤੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਬੱਸ ਉਹਦੇ ਹੀ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਭਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਤੱਕ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਰੱਖਦੀ। ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ-ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦੀ।

'ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਈ ਸੀ? ਜੀਅ ਲੱਗਿਆ ਹੈ? ਸਾਡੀ ਯਾਦ ਤਾਂ ਨੀ ਆਉਂਦੀ? ਕਦੋਂ ਆਓਗੇ?'(18)

ਜਦੋਂ ਵੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸਸਪੈਂਡ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇਗਾ? ਉਸ ਦੀ ਇੰਨੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਣੀ ਹੈ, ਇੰਨੀ ਔਖੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਲਈ, ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਪੁੱਛਦੀ ਤਾਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਂਟ ਕੇ ਬਿਠਾ ਦਿੰਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨਖ਼ਰੇ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਸੈਕਸ ਕਰੇਗੀ। ਕੁੜੀ ਇਸ ਦਾ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹ ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਜਦ ਉਹ ਨਾ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੁਲਾ

ਲਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਹ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਤ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾ ਆਈ ਤਾਂ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹ ਗਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਚੀਕ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਪਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੁੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਮੇ ਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

> 'ਲੈ ਭਾਣਜੇ! ਜਿਹੜੇ ਆਹ ਰੋਜ਼ ਈ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਬਾਕੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਾਂ ਮਾਰਤੀ, ਕਦੇ ਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਤ ਮਾਰਤਾ। ਕਦੇ ਧੀ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਤਾ। ਕਦੇ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ...। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਛ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠਾ ਆਦਮੀ ਓ ਕਰਵਾਉਂਦੈ। ਕਦੇ ਇਹ ਛਲੇਡੇ ਮਾਂਗੂੰ ਦੇਹ ਪਲਟਦਾ ਰਾਖਸ਼ਸ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੈ। ਕਦੇ ਇਹ ਕਾਮ 'ਚ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦੈ। ਬੱਸ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਕੋਈ ਨੀ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਲਾ ਲੈ ਵੀ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪੱਟੀ ਓ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਐ! ਬੰਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦੈ।'(15)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਜੇਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਬਾਰੇ ਇੰਝ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਨਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਕਾਮ ਬਿਰਤੀ ਇੰਨੀ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਬੈਠਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਹ ਸੋਚਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੇ ਵਿਸਾਰ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰੁਤਬੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਿਸ਼ਤਾ ਇੱਕ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੀ ਸੋਚ ਨੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਨੂੰਹ-ਸਹੁਰਾ ਅਤੇ ਪਿਓ-ਧੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਪੁਸਤਕ 'ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦਾ ਕਥਾ ਸੰਦਰਭ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਪਰਿਵਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਪਿਉ-ਪੁੱਤ, ਭਰਾ-ਭਰਾ, ਦਿਉਰ-ਭਰਜਾਈ, ਭੈਣ-ਭਰਾ ਆਦਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਭਾਈਚਾਰਕ ਹੁੰਗਾਰਾ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਬੇੜਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। (72)

ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਤੋਂ ਪਾਰ' ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਪਰਦੇਸੋਂ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇੰਝ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਆਉਣਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਏਅਰਪੋਰਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਟੈਕਸੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ-ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭੂਆ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਚਿੱਠੀ ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਭੂਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਓ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਡਿਗ ਕੇ ਲੱਤ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ, ਪਰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸੰਭਾਲ ਲਵੇ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਮੈਂ'

ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪਿਓ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗੇ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੱਕ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰਦੇਸ ਰਹਿੰਦਿਆਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਸੁਦਾਗਰ ਤੋਂ ਆਨੀ-ਬਹਾਨੀ ਘਰ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਭੂਆ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸੀਆਂ,

> 'ਭਰਾਵਾਂ, ਹੌਸਲਾ ਨ੍ਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਿਹਾ, ਕਿਵੇਂ ਗੱਲ ਕਰਾਂ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਪੁਲ਼ਾਂ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਚੁੱਕਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਭਾਬੀ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਭਾਪੇ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਬਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ।'(36)

ਭੂਆ ਅਤੇ ਸੁਦਾਗਰ ਕੋਲੋਂ ਘਰ ਬਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਉਸ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਉਹ ਆਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਸੱਚ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹੀ ਸਭ ਦੱਸਦੇ।

> 'ਤੁਹਾਡੇ ਗੁਆਂਢੀ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਆ, ਤੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਉਹਦੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਟੀਕੇ ਲਗਵਾਉਂਦੀ ਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਦੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਬੋਲਦੇ ਆ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਮਾਂ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ...। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬਥੇਰਾ ਕਿਹਾ ਭਾਈ ਕੁੱਝ ਬੋਲ। ਉਹ ਨੀ ਕੁਸਕੀ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਹੜਾ ਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੋਣੀ ਆ।...ਬਾਕੀ ਸਰਪੰਚ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੇਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪੁੱਤਰਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਆ। ਤੂੰ ਜੋ ਕਹੇਂਗਾ ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਆਂ।'(39)

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਰਾਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਤਨੀ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਮਨੋਂ-ਮਨ ਘੜ ਲਈ ਸੀ। ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ

ਉਸ ਨੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਤਾਕੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਝਾਕਿਆ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ-ਚਾਰ ਸਾਹ ਹੀ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਅਤੇ ਬੇਬੇ ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

'ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਆ। ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਏਡਜ਼ ਏਹੋ ਜਿਹੀ ਬਿਮਾਰੀ ਆ, ਜਿਹਤੇ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਆਪਾਂ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਆ, ਤੁਸੀਂ ਦੋ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਿਆ।'(41)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਪੇ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੁਦਾਗਰ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

'ਸੁਦਾਗਰ ਬੇਟਾ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਭਾਪੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਨੀਂ। ਇਹ ਭੈੜੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਰਕੇ ਲੋਕੀ ਸੌ-ਸੌ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਆਂ।'

'ਇਹ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਰਜਿੰਦਰ ਨੇ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਇਸ ਧੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਕੁਸ਼ ਪੁੱਤ ਤੋਂ ਵੀ ਲੁਕਾ ਰੱਖਿਆ। ਬਥੇਰੇ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਸ਼ ਦੱਸ ਦੇਣਾ। ਆ ਮੇਰੀ ਧੀ...।'

'ਜੇ ਇਹ ਮੇਰੀ ਧੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਕਦੋਂ ਦੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ।'(41)

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਭਾਪੇ ਨੇ ਹਟਕੋਰਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਨਿਕਲ ਗਈ।

'ਵੇ ਮੇਰਿਆ ਬਾਬਲਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਊਜਾਂ ਲੁਆਈਆਂ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਦਨਾਮੀ ਖੱਟੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਬਚਾਅ ਨ੍ਹੀਂ ਸਕੀ।'(42)

ਬੀਬੀ ਅਤੇ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜੇ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਗੁਰਜਿੰਦਰ ਸੁੰਨ ਹੋਈ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਨੋਂ-ਮਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਬੀਬੀ ਅਤੇ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਵੇ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਹ ਇੰਝ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਖ਼ਿਰ ਉਹ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਡਿਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦਾ ਇੱਕੋ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ, ਦੇਹ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਕਹਿ ਲਈਏ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਥੇ ਦਾ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖਲੋਤਾ ਹੈ।

2.5 **ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ:** ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸ਼ਾਇਦ ਰੰਮੀ ਮਨ ਜਾਏ' ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਚੁੱਕੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਤਾਰੋ ਆਪਣੀ ਧੀ ਰੰਮੀ ਨੂੰ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਸਭ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਮੱਝ ਦਾ ਦੁੱਧ ਵੇਚ ਕੇ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

> 'ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਹਾਲ ਦੇਖ ਲਓ। ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਖਣ ਦੇ ਦੋ ਕਮਰੇ ਆ। ਤੀਜਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਲਾ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੰਮੀ ਦੇ ਡੈਡੀ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿੱਦਾਂ ਬਣਾ ਲਏ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਦੀ ਮੈਂ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀ ਆਈ ਹਾਂ, ਬਾਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਹ ਇੱਕ ਰਸੋਈ ਤੇ ਗ਼ੁਸਲਖ਼ਾਨਾ ਈ ਬਣਾਏ ਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੰਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਨਹੌਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।'(16)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਤਾਰੋ ਵਿਆਹ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉੱਤੇ ਗਈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਉਹ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਨੱਚਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਬਿਮਲਾ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਰੱਜੂ ਅਤੇ ਲੱਭੂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਦੇ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਰੰਮੀ ਨੂੰ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਦੇ ਇਸ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਆ ਕੇ ਬਹਾਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਸਭ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਰੰਮੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੋਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ।'(15)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਤਾਰੋ ਦਾ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਅਲਜੀਤ ਮੋਬਾਈਲ ਫ਼ੋਨ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਾਰੋ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਪਰ ਮੁੰਡਾ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਪੈ ਗਿਆ।

'ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਭਈਏ ਮੋਬਾਈਲ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਆ।...ਨਾ ਘਰ ਵਿਚ ਲੈਂਡ ਫ਼ੋਨ ਆ।...ਆਹ ਸਾਲਾ ਟੁੱਟਾ ਜਿਹਾ ਬਲੈਕ ਐਂਡ ਵਾਈਟ ਟੀ ਵੀ ਪਿਆ। ਭੁੱਖੇ ਨੰਗੇ ਕਿਤੋਂ ਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਕਾਹਨੂੰ ਜਮਾਉਣਾ ਸੀ ਜੇ...?'(17)

ਤਾਰੋ ਤਾਂ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਅਲਜੀਤ ਜ਼ਿੱਦ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੋਨ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਤਾਰੋ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਬਿਮਲਾ ਕੋਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਲੱਭੂ (ਭੈਣ) ਅਤੇ ਰੂਪਾ (ਭਰਾ) ਦਾ ਡਾਂਸ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ।

'ਬੋਲਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਐਕਸ਼ਨ ਦੇਖ-ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਧਸਦੀ ਜਾਵਾਂ ਹੈਂਅ! ਸਕੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਤੇ...। ਉੱਤੋਂ ਹੋਰ ਸਿਤਮ ਉਹ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਨਿਆਣੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਕਰਨ।'(18)

ਬਿਮਲਾ ਆ ਕੇ ਤਾਰੋ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੀ। ਬਿਮਲਾ ਨੇ ਰੂਪੇ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਕੁੱਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਤਾਰੋ ਨੂੰ ਘਰ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਤਾਰੋ ਬਿਮਲਾ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਝੂਰਨ ਲੱਗੀ।

'ਇਹ ਰੱਜੂ ਦਾ ਵਾਸ-ਰੂਮ ਆ। ਆਹ ਉੱਪਰੋਂ ਰੇਨਿੰਗ ਵਾਟਰ ਡਿਗਦਾ। ਸਾਈਡ ਤੋਂ ਮਸਾਜ਼ ਵਾਟਰ ਆਂ। ਆਹ...।ਆਹ...। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਇੱਦਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣੇ ਆ।'(19)

ਤਾਰੋ ਦੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੰਗਣ ਉੱਤੇ ਬਿਮਲਾ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਰੂਪੇ ਨੇ ਮੋਬਾਈਲ ਫ਼ੋਨ ਲਿਆ ਕੇ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਅਲਜੀਤ ਫ਼ੋਨ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਤਾਰੋ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਜੂ ਅਤੇ ਲੱਭੂ ਵੱਲ ਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਰੰਮੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਜਾਏ। ਰੰਮੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖ਼ਰਚਾ ਆਪ ਕਰਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ

ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਰੰਮੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਰੰਮੀ ਅੱਗੋਂ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਸੱਤੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੇੜ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੋਚ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਤਾਰੋ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਮਿਲੀ ਕੁਲਜੀਤ ਕੋਲੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਮਲਾ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਾਰੋ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਬਿਮਲਾ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੀ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕੁਲਜੀਤ ਮੂੰਹੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਿਮਲਾ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਈ।।

> 'ਢਕੀ ਰਹਿ। ਵਿਆਹ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੁੰਦੇ ਆ ਕਿਤੇ? ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਾਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਅਕਲ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਗਿੱਧੇ, ਭੰਗੜੇ, ਆਰਕੈਸਟਰਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਾਂ ਬਹਾਨੇ ਐ। ਅਗਲੇ ਪਾਰਟੀ 'ਚੋਂ ਮੁੱਲ ਪਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਆ। ਹੁਣੇ ਕਰਾਂ ਫ਼ੋਨ?'(27)

ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਰੋ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਧੀ ਰੰਮੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਕੁਲਜੀਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਸੋਚ ਲਈ ਪਰ ਜਦੋ ਉਹ ਹੋਟਲ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਭਰਾ ਸੱਤੇ ਦਾ ਖ਼ੌਫ਼ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੈਰੀਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਭਰਾ ਦੇ ਬੋਲ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੇ।

> 'ਜੇ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਆਂ। ਤਾਂ ਕੀ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸਮ ਵੇਚਣ ਲਾ ਦੇਈਏ? ਸਾਲ਼ਿਓ! ਸ਼ਰਮ ਕਰੋ'।(29)

ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵਿਸ਼ਵ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਬਦਲ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਇਸਤਰੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਭੁੱਖ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ

ਅਹਿਸਾਸ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਪਾਤਰ ਤਾਰੋ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਿਮਲਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਇਸ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਐਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੱਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਣਖ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਵਰਗੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁੱਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਕਰਾਰ ਉੱਤੇ ਆ ਗਏ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਰੰਮੀ ਤਾਂ ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰੰਮੀਆਂ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਚੰਦੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਕਲਪ ਸਰੂਪ ਸਰੋਕਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰੀ ਨੂੰ ਜੋ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਡੀਕੰਨਸਟ੍ਰਕਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰੀਕੰਨਸਟ੍ਰਕਸ਼ਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੋਨੋਗੇਮੀ ਪੋਲੀਗੇਮੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਰਹੀ, ਰਿਸ਼ਤਾਗਤ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਵੀ ਵਿਗੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੀਡੀਏ ਦੁਆਰਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਖੇਡ ਦੀਆਂ ਸਭ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਣ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਾਰਨ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ, ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਘਟਕ ਅਤੇ ਕਰਿੰਦਾ ਹੈ ਹਤਾਸ਼, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ, ਗਰਲ ਫਰੈਂਡ ਦੀ ਲੁਕਣ ਮੀਟੀ ਵਿਚ ਮਾਪੇ ਵੀ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਧੀ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦੇ ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ ਨਾਲ ਮਾਂ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਵੱਲੋਂ ਕਾਮ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਾਂ-ਪੁੱਤ, ਪਿਉ-ਧੀ, ਭੈਣ-ਭਰਾ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾਅ ਤੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ।(107)

ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਨੇ ਇੰਨੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਕਈ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਅਨੇਕਾਂ ਔਰਤਾਂ ਹੁਣ ਇਸ ਨਾਲ ਮਾਂਵਾਂ ਬਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ 'ਅੰਨ੍ਹੇ-ਸੁਜਾਖੇ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਮਾਂ...' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖ਼ਿਰ ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਇਕੱਲਤਾ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜੰਮੀ-ਪੱਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਨ। ਸੜਕ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਮਾੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਦਾ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਵੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆ ਗਿਆ। ਪਾਤਰ ਰਾਜੀਵ ਉਸ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਸੈਂਟਰ ਦੀ ਐਡ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਗਈ, ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੈਰੋਗੇਟ ਮਦਰ ਬਣਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ।

> 'ਮਿਸ ਗੁਪਤਾ, ਇੱਕ ਔਲਾਦ ਤੋਂ ਬਾਂਝ ਜੋੜਾ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਏਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਤੁਹਾਡੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਪਲ਼ੇਗਾ। ਭਾਵ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਰੋਗੇਟ ਮਦਰ ਬਣਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰੋਗੇ?'(99)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਕੇ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਉੱਠ ਕੇ ਘਰ ਆ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੰਞ ਅਣਵਿਆਹੀ ਮਾਂ ਬਣਨ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਮਾਂ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਮੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਖ਼ਿਰ ਕੀ ਕਰੇ? ਥੱਕ ਹਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੈਰੋਗੇਟ ਮਦਰ ਬਣਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੰਪਨੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆਏ ਜੋੜੇ ਨਾਲ ਇਹ ਡੀਲ ਕਰ ਲਈ। ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਬਦਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਰਕਮ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਵਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡਾਕਟਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪੈਣਾ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਅਮਰੀਕਨ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪ ਇਕੱਲੀ ਪੈ ਗਈ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਹ ਬੱਚੇ ਡੇਵਿਡ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਆਖ਼ਿਰ ਉਸ ਨੇ ਟੈੱਸਟ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਅਗਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਕੇ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਪਿੱਛੇ

ਉਸ ਦੀ ਮਮਤਾ ਹੀ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਈ ਲਾਅ ਪਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਡੇਵਿਡ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕੰਪਨੀ ਨਾਲ ਦੱਸ ਸਾਲ ਦਾ ਐਗਰੀਮੈਂਟ ਸਾਈਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਅੰਦਰ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ।

ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦਸ ਸਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਸੰਤਾਲੀ ਸਾਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਲੱਖ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਰਾਜੀਵ ਵੀ ਹੋਰਾਂ ਗੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਇਸ ਸਭ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਪਿਸ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਰਾਜੀਵ। ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਡੇਵਿਡ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਉੱਤੇ ਕੇਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਪਾਉਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਡੇਵਿਡ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

> 'ਹੇ ਓਲਡ ਲੇਡੀ, ਤੂੰ ਧਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਰੋਗੇਟ ਮਦਰ ਬਣੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਮ ਡੈਡ ਨੇ ਪੇਅ ਕਰ ਦਿਤੈ। ਜੇ ਹੋਰ ਲੋੜ ਏ ਤਾਂ ਹੋਰ ਲੈ ਲੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਡੈਵੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਮ ਮੰਨਦੈ। ਉਹਦੇ ਅੰਡੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੀ ਅੰਸ਼ ਹਾਂ। ਮੰਮ ਡੈਡ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਾਇਆ।...ਬੋਲ ਕਿੰਨੇ ਡਾਲਰ ਚਾਹੀਦੈ।'(108)

ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਇੱਕ ਮਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੱਸੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਤਰੀਕਾਂ ਪਈ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਤਰੀਕਾਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ। ਆਖ਼ਿਰ ਉਹ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜੀਵ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਭੈਣਾਂ ਵੀ ਵਿਆਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਦੀ ਇਕੱਲੀ ਹੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੈਰੋਗੇਟ ਮਦਰ ਨਾ ਬਣਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਰਾਹੀਂ

ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸ ਅੰਦਰਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਝਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਕਰਕੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਪੱਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਅਜੀਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਡੀ ਪੁਸਤਕ 'ਔਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

> ਆਰਥਕ ਲਾਭ ਤੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਹਵਸ 'ਚ ਸਾਮਰਾਜ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਦੁੱਗਣੇ ਤਿਗਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗੂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। (5)

ਅਮਰੀਕਾ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬਹੁਤ ਬਰਕਤਾਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਨਿਆਂ ਭਰੀ, ਗ਼ਰੀਬੀ-ਅਮੀਰੀ, ਵਿਤਕਰੇ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲੋਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਚੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉੱਥੇ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇੰਝ ਜਕੜ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਤੱਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਝਨਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ' ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੀ ਅਤੇ ਸਿਆਣੀ ਕੁੜੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸੁਚੱਜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਗਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਬੀ.ਸੀ.ਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਐਮ.ਸੀ.ਏ. ਕਰ ਲਈ। ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪੇਪਰ ਨਿਕਲਣ ਉੱਤੇ ਉਹ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਸਣੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਕੋਲ ਅਮਰੀਕਾ ਚੱਲੇ ਗਏ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਦਾ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਲਾਈਫ਼ ਪਾਰਟਨਰ ਇੱਕ ਗੋਰਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਬੈਠੀ ਸੀ।

> 'ਵਿੰਦਰ! ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਦੀ ਪੱਗ ਨੂੰ ਦਾਗ਼ ਨਾ ਲਾਵੀਂ।'(128)

ਅਮਰੀਕਾ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਫਿਰ ਉਹ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਮਾਮਾ ਅਕਸਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਉਸ ਦੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਅਮਨ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਮੀਗਰੇਸ਼ਨ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਬੋਸ ਰਿਚਰਡ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵਧੀ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਰਿਚਰਡ ਨਾਲ ਲਾਸ ਵੇਗਸ ਘੁੰਮਣ ਲਈ ਘਰੋਂ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਗਈ। ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਰਿਚਰਡ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਪਰ ਉਹ ਨਿੱਤ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅੱਕ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪੂ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਸਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੌਂਦੀ ਨਾ, ਹਰ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਲੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਲਵ ਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ।

> 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੀਦਾ। ਰਿਚਰਡ ਵਾਲਾ ਮਾਮਲਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਭਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਚਾਰ ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ। ਅਮਰੀਕਨ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਇਹ ਆਮ ਹੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਆਹ ਰਿਲੇਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਜੌਬ ਦਾ ਸੰਕਟ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਵੇਗੀ।'(137)

ਰਿਚਰਡ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਅਜੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜੌਬ ਦਾ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ ਹੈਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀਆਂ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਸੁੱਤੀ ਜਾਗਦੀ ਬੱਸ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਭੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਬੱਸ ਬਾਪੂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀ ਪੱਗ ਨੂੰ ਦਾਗ਼ ਨਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਦੀ, ਘਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ

ਹਾਲਾਤ ਜਦੋਂ ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਗੜ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੈਂਟਰ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਠੀਕ ਹੀ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਮਾਂ ਅਤੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਸੈਮ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੈਮ ਦੇ ਪੇਪਰ ਅਪਲਾਈ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਸੈਮ ਉਸ ਤੋਂ ਛੇ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਰਟ ਨੇ ਆਬਜੈਕਸ਼ਨ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਵਿਆਹ ਸਿਰਫ਼ ਅਮਰੀਕਾ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਨਕਲੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਸ ਡਰ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੈਮ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਨੇ ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰਜ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਰਿਚਰਡ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੈਰੀ ਦੇ ਝੂਠੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਨਾ ਬਣਦੀ। ਮੁਲਕ ਭਾਵੇਂ ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਤਰੱਕੀ ਪਿੱਛੇ ਚਰਿੱਤਰ ਉੱਤੇ ਦਾਗ਼ ਲਗਵਾਉਣਾ ਵੀ ਕਿਥੋਂ ਹੀ ਤਰੱਕੀ ਹੈ? ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੱਲੇ ਪਛਤਾਵੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

2.6 ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਧਰਮ ਦਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ

ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਧਰਮ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹੋਰ ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਅਨਜਾਣੇ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਦੂਜੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੰਗੀਤ, ਕਵਿਤਾ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਾਚ ਵੀ।.......ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਤਾ ਲਈ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਓਨਾ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਕਾਇਨੀ, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।(80)

ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਟੁੱਟੀ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ' ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨੀਰਜ ਅਤੇ ਅੰਜੂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਦ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਇਸ ਵਿਆਹ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਭੂਚਾਲ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਭੂਚਾਲ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨੀਰਜ ਦਾ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਸੀ। ਨੀਰਜ ਐਸੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜਮਾਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਦੱਸਦੀ ਸੀ। ਨੀਰਜ ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਚੁੱਭੀਆਂ ਲਾਉਣ ਲੱਗਾ, ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਗਿਆ।

'ਨੀਰਜ ਕੈਂਪਾਂ 'ਚ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਿਵਰ ਲਾਉਂਦਾ। ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣਦਾ। ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਰਦਾ। ਆਨੰਦ...ਰਹੱਸ...ਆਤਮਾ...ਵਾਸਨਾ...ਯੋਗ...ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੋਲ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।' (18)

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਦੂਰੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੂਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੀਜਾ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਜਦੋਂ ਨੀਰਜ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੇਲਾ ਲੰਘ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਲੀਨਤਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਨੀਰਜ ਤੇ ਅੰਜੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦਰਾੜ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦਰਾੜ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ 'ਧਰਮ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ;

> ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅੰਤਿਮ ਸਤਿ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਹੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (faith) ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ (faith) ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਅਤੇ ਅਤਿਕਥਨੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਡੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਨਾ-ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤਿਮ-ਸਤਿ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਵਿਚ Belief ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਠੋਸ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਝੂਲੇ ਦੇ ਨਿਆਈਂ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਝੂਟੇ ਦਿਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (178)

ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਭਾਰੀ ਪਈ, ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਤਸਵੀਰ 'ਟੁੱਟੀ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ' ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਵਰਗੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ

ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਪੱਖ ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸੁਖਮਣੀ' ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ 'ਦਾਦੀ' ਹਰ ਗੱਲ ਨਾਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਬਾਪੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ ਝੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਘਰ ਨਹੀਂ ਪਰਤਿਆ। ਜਦੋਂ ਪੁੱਤਰ ਜੀਤੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਦਾਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗਈ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਅੱਗੋਂ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ।

> 'ਮੈਥੋਂ ਨਈਂ ਹੁੰਦੇ ਏਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਖੇਲ੍ਹ-ਤਮਾਸ਼ੇ। ਜਿੱਥੇ ਲੱਗਣਾ ਸੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਏ ਮਨ ਮੇਰਾ। ਤੰਗ ਨਾ ਕਰੋ ਮੈਨੂੰ।'(169)

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਭਾਈ ਵੀ ਬਾਪੂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ। ਭਾਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੱਤ ਜੁਆਕ ਛੱਡ ਕੇ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦਾਦੀ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਅੱਕ ਕੇ ਬੋਲਣ ਲੱਗੀ।

> 'ਲੱਗਾ ਆ ਸ਼ਗਨਾਂ ਆਲ਼ੇ ਦਿਨ ਤਮਾਸ਼ੇ ਦਖੌਣ। ਦੱਸ ਕ੍ਹਿੜੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਏ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਬਹਿ ਕੇ ਬੇਹਲੀਆਂ ਖਾਣ ਨੂੰ? ਆਂਦਰਾਂ ਲੂਹਣ ਲੱਗਾ ਏ ਮੇਰੀਆਂ। ਬਿਨਾਂ ਹੱਥ ਹਿਲ੍ਹਾਏ ਕ੍ਹਿੜਾ ਰੱਬ ਪ ਲਊਂ ਤੂੰ ਦੱਸ? ਓਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੈਰੀ-ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਈਂ ਸਾੜਿਆ ਹੋਣਾ ਮੈਨੂੰ, ਜਿੰਨੇ ਕੋਲੇ ਤੂੰ ਕੀਤੇ ਆ ਮੇਰੇ, ਤਾਰਿਆ ਬੰਦਿਆ।'(170)

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸੂਲਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਪੂ ਦੀ ਸੋਚ ਵੀ

ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜੀਤੇ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਬਾਪੂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਲਈ ਝੁਕੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

> 'ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਮੂਹਰੇ ਝੁਕਿਆ ਕਰੋ, ਜਿਨੇ ਸਗਲ ਜਗਤ ਬਣਾਇਆ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੀੜਿਆਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਮਹਾਂਪਾਪ ਹੁੰਦਾ।' (170)

ਕੁੱਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਾਤਰ 'ਬਾਪੂ' ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਹੀ ਵੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਪਾਤਰ ਦਾਦੀ ਆਪਣੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਦਾਦੀ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਸੁਖਮਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਜਾਨ ਸੌਖੀ ਨਿਕਲ ਜਾਊ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜਹਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਟੈਂਕੀ' ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਪਿੱਛੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਇਆ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੋਹਰਾ-ਤੀਹਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੇਚ ਜਾਂ ਗਹਿਣੇ ਧਰ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਡੀਪੋਰਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਪਾਗਲ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਦਲਜਿੰਦਰ ਨਾਲ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਜੇ. ਬੀ. ਸੇਖੋਂ 'ਚੌਥੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਕਥਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ' ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਥਾ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਕੱਟੜਤਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਕਈ ਮਿੱਥਾਂ, ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਮੁੱਲ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਕਥਾ-ਚਿੰਤਨ ਕਿਸੇ ਧਰਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸੱਟ

ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਉੱਸਰੇ ਮਾਨਵੀ-ਦਮਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਹੈ। 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ', ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ 2015 (60)

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਲਜਿੰਦਰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੱਡ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵੀਜ਼ੇ ਲਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

'ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜੀਓ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ 'ਚ ਜੋ ਬੱਲਣਾ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਏ। ਭਾਈ, ਅਸੀਂ ਅਮਰੀਕਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਦਸ ਲੱਖ ਲੈਂਦੇ ਆਂ। ਅੱਠ ਲੱਖ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਲਾਗਤ ਆਉਂਦੀ ਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੋਲੋਂ ਬੱਸ ਲਾਗਤ ਈ ਲੈ ਲਵਾਂਗੇ। ਥਾਲ਼ੀ ਦੋ ਲੱਖ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਓ।'(44)

ਅੱਠ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਸੁਣ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਲਜਿੰਦਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਪਤਨੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿੰਦਰ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਕਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਉਹ ਏਜੰਟ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਨੂੰ ਫੜਾ ਆਏ। ਏਜੰਟ ਨੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਵੀਜ਼ਾ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ, ਤੁਸੀਂ ਪਾਸਪੋਰਟ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ। ਪਾਸਪੋਰਟ ਲੈਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਦਿਨ ਬਦਲ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਘਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਉੱਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਟੈਂਕੀ ਬਣਵਾਉਣਗੇ। ਪਤਨੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿੰਦਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਹਰ ਗੱਲ ਹਿੰਮਤ ਦਿੰਦੀ।

'ਇੱਕ ਵਾਰ ਬੰਦਾ ਬਾਹਰ ਸੈੱਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਕੁਲਾਂ ਤਰ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇੱਥੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਭੱਠ ਝੋਕੀ ਜਾਓ; ਚਾਰ ਛਿੱਲੜ ਨਈਂ ਜੁੜਦੇ।'(51)

ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਵੀਜ਼ਾ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ। ਬੱਚੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਨਹਾ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਦਿਮਾਗ਼

ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਪਨੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਟੈਂਕੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਦਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕੁੱਝ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਚੱਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

> 'ਗੱਲ ਸੁਣਿਓ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਬਥੇਰਾ ਨਰਕ ਭੋਗ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਓ। ਮੇਰਾ ਨਾ ਸਹੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨਈਂ ਤਰਸਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ।'(51)

ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚਦਾ-ਸੋਚਦਾ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਘੰਟਾ ਦੋ ਘੰਟਾ ਏਜੰਟ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਏਜੰਟ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਤਾਂ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

> 'ਦਲਜਿੰਦਰ ਸਿਆਂ, ਜੌਹਲ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜਾ ਨਈਂ। ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਸੱਤ-ਸੱਤ ਲੱਖ ਹੋਰ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਹੁਣ ਪੰਦਰਾਂ ਲੱਖ ਰੇਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਿਰ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਅੱਜ ਸੱਦਿਆ ਸੀ, ਬਈ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਆਪੇ ਗੱਲ ਕਰ ਲਈਂ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਈਂ ਬਹੁੜਿਆ। ਦੇਖੋ ਕਦੋਂ ਆਉਂਦਾ? ਆਉਂਦਾ ਵੀ ਆ ਕਿ...।'(54)

ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਦਲਜਿੰਦਰ ਉੱਥੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੂਰੀ ਬੋਤਲ ਪੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੀਡ ਸਟੋਰ ਤੋਂ ਦਵਾਈ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬੱਸ ਫੜ ਲਈ। ਘਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਲਜਿੰਦਰ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਮਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੱਲਾ ਛੁਡਾ ਲਿਆ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਘਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਏ।

> 'ਕਾਕਾ, ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਮਾੜੀ। ਉਹਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਜ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਊ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਠੱਗੀ। ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਢੋਈ ਨਈਂ ਮਿਲਣੀ।'(54)

'ਜਹਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਟੈਂਕੀ' ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਏਜੰਟਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲੁੱਟ ਹੋ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਮੱਕੜ-ਜਾਲ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਪੱਖ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪ੍ਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਚਾਹਤ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ ਜਿੱਥੇ ਸਚਾਈ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਜਿਹੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਹੇਠਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਘਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਪੁਨਰ ਜਨਮ' ਅਤੇ 'ਉਣੀਂਦੀ ਨਦੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਧੋਖਾਧੜੀ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਗਾੜ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਪੁਨਰ ਜਨਮ' ਕਹਾਣੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ 'ਪੁਨਰ ਜਨਮ' ਲੋਕ ਕਥਾ ਉੱਪਰ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿਮਾਗ਼ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਹੀ ਪਾਸੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਮਨ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਮਨ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਨਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਨਕੇ ਘਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਨੇ ਦੇ ਭਰਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਨਾਨੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਹਿੱਲਣ ਲੱਗੀ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦੀ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਉੱਠ ਕੇ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਇਹ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ।

'ਭਾਈ ਬੀਬਾ, ਮੈਂ ਮੰਗਲ ਸੁੰਹ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਇਆਂ।'

'ਚੰਦ ਦੇ ਨਾਨੇ ਨੂੰ'?

'ਭਾਈਆ ਕਿਵੇਂ ਆ, ਮੇਰੇ ਹਰਚੰਦ ਸੁੰਹ ਦਾ ਨਾਨਾ'?

'...ਬੱਸ ਸੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੱਟਦਾ। ਸੁਰਗ 'ਚ ਤਾਂ ਬੱਸ ਮੌਜ ਮੇਲੇ ਹੀ ਨੇ'।(57)

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਯਕੀਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਮਦੂਤ ਮੈਨੂੰ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਕਰਮ ਸੁੰਹ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਮਰੂ ਬੁੜ੍ਹਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਮਦੂਤ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਉਹ ਭੁਲੇਖਾ ਕਿਵੇਂ ਖਾ ਗਏ?

'ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬਹਿ ਜਾਹ ਅਮਰੂ। ਉਹਨਾ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਤੇ ਟਪਲਾ ਵੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੈ।...ਇੱਦਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਮਦੂਤ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦੱਬਣ ਲੱਗੇ। ਭਾਈ, ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਉੱਠ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ। ਜਦੋਂ ਰੌਲ਼ੇ ਪਏ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਬੁੜ੍ਹਾ ਜਿਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੋਆਂ ਤੋਂ ਵੀਹ ਟੱਪ ਗਿਆ ਸੀ ਉਦੋਂ।'(58)

ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਧਰਮ ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੀ ਗੱਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾ-ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਹੀ ਮੰਨ ਲਿਆ।

> 'ਮੇਰੀ ਧਰਮਰਾਜ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਆ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨ ਬਚਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਸਾਲ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ-ਜਾਹ ਤੇਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਜਨਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਤਾਰ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮਾੜਾ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਬਖ਼ਸ਼ ਹੁੰਦਾ, ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ।'(...............)

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪ ਗਈ। ਲੋਕ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ ਧਰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਬਾਬੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੁਣ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਲੋਕ ਤੜੱਕ ਸਾਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ। ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਸਮੇਂ ਇੰਨੀ ਭੀੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ।

> 'ਦੇਖੋ ਜੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕੀਤੇ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਨੇ।'(59)

ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਹਰ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਬਾਬੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਵੀ ਬਾਬੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਰਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਕਈ ਗ਼ਲਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਪੁਰਾਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਬਾਬੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਾਬੇ ਪ੍ਰਤੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਤਣਾਅ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਹੌਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਕੇ 'ਪੁਨਰ ਜਨਮ' ਨੂੰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ-ਦੇ ਕੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਝਾਇਆ।

> 'ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।'(60)

ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨਾਨਕੇ ਵਾਪਸ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਡੇਰਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਪੰਚਾਇਤ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੰਗਾਮਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਬੁਲਾਈ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਬਾਬੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਲੋਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

> 'ਧਰਮ ਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਕਲਯੁਗੀ ਲੋਕ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਓ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰੋ।'(61)

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਉਸ ਉੱਤੋਂ ਉੱਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਾਸ਼ ਉਹ ਵੀ ਡੇਰਾ ਬੰਦ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਕਦੋਂ ਬਦਲ ਜਾਵੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਪਾਤਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਕੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਾਲੀ ਖੇਡ ਰਚਾਈ, ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਐਸਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਉਹ

ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਡਿਗ ਗਿਆ। ਧਰਮ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨਸਾਨ ਸਭ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਰੱਬ ਸਮਝ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਡੇਰਾ ਕਲਚਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ,

> ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਡੇਰਾਵਾਦ ਦੇ ਫੈਲਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਸੇਵਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਡੇਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਵਿਸਤਰਿਤ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਕਰੀਬਨ 9000 ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਉਣੀਂਦੀ ਨਦੀ' ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਲ ਰਹੇ ਭਾਈ-ਭਤੀਜਾਵਾਦ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੋਚਿਆਂ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਿਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੁੱਟ ਇਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਆੜ ਹੇਠ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਘਾਣ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਪੋਸਟਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣਨ ਆਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੋਸਟਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭੂਆ ਦੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ।

> 'ਰਿਸ਼ੀ ਆਮ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ? ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਲਗਦਾ। ਜਿੱਦਾਂ ਉਹ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਇੱਦਾਂ ਦੁਨੀਆ 'ਚ ਕੋਈ ਨ੍ਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਿੰਨਾ ਅਲੱਗ...ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ...। ਮੇਰੇ

ਕੰਡਾ ਵੀ ਚੁਭ ਜਾਣਾ। ਨੱਠੇ ਨੇ ਆਉਣਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਹੰਝੂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਆਉਣ ਹੀ ਨ੍ਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਸੁੱਖ, ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਨ੍ਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਪਦਾ। ਜਿਉਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਤਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।'(86)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਅਕਸਰ ਜਦੋਂ ਮਿਲਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤਾਂ ਪਾਗਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਸ ਰਿਸ਼ੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਵਿਧਵਾ ਚਾਚੀ ਕੋਲ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਉੱਤਰਾ ਦੀ ਚਾਚੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦਗਾਰ ਬਣ ਗਈ। ਉਹ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਟਾਈਮ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਚਾਚੀ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਜਦੋਂ ਉੱਤਰਾ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਠ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ।

'ਪੁੱਤ, ਸਾਡੇ ਬੱਚਾ ਨ੍ਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਵੈਦਾਂ, ਹਕੀਮਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ, ਸਾਧਾਂ-ਸੰਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਥੇਰਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਇਆ। ਦੋਨੋਂ ਜੀਅ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਭੱਸੜਾਂ ਭੰਨਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਹਰੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੱਠ ਸੁੱਖ ਸੁੱਖਣ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਈ ਸੀ।'

'ਧੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਡਾਹਢੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਪਤਾ ਨ੍ਹੀਂ ਤੂੰ ਕਿਹੜੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਨੌਕਰੀ ਲੁਆਇਆ। ਪੁੱਤ, ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਪਿੱਠ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਨ੍ਹੀਂ ਤੇ ਟੱਬਰ 'ਤੇ ਕਹਿਰ ਵਾਪਰੂ। ਸ਼ਿਵ ਬੜੀ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਨੇ। ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਨ੍ਹੀਂ ਲੱਗੇ।'(88-89)

ਮਾਂ-ਪਿਉ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਪਾਤਰ ਉੱਤਰਾ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ। ਉਹ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਦੀ

ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਣ, ਪਰ ਉੱਤਰਾ ਜੇਠੇ ਬੱਚੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਜਦੋਂ ਉੱਤਰਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਟੱਬਰ ਉੱਤੇ ਕਹਿਰ ਵਾਪਰ ਜਾਣਾ।ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀ ਭੜਕ ਪਿਆ।

> 'ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਘਰ ਨ੍ਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਡੇਰਿਆਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਮੰਦਰਾਂ, ਮਸਜਿਦਾਂ ਤੇ ਗਿਰਜਿਆਂ ਜ਼ਰੀਏ ਸਿਆਸਤ ਚਲਾਉਂਦੇ ਆ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਆ ਕਿ ਧਰਮ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।...ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਏ ਹੋਏ ਆ।'(90)

ਰਿਸ਼ੀ ਉੱਤਰਾ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਸਭ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਸਭ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਘਰ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗੀ। ਉੱਤਰਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਤਾਂ ਬਚ ਗਈ ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਉੱਤਰਾ ਨੇ ਮੱਠ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਉੱਤਰਾ ਮੱਠ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉੱਧਰ ਰਿਸ਼ੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਉੱਤਰਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਤੜਪ ਵਿਚ ਮਛਲੀ ਵਾਂਗ ਤੜਫਣ ਲੱਗਦੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਜਦ ਪਿਆਸ ਨਾ ਬੁੱਝਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਉੱਤਰਾ ਦੀ ਉਮਰ ਵਧਣ ਲੱਗੀ, ਸਰੀਰਕ ਲੋੜ੍ਹਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ ਦੀ ਮਰੀਜ਼ ਬਣ ਗਈ। ਮੱਠ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਪਰਮਾਨੰਦ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਪੀੜਤ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਗਏ ਤਾਂ ਮੱਠ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਜਣੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਉੱਤਰਾ ਦੇ ਭਰਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉੱਤਰਾ ਦਾ ਮੱਠ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰਾ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉੱਤਰਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਰਵੱਈਆ ਦੇਖ ਕੇ ਸਭ ਸਮਝ ਚੁੱਕੀ

ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਕਸਦ ਸੀ? ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦੀ।

> 'ਘਰਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਠਾਂ ਨੂੰ, ਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਝੂਠੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ, ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ, ਸਿਆਸਤ ਦੀ, ਧਨ ਦੀ ਤੇ...ਤੇਰੇ ਜਿਹੀਆਂ ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਦੀ।'(97)

'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਉੱਤਰਾ ਦੇ ਨਾਂਹ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮੱਠ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉੱਤਰਾ ਸਿਰ ਆ ਗਈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗੇ। ਸਤਿਸੰਗ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਭਰਾ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲੱਗੇ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਸਦਕਾ ਉੱਤਰਾ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਖ਼ਿਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਲਾਲਚ ਕਰਕੇ 'ਦੇਵੀ' ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਧਵੀ ਬਣੀ ਉੱਤਰਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜੇ ਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਨਾਰੀ-ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪੋਸਟਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੋਸਟਰ ਪਾੜ ਕੇ ਉਹ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਦ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਔਰਤ ਪਿਸਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਉੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਯਕੀਨ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਚਹਿਲ ਨੇ 'ਸੁਖਬੀਰ ਦਾ ਗਲਪ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ,

ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਪੈਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਕੋਲ ਧਰਮ ਕਰਮ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ।(27)

ਮੀਡੀਏ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਉਪਭੋਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸੱਚ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਵਿਚ ਮੀਡੀਆ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਖ਼ਤ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆ' ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਉਸ ਸਭ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਰੀਤ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਖ਼ਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਫਿੱਕੀ ਨਾਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਮੋਬਾਈਲ, ਲੈਪਟਾਪ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਗੁਆਚਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਰੀਤ ਖ਼ਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਸੁਨੇਹਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਇਨਸਾਨ ਸਹਿਜੇ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ।

ਪਾਤਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਮੋਬਾਈਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰੀਤ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਾਤਰ ਫਿੱਕੀ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਬਾਈਲ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਉੱਪਰ ਵੀ ਖ਼ਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਸੁਨੇਹਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਨੇਹਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਡਿਲੀਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੀਤ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਰਾਹੀਂ ਮੋਬਾਈਲ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪੱਪੀ ਨਾਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

> 'ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕੁੱਝ ਵੇਖਣਾ ਈ ਐ! ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੋਟੋ ਵੇਖੋ...! ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੇਖੋ!...ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹੋ!...ਖ਼ਤ ਪੜ੍ਹੋ!...ਇਹ ਨੀਲੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਕਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ!....ਇਨਕਲਾਬ ਖ਼ੂਨ ਮੰਗਦਾ ਹੈ!...ਖ਼ੂਨ ਦੇਵੋ!....ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਵੋ!....ਇਨਕਲਾਬ!....ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ.........!!'(96)

ਅਜੋਕੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਨੇ ਮੋਬਾਈਲ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੋਬਾਈਲਾਂ ਨੇ 'ਖ਼ਤ' ਭੇਜਣ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਗੰਢਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਰਸਮ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮੋਬਾਈਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। 'ਖ਼ਤਾਂ' ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹ, ਪਿਆਰ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲ ਜੀਵਿਤ ਸਨ, ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਇਹ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੋਬਾਈਲ, ਲੈਪਟਾਪ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਹਿਮ ਜ਼ਰੀਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ' ਵਿਚੋਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,

> ਮੀਡੀਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੰਤਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪਤਿਆਉਂਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮੂਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ

ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਅਤੇ ਸੋਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (6)

ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕਬਰ 'ਚ ਦਫ਼ਨ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ' ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਖੋਜਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਮਰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਡੀ.ਐਨ.ਏ ਦੇ ਟੈੱਸਟ ਦੌਰਾਨ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਦੋਸ਼ੀ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸੰਚਾਰ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਖੋਹ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਿਚਲੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਮਰ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇੱਛੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲੈਬ ਵਿਚ ਜਵਾਨੀ ਵਾਲੇ ਹਾਰਮੋਨਜ਼ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਖੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ 370 ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਜੈਨੇਟਿਕਸ ਡਾਟੇ ਨੂੰ ਪਰਖ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ 'ਆਰਸੀ ਸ਼ਾਹ' ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਖੋਜ ਮੁਕੰਮਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਆਰਸੀ ਸ਼ਾਹ' ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 'ਆਰਸੀ ਸ਼ਾਹ' ਨਾਲ ਹੋਏ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ (ਡਾ. ਸੁਵੀਰ) ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡੀ.ਐਨ.ਏ ਟੈੱਸਟ ਦੌਰਾਨ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਕਰਕੇ ਦੋਸ਼ੀ ਦਾ ਫੜੇ ਜਾਣਾ ਇੱਕ ਵਰਦਾਨ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ 'ਆਰਸੀ ਸ਼ਾਹ' ਦੀ ਮਰੀ ਹੋਈ ਦੇਹ ਨਾਲ ਨੌਕਰ ਯੋਗੇਸ਼ ਦਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਵਸ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤ ਦੇ ਦੁਫੇੜ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਉਹ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਪੁਸਤਕ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ,

'ਕਬਰ 'ਚ ਦਫ਼ਨ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ' ਵਿਗਿਆਨ ਗਲਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਵੰਨਗੀ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਅਲਪ-ਮਾਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਠੋਸ ਰੋਚਕ ਵਿਵੇਕ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਫੋਕਟ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਕੋਈ ਬੱਝਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿਖਰਾਵ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਮ-ਪੁਰਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਮਰ ਵਧਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਨੌਕਰ ਯੋਗੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸੋਚ ਤੇ ਭੜਕੀ ਹਵਸ ਵਾਲੇ ਮਸਲੇ ਦੀ, ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧੁੰਦਲਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੇ ਸੰਦਾਂ, ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਯਥਾਰਥ, ਰੋਚਿਕ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। (168)

ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਖ਼ਤ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆ' ਜਿੱਥੇ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਅਜੋਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰ-ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕਬਰ 'ਚ ਦਫ਼ਨ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ' ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰੱਕੀ ਰਾਹੀਂ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ:

- ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਫੋਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਨਾਵਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਨ, ਧਰਮ ਦਾ ਡਿਗ ਰਿਹਾ ਅਸਤਿਤਵ, ਹਯਾ ਦੀ ਕਮੀ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਝੁਕ ਰਹੀ ਅਰਥ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

- ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਨਿੱਘਰਦੀ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ, ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਵੱਧ ਵਿਆਜ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੀ ਭਰਮਾਰ, ਵੱਧ ਲਾਗਤ ਅਤੇ ਘੱਟ ਮੁੱਲ, ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਕਿਸਾਨ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

- 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਪੁਣੇ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ ਅਜੋਕੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਤਕਰਾ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਜਿਹੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

- ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਹੈ। ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਨਵੀਨ ਤਾਂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਕਰਨ, ਮੰਡੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣੀ ਸਨੇਹ ਦੀ ਤੰਦ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਬਚੀ ਹੈ।

- 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਔਰਤ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵੇਗ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ।

- ਅਜੋਕਾ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਵਰਗ ਧਰਮ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

2010 ਤੋ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ)

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਧਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹਲੂਣ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਤੌਖਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਥੁੜਾਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਅਧੀਨ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

3.1 ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਹੋਏ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨਾ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਪੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਦਿੱਲੀ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋ. ਅਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਪੱਤਰ ਹੱਲ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 100 ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ 100 ਮਰਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ, ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਹਾਂ, ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਲਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਪੱਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ-ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਗਏ। ਦੂਸਰੇ-ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਗਏ। ਤੀਸਰੇ-ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਗਏ।

3.1.1. ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ

- ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ 200 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਵੀ ਇਸੇ ਹੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਰਗਾ ਗੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚੇਤੰਨ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਮੁੱਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਣਮੁੱਲਾ ਗਹਿਣਾ ਹਨ।

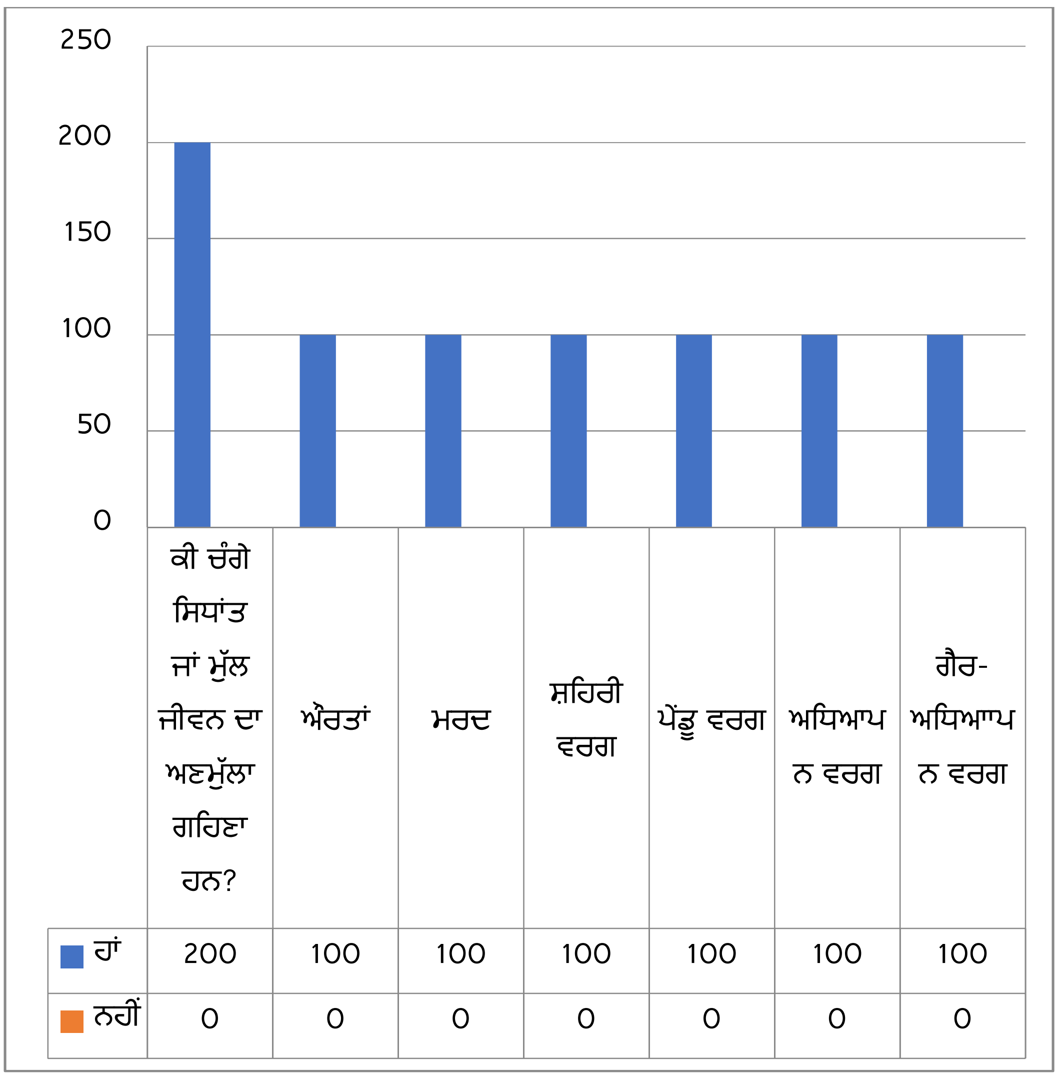

• ਭਰੋਸਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ 185 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ 15 ਅੰਕੜਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਹੈ।

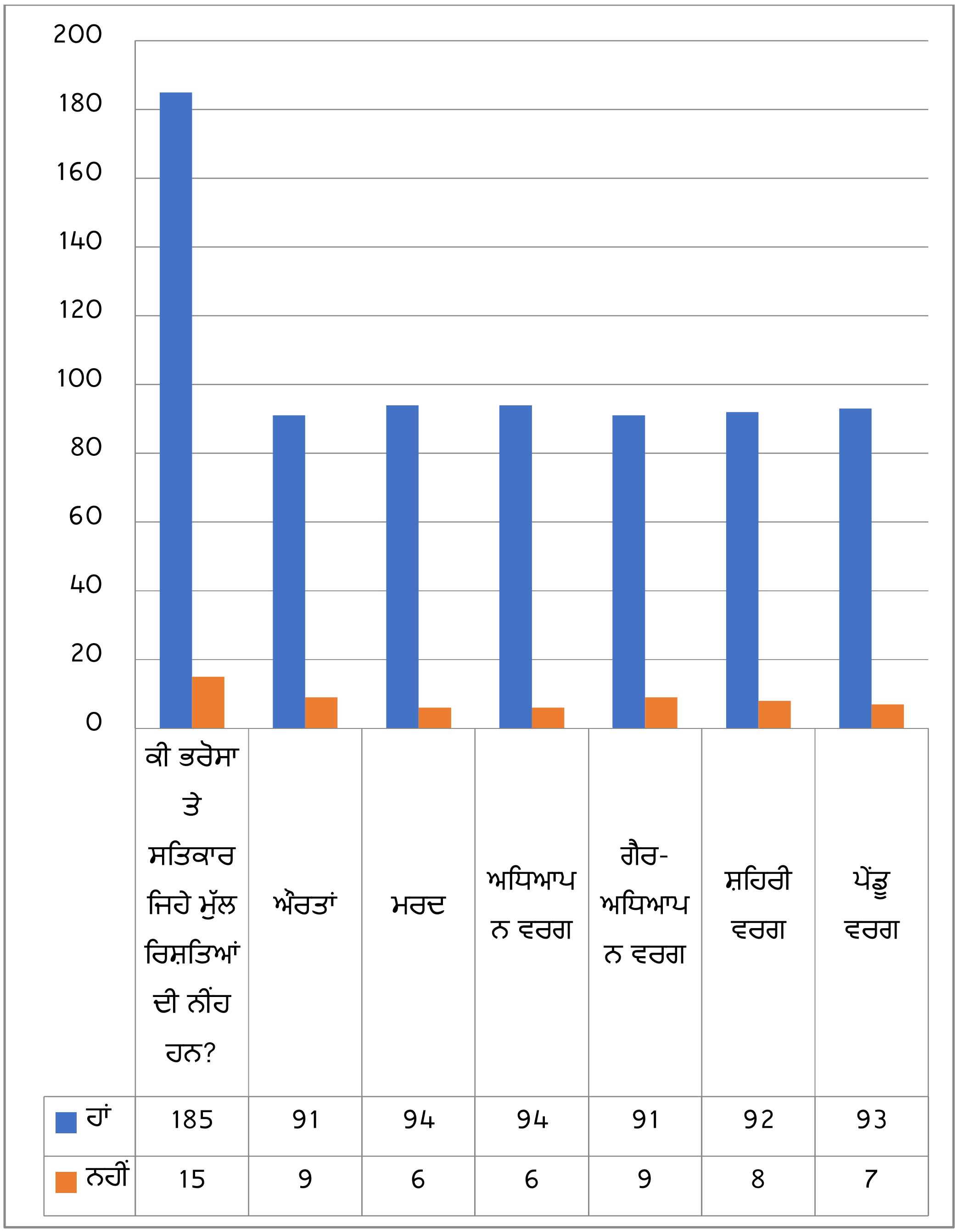

- ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੁਚੱਜਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਤੋਰ ਉੱਤੇ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਜੀਵ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਕਰਕੇ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਬੂਟਾ ਵਧਦਾ ਅਤੇ ਫੁੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ 200 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

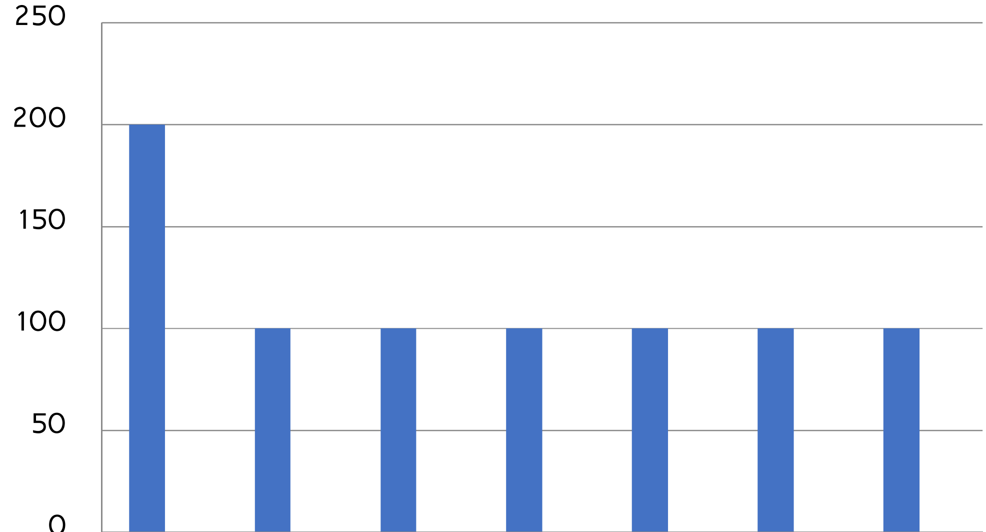

	ਕੀ ਮੁੱਲ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ?	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	200	100	100	100	100	100	100
ਨਹੀਂ	0	0	0	0	0	0	0

- ਮੁੱਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜਾ ਜੀਵਨ ਢੰਗ, ਦਿਸ਼ਾ, ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਟੀਚੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਹੀ ਸੱਚ-ਝੂਠ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਭ-ਅਸ਼ੁੱਭ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ, ਬੁਰੇ-ਭਲੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੀ ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਹੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੂਝਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

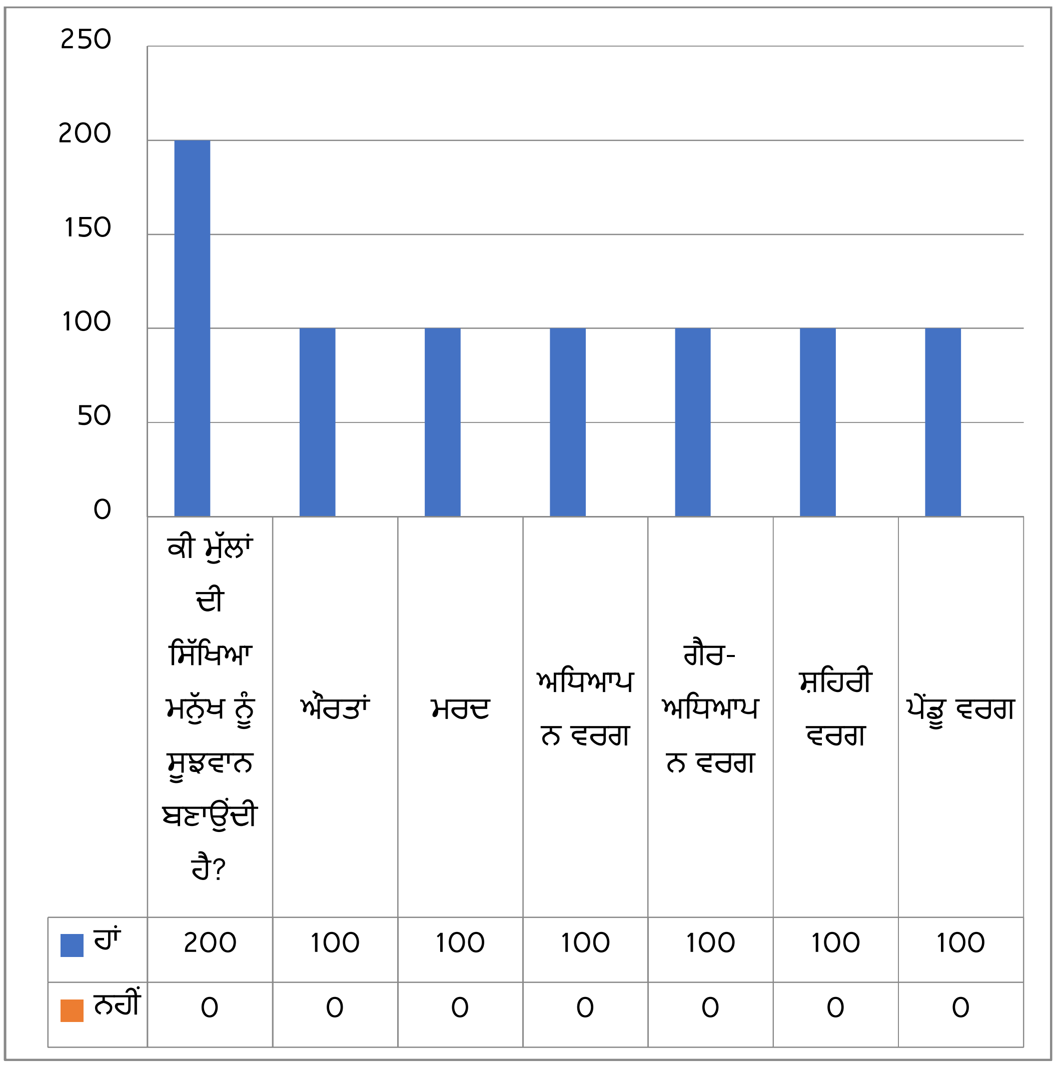

* ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਭਰਤਾ ਜੇਕਰ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਚਾਈ ਦੀਆਂ ਸਿਖ਼ਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ 188 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ 12 ਅੰਕੜੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ।

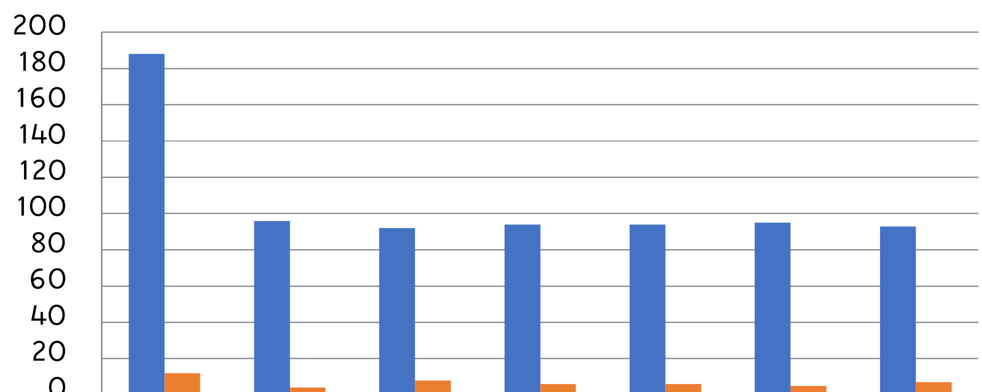

	ਕੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ...	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	188	96	92	94	94	95	93
ਨਹੀਂ	12	4	8	6	6	5	7

- ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ 193 ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਰਦੀ ਹੈ।

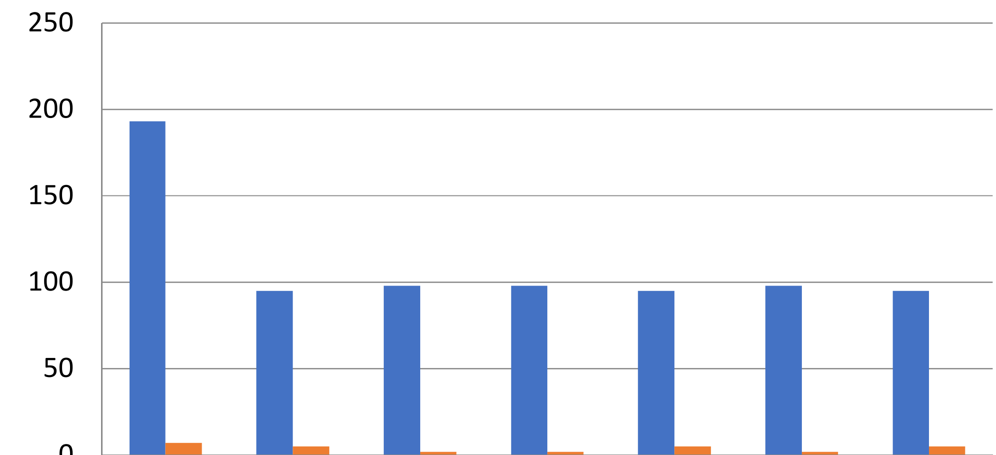

	ਕੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਰਤਮਾ...	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ ਵ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	193	95	98	98	95	98	95
ਨਹੀਂ	7	5	2	2	5	2	5

3.1.2. ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ

- ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ-ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਰਾਇ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚਮੁੱਚ ਜੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਮਿਲੇ ਕਾਰਨ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਹੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ 143 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ 57 ਅੰਕੜੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ।

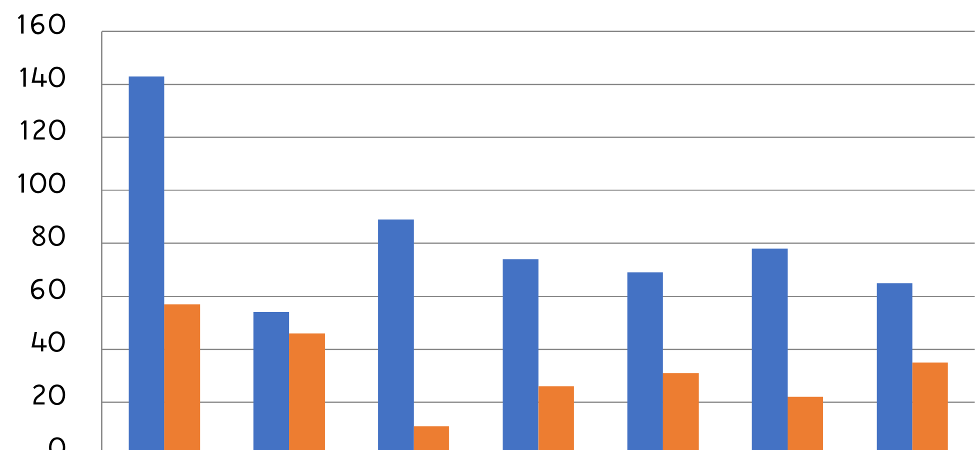

	ਕੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ?	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	143	54	89	74	69	78	65
ਨਹੀਂ	57	46	11	26	31	22	35

- ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਸੰਬੰਧੀ 142 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ 58 ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਥਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸਹਿਮਤੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ।

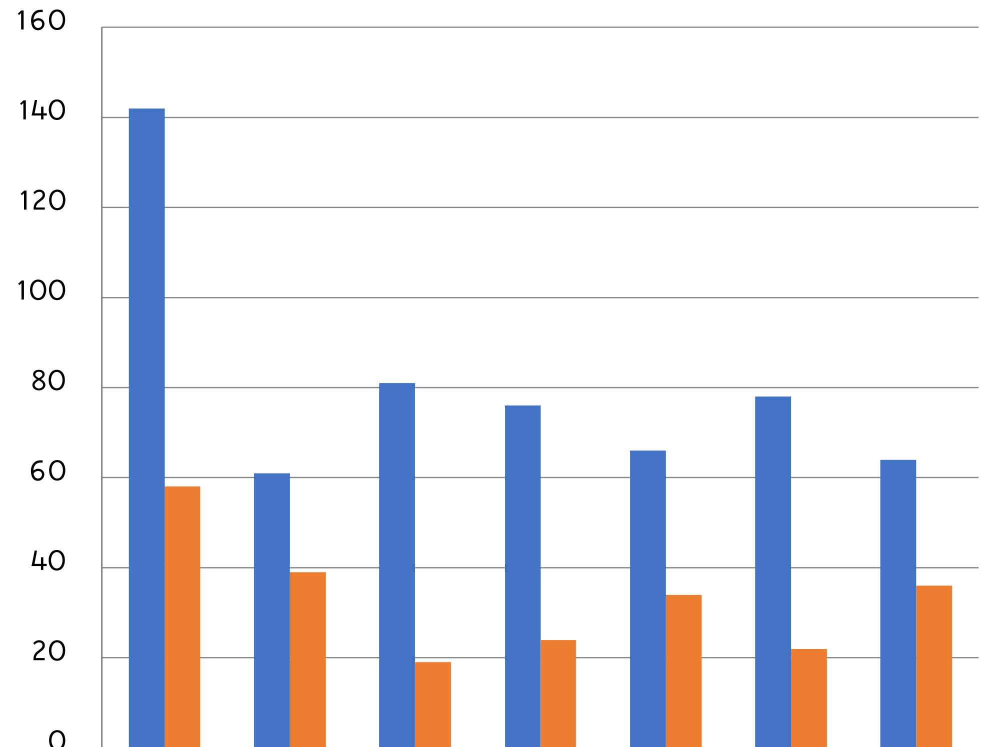

	ਕੀ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	142	61	81	76	66	78	64
ਨਹੀਂ	58	39	19	24	34	22	36

- ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਥਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਪੱਕ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ 168 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ 32 ਅੰਕੜੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਹਨ।

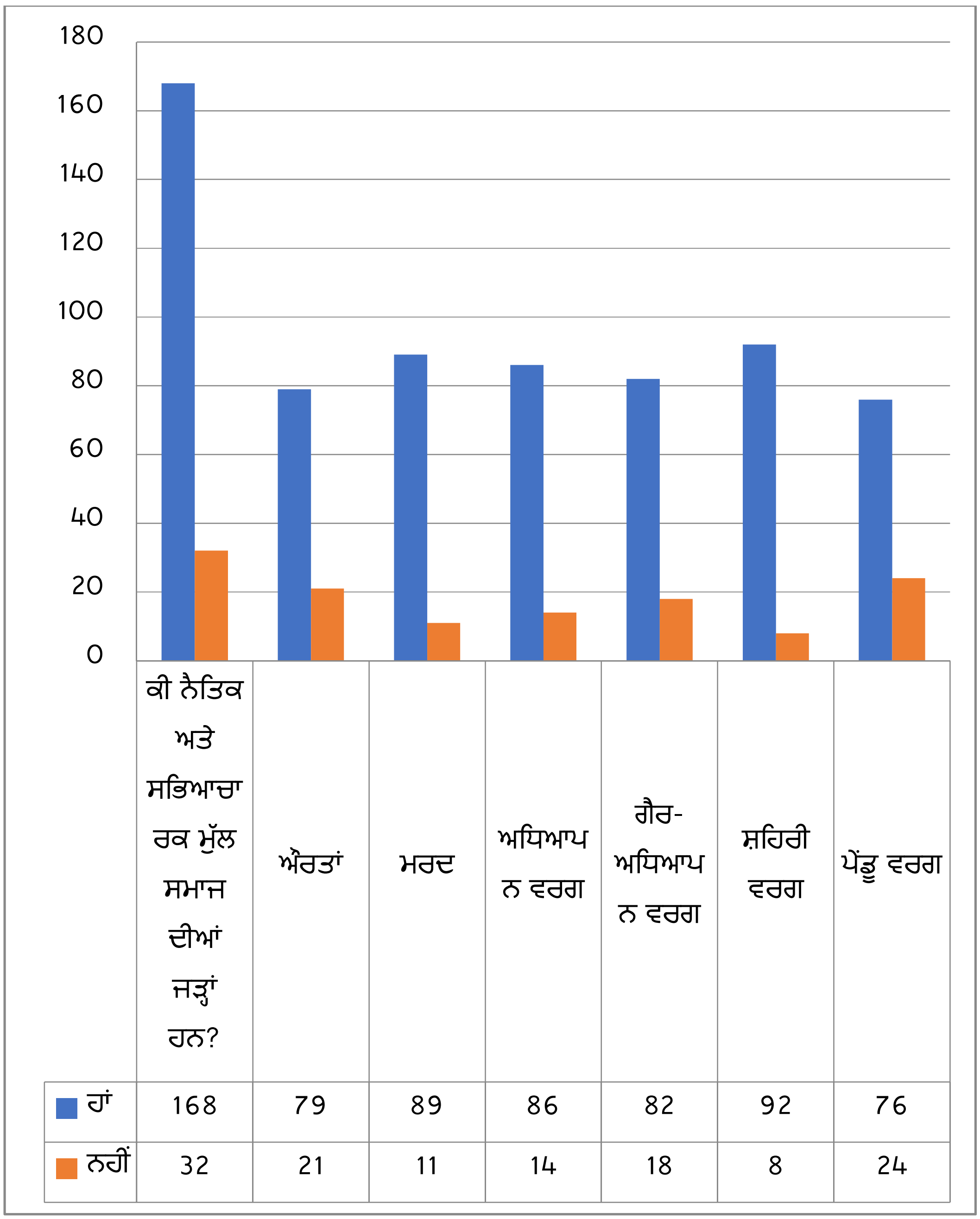

	ਕੀ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਨ?	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	168	79	89	86	82	92	76
ਨਹੀਂ	32	21	11	14	18	8	24

- ਨਿੱਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਵੱਸਦਾ ਪੰਜਾਬ ਰਿਸ਼ਵਤਖ਼ੋਰੀ, ਚੋਰ-ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਦੇ ਚੱਕਰਵਿਊ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ 143 ਅੰਕੜੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ 57 ਅੰਕੜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹਨ।

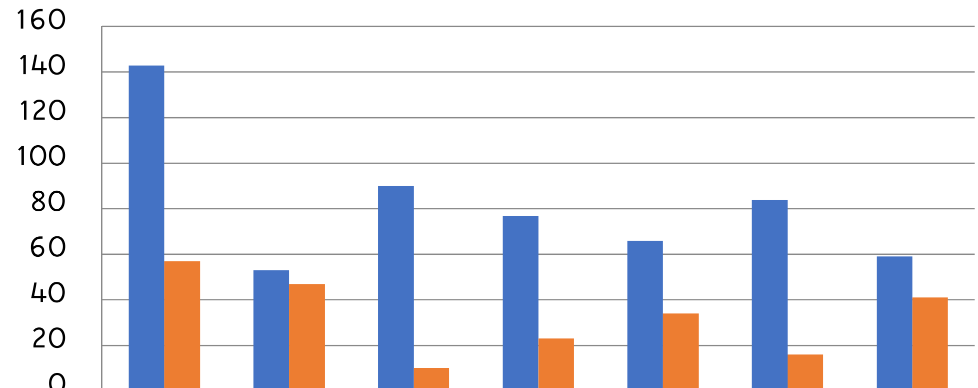

	ਕੀ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਵੱਸਦਾ ਪੰਜਾਬ ਰਿਸ਼ਵਤ ਖੋਰੀ, ਚੋਰ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾ...	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	143	53	90	77	66	84	59
ਨਹੀਂ	57	47	10	23	34	16	41

- ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲਾਲਸਾ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਹਰਜਾਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ 166 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ, 34 ਅੰਕੜੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।

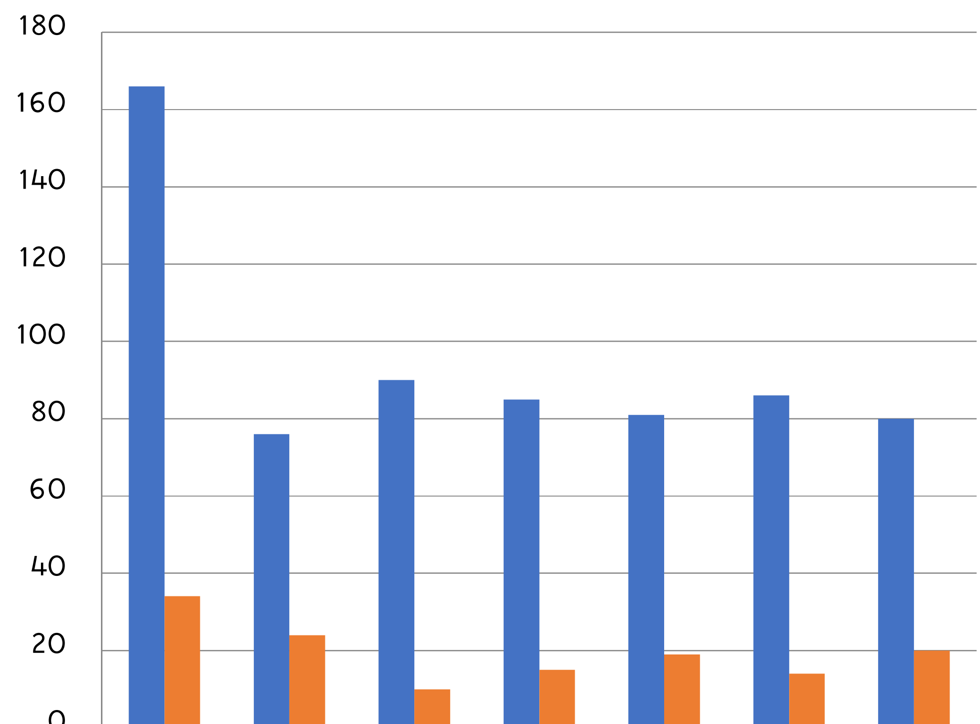

	ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲਾਲਸਾ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵੀ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ?	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	166	76	90	85	81	86	80
ਨਹੀਂ	34	24	10	15	19	14	20

- ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸਭ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੀ 151 ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੇ ਹਾਮੀ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਭਰੀ ਹੈ ਅਤੇ 49 ਅੰਕੜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।

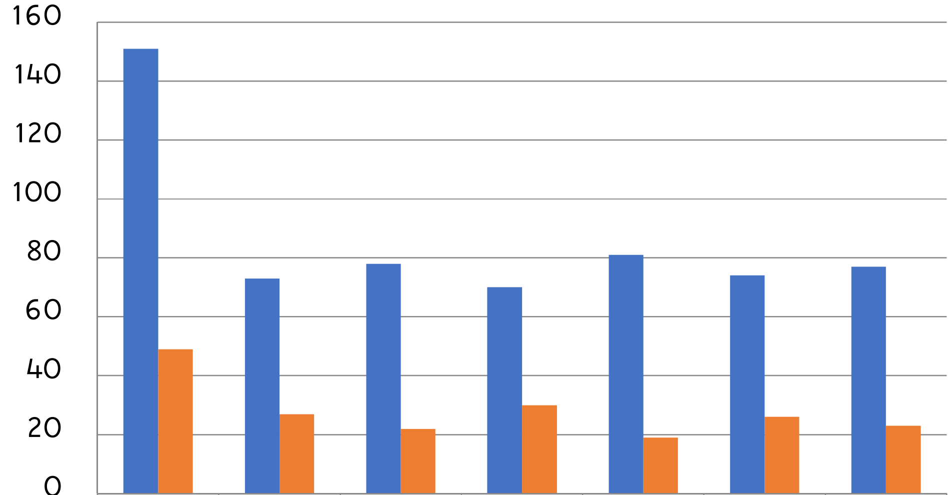

	ਕੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉੱਭਰ ਰਹੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ...	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	151	73	78	70	81	74	77
ਨਹੀਂ	49	27	22	30	19	26	23

- ਮਨੁੱਖ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਤਰੱਕੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕਦਮ ਪੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪੈਸੇ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾ ਵਾਲੇ ਮੁੱਲ ਘੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਸੰਬੰਧੀ 164 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ 36 ਅੰਕੜੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਹਨ।

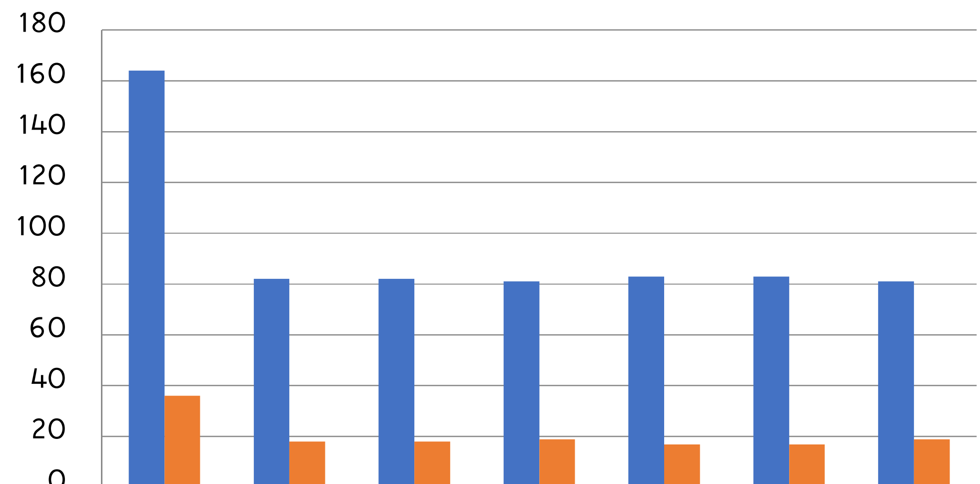

	ਕੀ ਵੱਧ ਰਹੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕਲਾ ਤੇ ਫ਼ਰੇਬੀ ਹੁੰਦਾ...	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	164	82	82	81	83	83	81
ਨਹੀਂ	36	18	18	19	17	17	19

- ਔਰਤ ਦੀ ਖ਼ੁਦ-ਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗਾ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ 36 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ 164 ਅੰਕੜੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ।

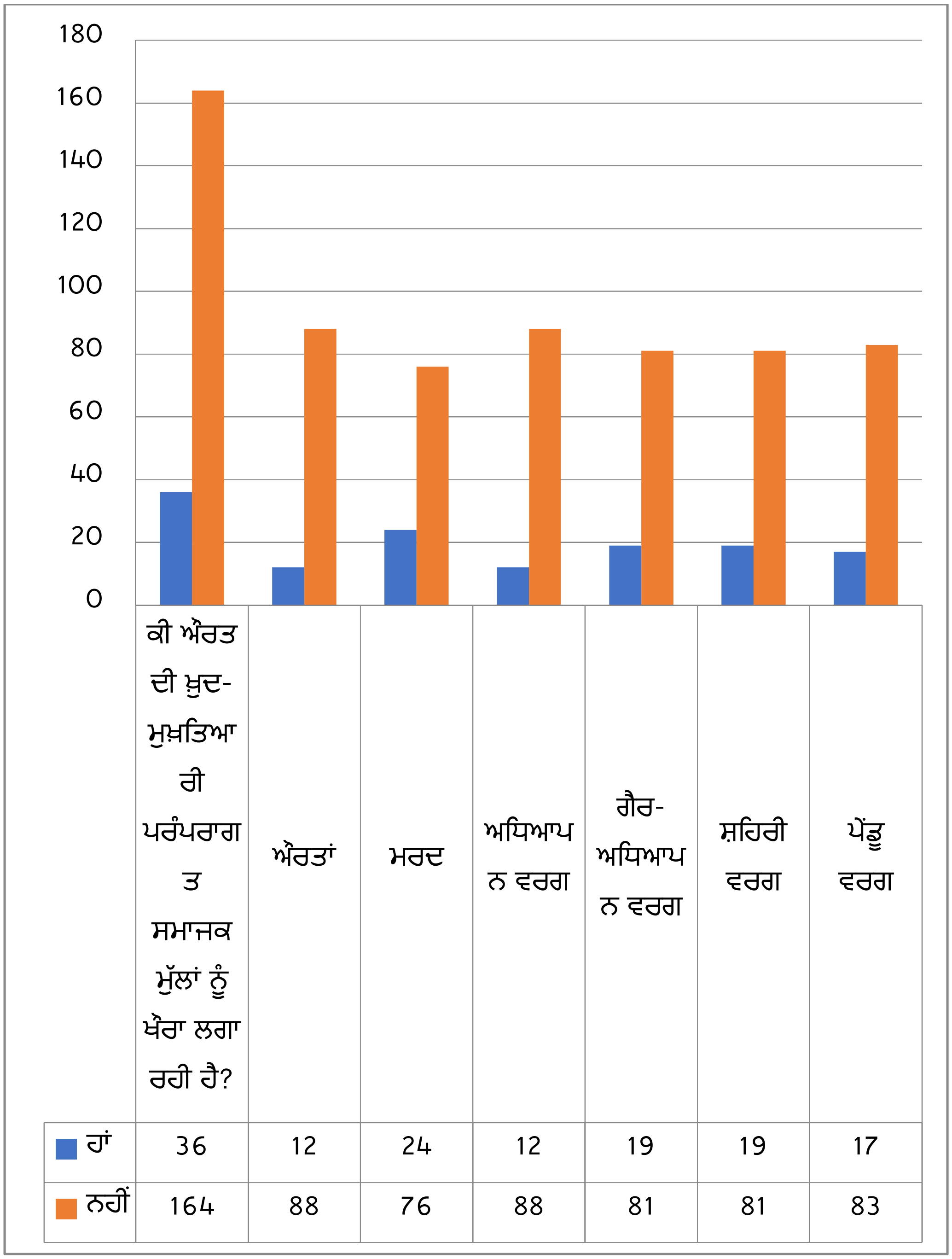

- ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕਿਥੋਂ-ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਹਰਜਾਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਭੁਗਤਣਾ ਪਵੇਗਾ? ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ 180 ਅੰਕੜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ 20 ਅੰਕੜੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਹਨ।

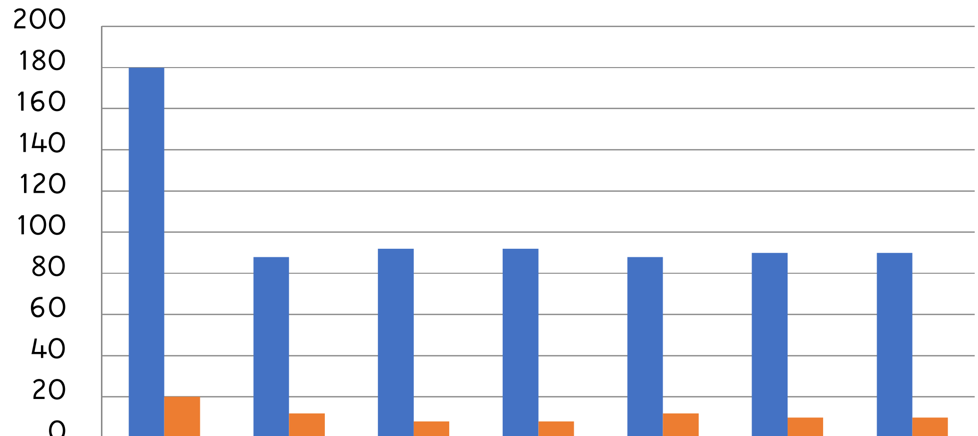

	ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕਿਥੋਂ-ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਇਸਦਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀ...	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	180	88	92	92	88	90	90
ਨਹੀਂ	20	12	8	8	12	10	10

- ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ, ਹੰਢਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਂਝਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਸੋਚ ਤਾਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। 144 ਅੰਕੜੇ ਵੀ ਇਸ ਕਥਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 56 ਅੰਕੜੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।

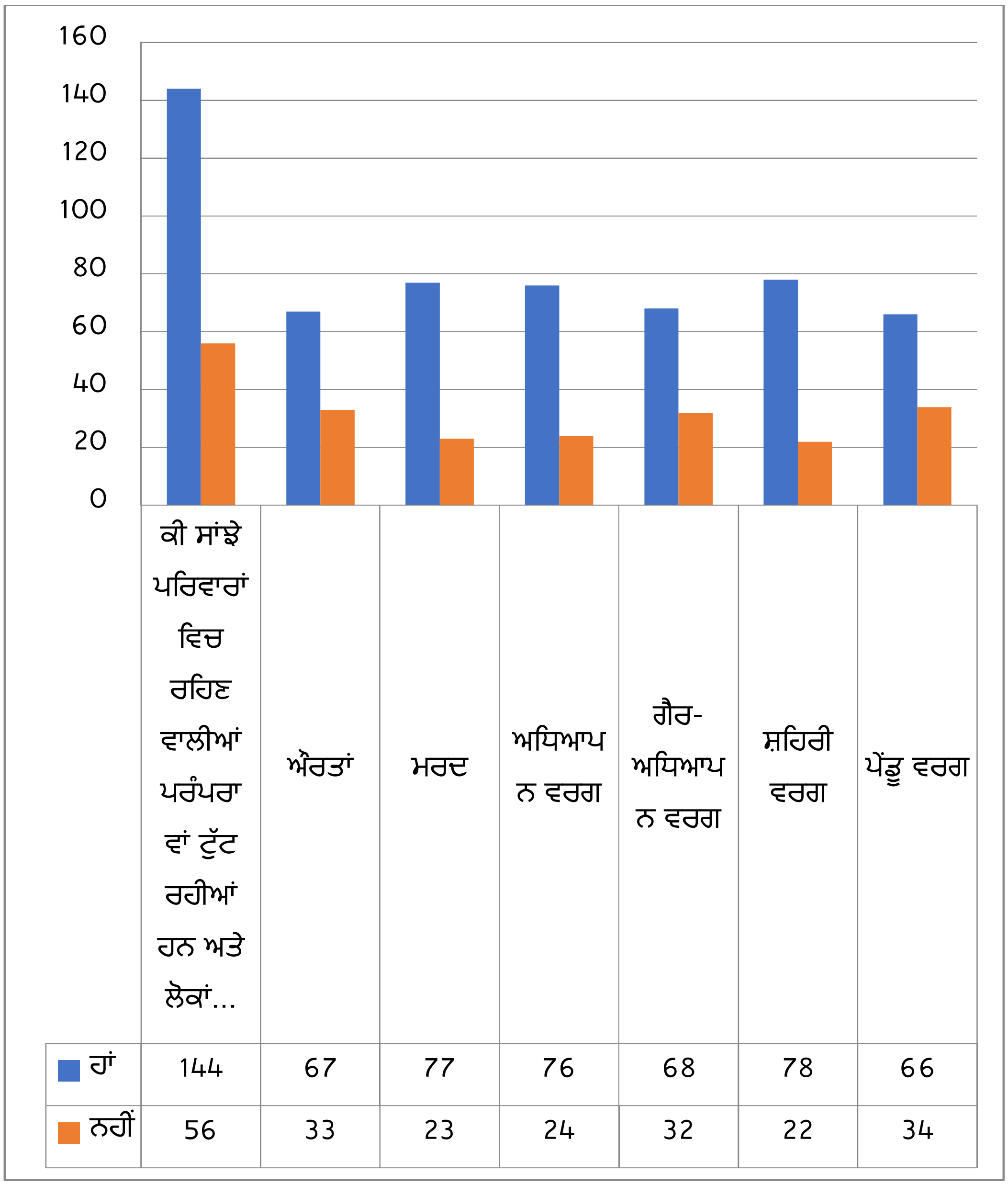

- ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅੱਜ ਮੰਡੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇੱਕੋ ਮਕਸਦ ਹੈ- ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣਾ। ਇਸੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਫ਼ਰੇਬੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ 164 ਅੰਕੜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ 36 ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ।

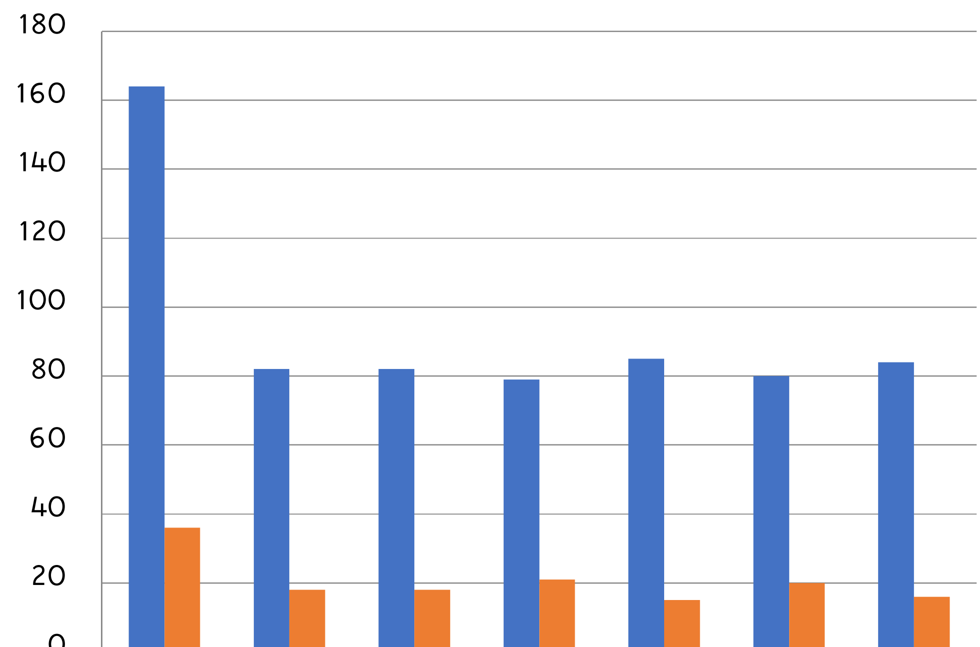

	ਕੀ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮੰਡੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀਹੈ?	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	164	82	82	79	85	80	84
ਨਹੀਂ	36	18	18	21	15	20	16

- ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਡਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਕਥਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਜ ਦੇ 146 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ 54 ਅੰਕੜੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮਖੌਟਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੋਚਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਸਮੋਈਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

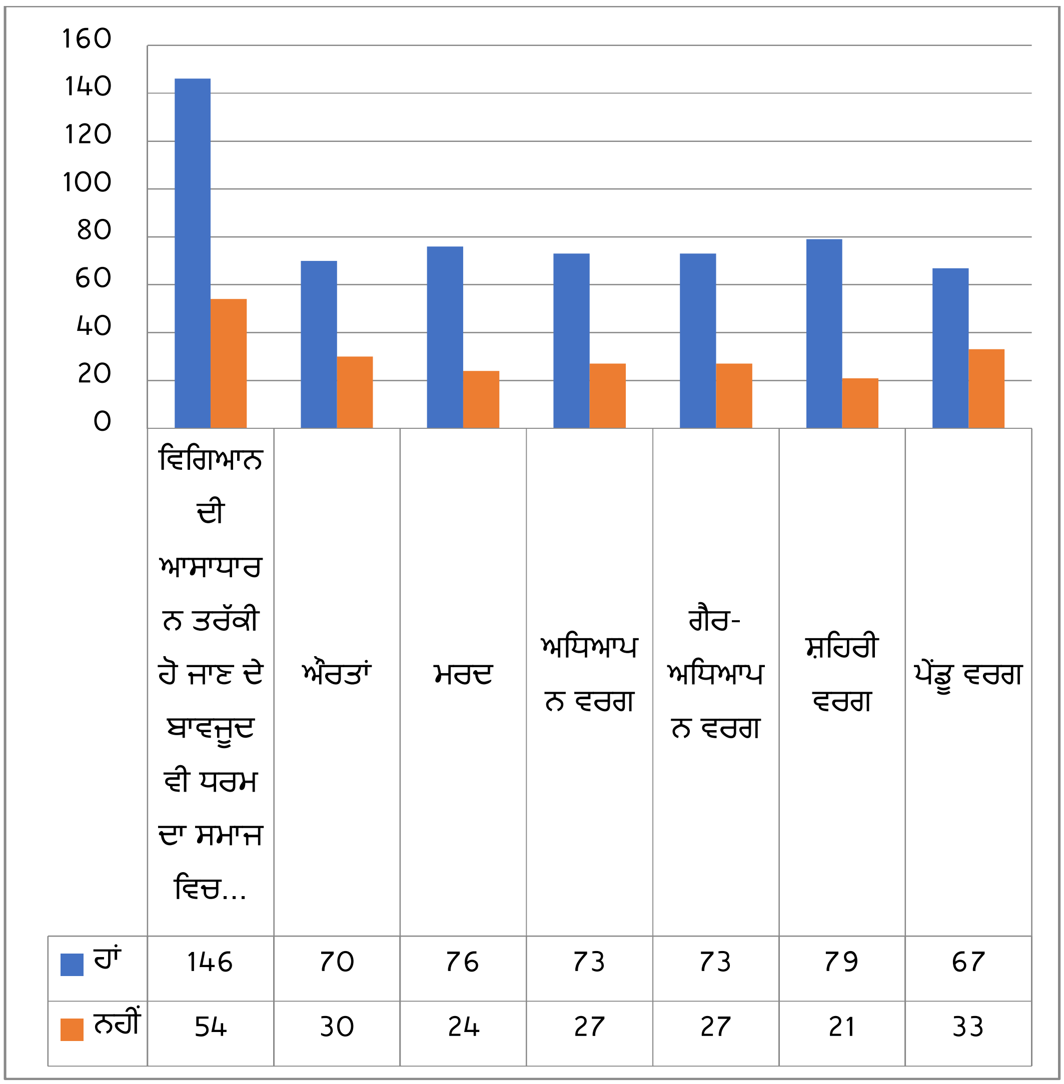

	ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਆਸਾਧਾਰਨ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ...	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	146	70	76	73	73	79	67
ਨਹੀਂ	54	30	24	27	27	21	33

3.1.3 ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ

- ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ। ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅੰਦਰ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ, ਮਨਘੜਤ ਮਿੱਥਾਂ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਲੁੱਟ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁੱਛੇ ਸਵਾਲ ਧਰਮ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ 117 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ 83 ਅੰਕੜੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ।

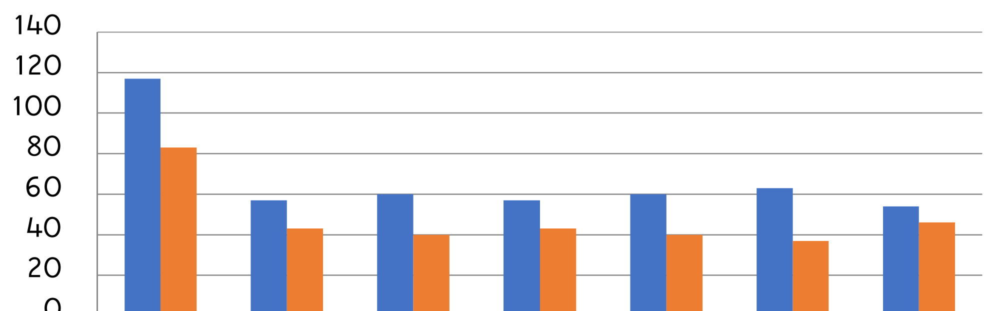

	ਕੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਨਿਘਾਰ...	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	117	57	60	57	60	63	54
ਨਹੀਂ	83	43	40	43	40	37	46

- ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਬਦਲਾਅ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਸੰਬੰਧੀ 102 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ 88 ਅੰਕੜੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ।

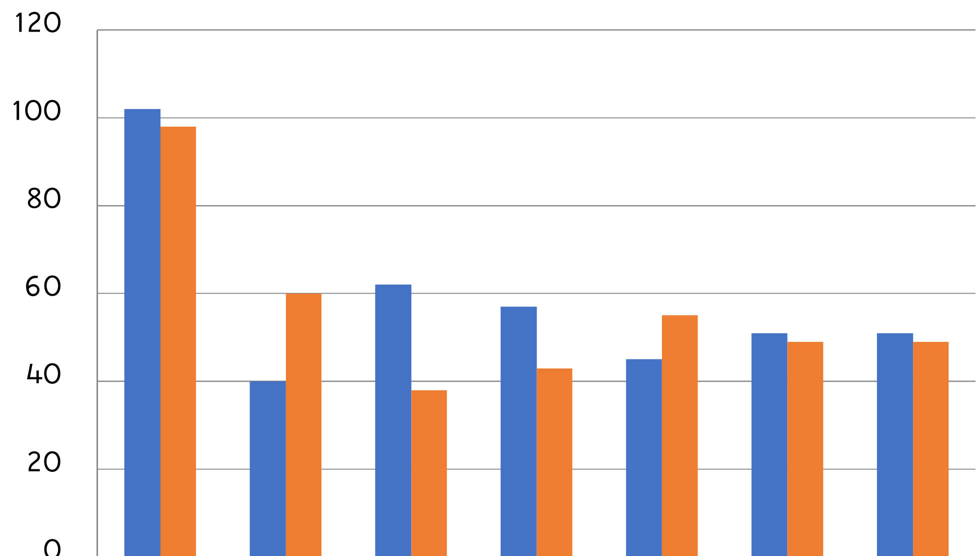

	ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਸੂਲ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	102	40	62	57	45	51	51
ਨਹੀਂ	98	60	38	43	55	49	49

- ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਆ ਰਿਹਾ, ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਕੱਲੇ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ 98 ਅੰਕੜੇ ਇਸ ਕਥਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹਿਮਤ ਹਨ, 102 ਅੰਕੜੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

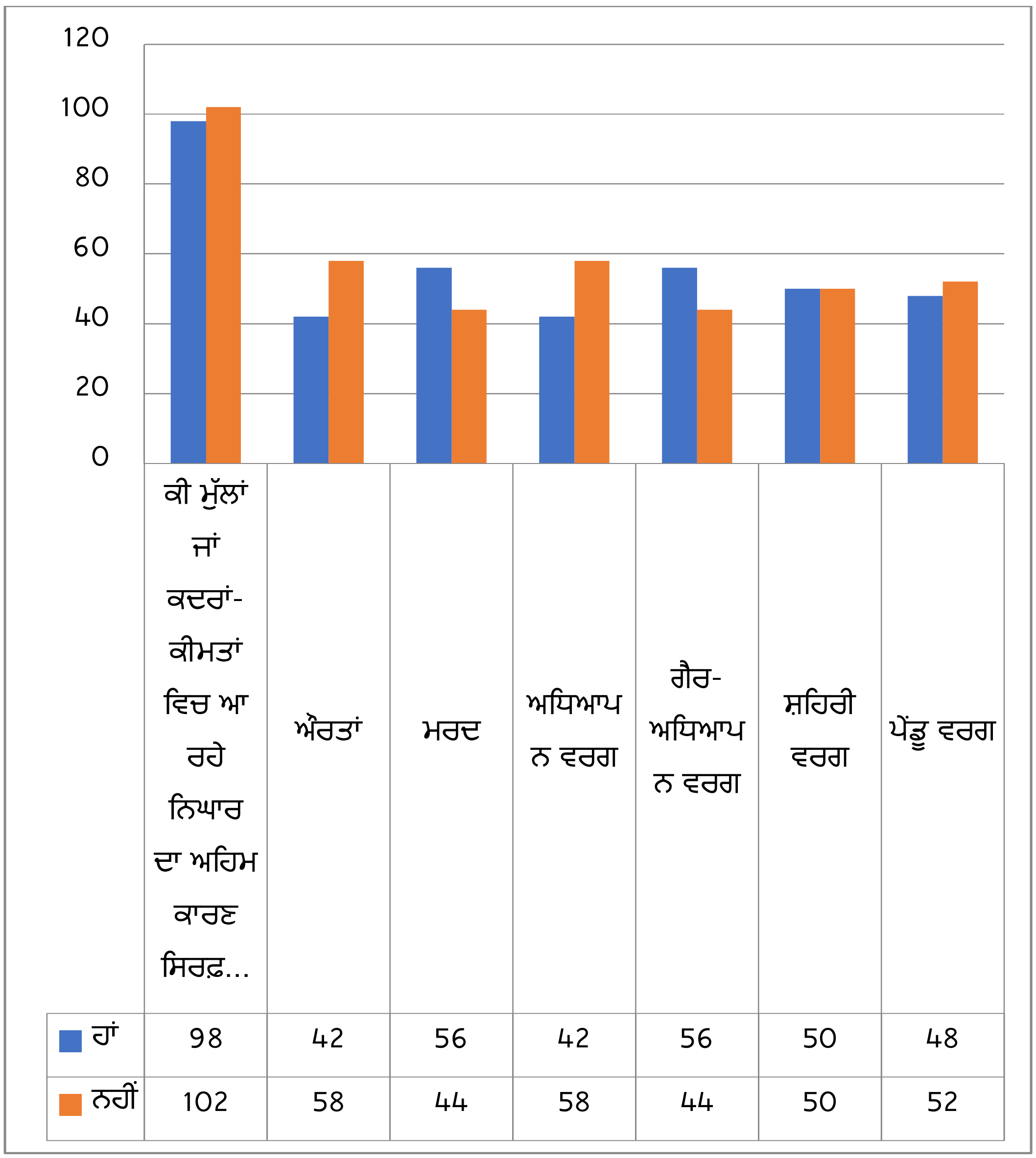

	ਕੀ ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਕਾਰਣ ਸਿਰਫ਼...	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	98	42	56	42	56	50	48
ਨਹੀਂ	102	58	44	58	44	50	52

- ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ 82 ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਰਾਇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ 118 ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਰਾਇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਹੈ।

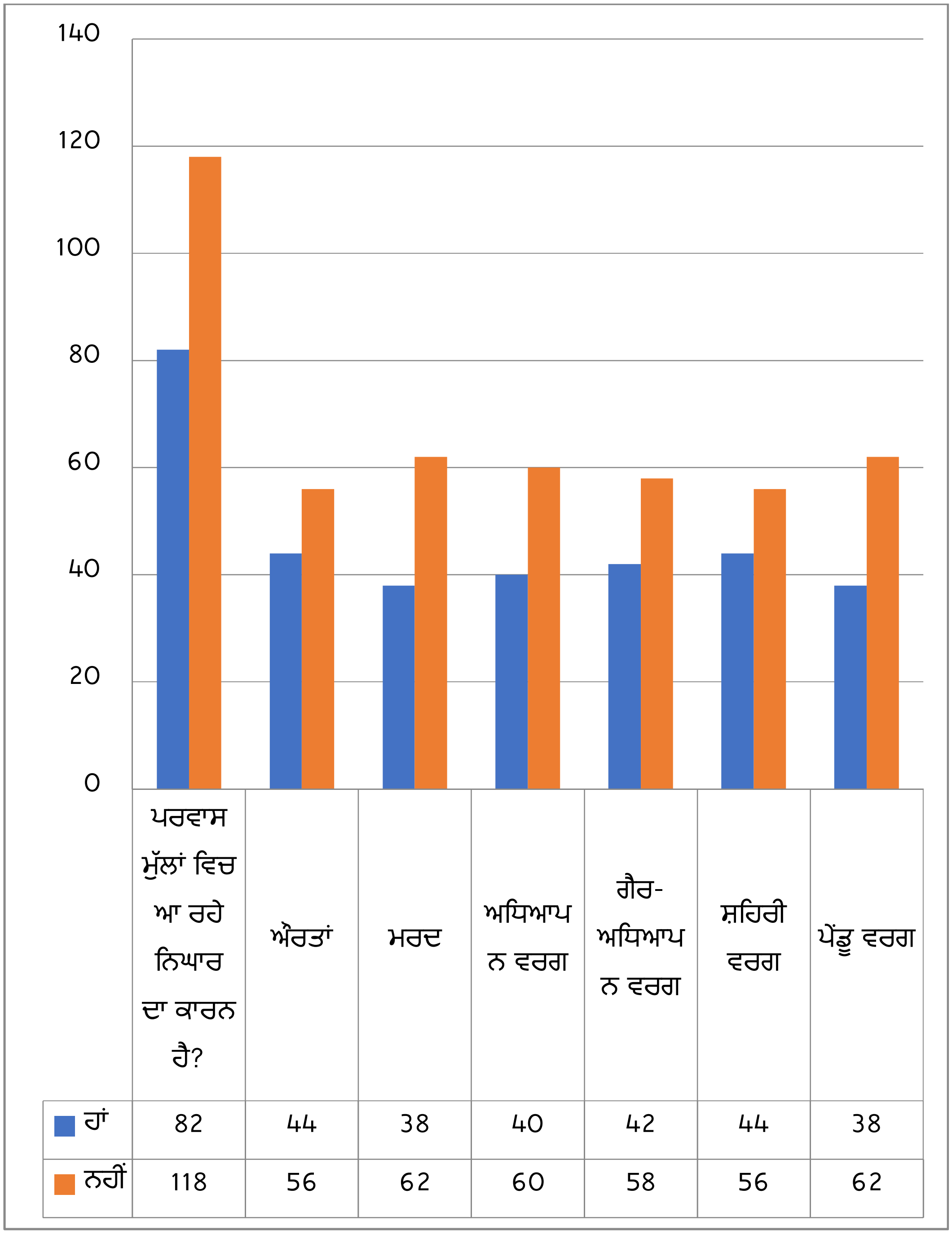

- ਨਿੱਜਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਂਝਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਖੋਖਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। 166 ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਹਾਂ' ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ 34 ਅੰਕੜੇ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹਨ।

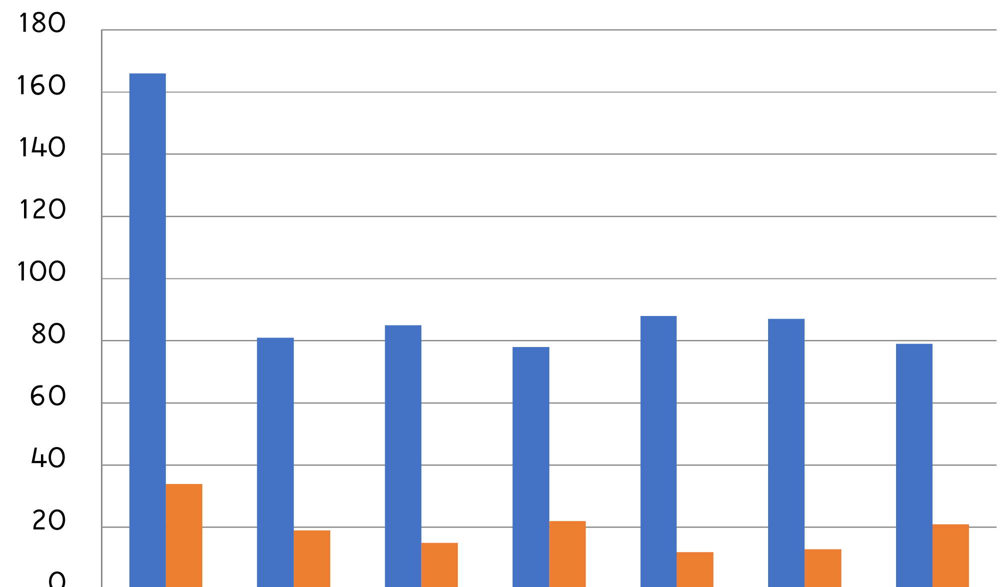

	ਨਿੱਜਵਾਦ ਦਾ ਫੈਸ਼ਨ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਂਝਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਰਿਹਾ ਹੈ?	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	166	81	85	78	88	87	79
ਨਹੀਂ	34	19	15	22	12	13	21

- ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੇਤਲੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੈਮਾਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪੇਚੀਦਗੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਯੁੱਗ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਇੱਕ ਰਸਮ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਪ੍ਰਤੀ ਸਨੇਹ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। 161 ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਰਾਇ ਇਸ ਕਥਨ ਸੰਬੰਧੀ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ 39 ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਰਾਇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਹੈ।

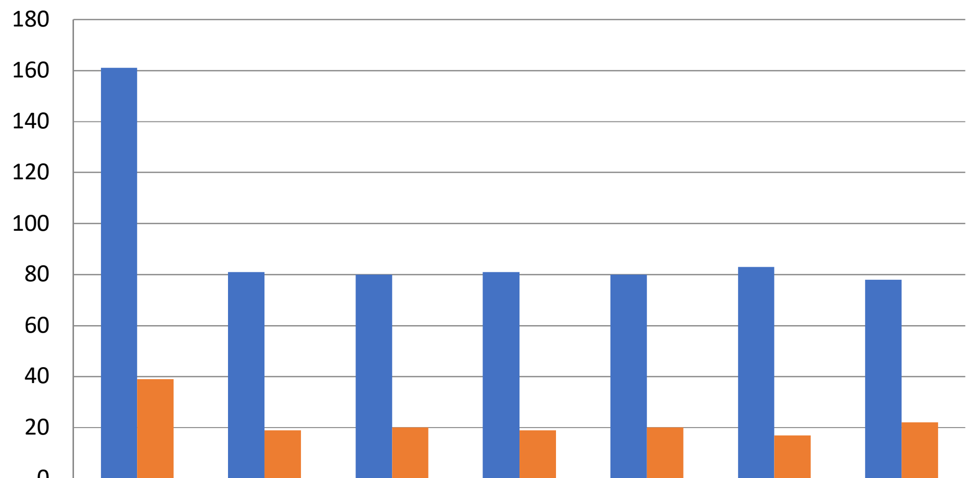

	ਕੀ ਨਵੀਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪੇਚੀਦਗੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ?	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	161	81	80	81	80	83	78
ਨਹੀਂ	39	19	20	19	20	17	22

- ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ 153 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ 47 ਅੰਕੜੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ? ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੀਡੀਆ ਜਾਂ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਬਦਲਾਅ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਸਾਧਨ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਮਨੁੱਖ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

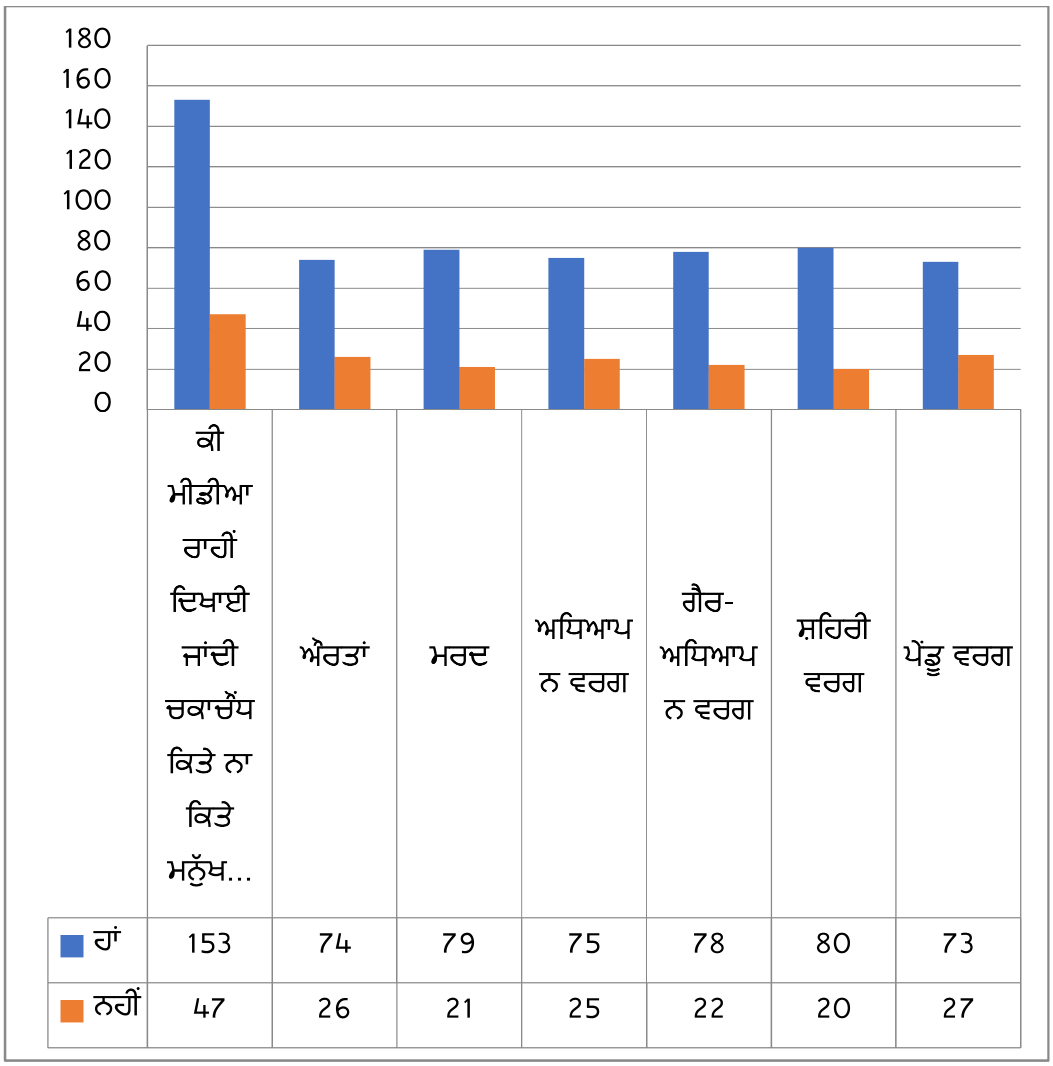

- ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ। ਸਰੀਰਕ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ 170 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ 30 ਅੰਕੜਿਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ।

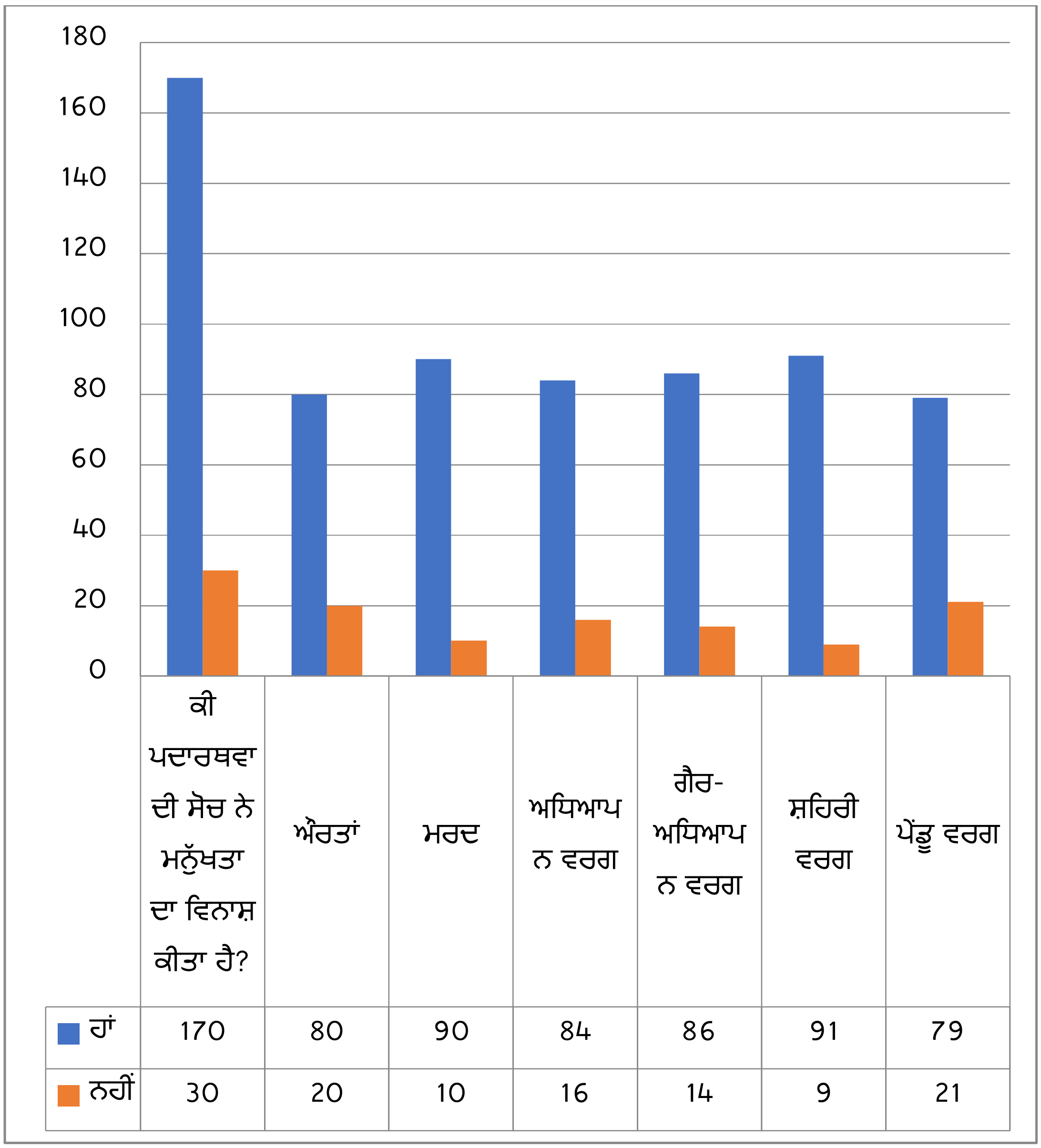

- ਇਹ ਕਥਨ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ 174 ਅੰਕੜੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ।

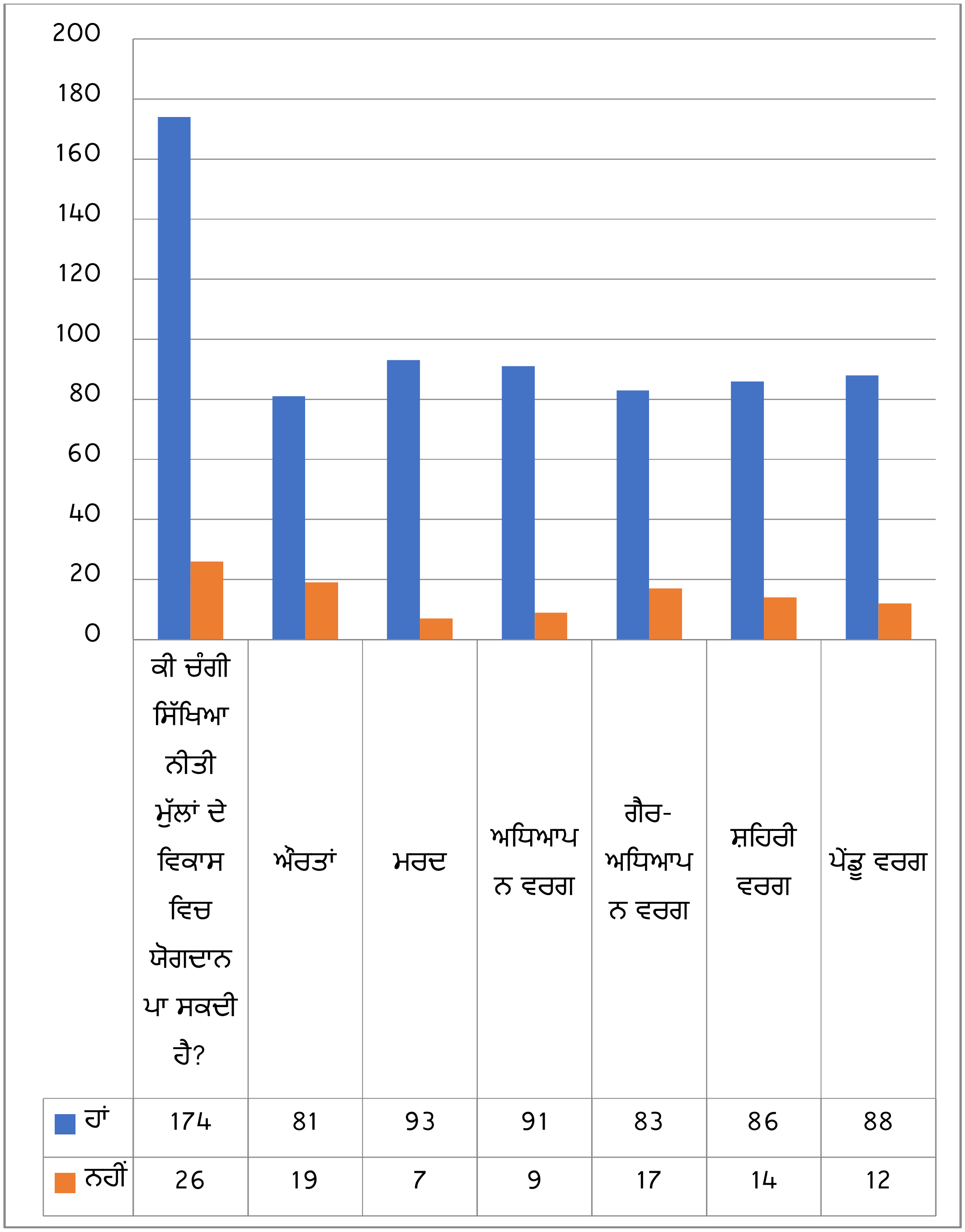

* ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ 124 ਅੰਕੜੇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ 76 ਅੰਕੜੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ।

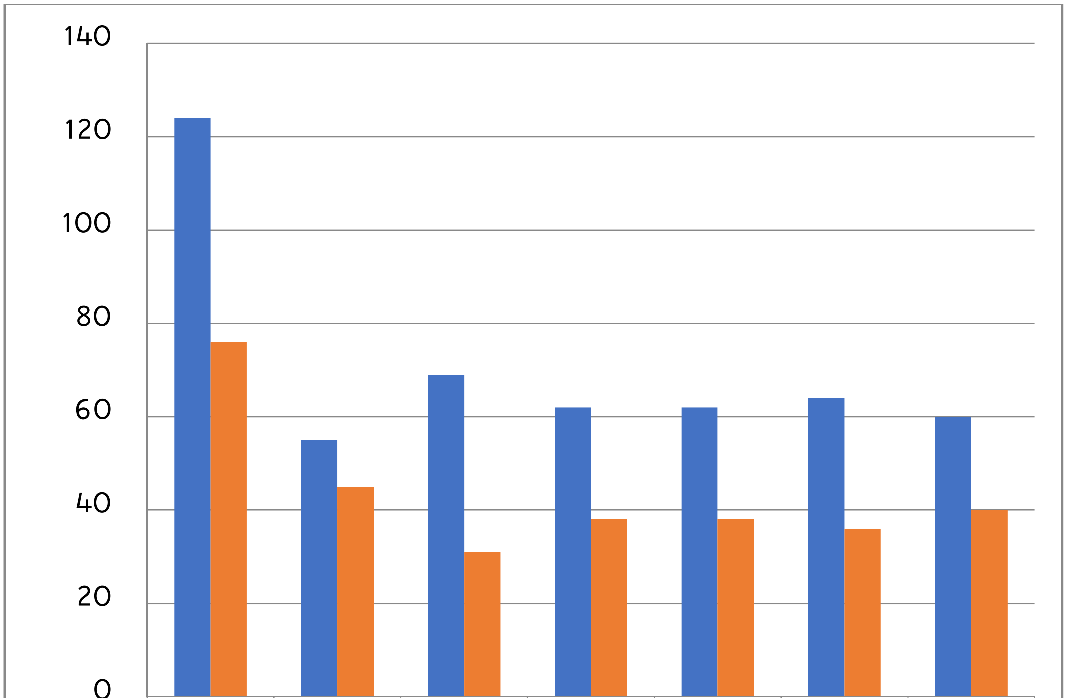

	ਕੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਈ ਹੈ?	ਔਰਤਾਂ	ਮਰਦ	ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਵਰਗ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗ	ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ
ਹਾਂ	124	55	69	62	62	64	60
ਨਹੀਂ	76	45	31	38	38	36	40

3.2 ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ:

ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਮੁੱਲ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਲਾ ਜਾਂ ਜੜ੍ਹ ਵਹਾਅ ਚੁੱਕੇ ਮੁੱਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚਲੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਲ ਦੈਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਮਰਿਯਾਦਾਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪਰਤੀ ਜੁਗਤ ਕੇਵਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਅਧੀਨ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸਿਖ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਗਿਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਨੋ-ਸਰੰਚਨਾ ਵੀ ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਰੂਪ ਕਰਕੇ ਨਵੀਨ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1990 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਏ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹਲੂਣ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਤੌਖਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵੀ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਥੁੜਾਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਅਧੀਨ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕੜੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਬਦਲਾਅ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਪਦਾਰਥਕ ਸੋਚ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕੜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ, ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਰੋਲ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਔਰਤ ਦੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਔਰਤ, ਮਰਿਆਦਾ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਤਣਾਓ ਭੋਗ ਰਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ। ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਹ ਸਗੋਂ ਦੋਹਰੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ।

ਚਾਹੇ ਮੁੱਲ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦਾ ਹੇਰਵਾ ਹੋਵੇ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਕਰਕੇ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਅਲਗਾਵ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਹੋਵੇ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਉੱਚ ਜੀਵਨ ਕੀਮਤਾਂ ਖੁੱਸਣ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਨਸਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ ਹੋਵੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਯਥਾਰਥ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦਾ

ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਉੱਚ-ਆਦਰਸ਼ਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿੱਜੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਓਵੇਂ-ਓਵੇਂ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚਲਾ ਬਦਲਾਅ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਹੈ, ਜੋ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਇਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਸੁਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਦੀ ਖਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਗਤ ਦੀ ਭਟਕਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਿੱਥੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਨਵੇਂ ਸਵਾਰਥੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ ਕਾਰਨ ਮਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਲਝਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਅਜੋਕਾ 'ਮਨ ਅਤੇ ਇੱਛਾ' ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਇਹਨਾਂ ਬਦਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਕਟ ਸਮਾਜ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਬਣਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਵਾਂ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਪਰ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਪੈਸੇ ਦੀ ਦੌੜ ਪਿੱਛੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਾਂਝਾ ਨੂੰ

ਤਿਆਗ ਨੇ ਸਵੈ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਕੇ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ

ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਪਦਾਰਥਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹੀ ਹਨ ਕਿ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਘੋਰ ਰਸਾਤਲ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚ ਧਸਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਜ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦੁਆਰ ਤਾਂ ਚਾਹੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਮੋਹ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ, ਅਪਣੱਤ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਢਾਹ ਲਾਈ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦਾ ਵਰਣਨ ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,

> ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕੁੱਝ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਧੰਨ-ਦੌਲਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। (26)

ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਵਰਤਾਰਿਆਂ

ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਯੁੱਗ-ਬੋਧ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਯੁਗੀਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਯੁੱਗ-ਬੋਧ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰੀ ਸਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕੇ ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਨਵੀਂ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਪਹਿਨਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਈਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਪਸੀ ਇੱਕਜੁੱਟਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਰੁਕਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਚੱਲਦੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਧਾਰਾ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਵਿਚ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੀ

ਦਬਾਅ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਚੇਰੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਾਣੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਖ ਅਤਾਰਕਿਕ ਵੀ ਹੈ, ਅਤਾਰਕਿਕ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ।"(50)

ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ? ਪਰ ਇਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਕੰਮ ਸਾਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੰਗਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਹੀ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਅਤਾਰਕਿਕ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ 'ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਫਿਰ ਉਹ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਅਤਾਰਕਿਕ ਹੁੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਅਤਾਰਕਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਅਜੋਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਪੱਧਰ, ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। (50)

ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਵੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਵੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਭ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਪ੍ਰਥਾ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਹੀ ਸ਼ੁੱਭ ਹੁੰਦੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਹੰਢਾਈ ਹੋਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਬਦਲਦੀ ਗਈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਸਤੀ ਅਤੇ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅੰਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਪਰ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁੱਲ ਔਰਤ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਤੰਗ ਦਿਲੀ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮਰਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਔਰਤ ਦੀ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰਾਲਾ ਪੁਸਤਕ 'ਨੌਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ (ਆਲੋਚਨਾ)' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਸਾਹਿਤ (ਕਹਾਣੀ) ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਤਣਾਉ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਸਾਪੇਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਵੇਲਾ ਵਹਾਅ ਚੁੱਕੇ ਮੁੱਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (11)

ਪਹਿਲਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਸੀਮਤ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਘਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮੂਹ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਮਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਂਦਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੋਰ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੌਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਕ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੋੜਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਖੜੋਤ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੇ? ਪਰ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਸਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਜਟਿਲ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਮਾਪਦੰਡ ਜਾਂ ਮੁੱਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਪਾਸਾ ਵੱਟਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸੇ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਜੀਵਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਇਕੱਠੀਆਂ ਚੱਲਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਾਜ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ, ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਹੀ ਮਿਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ

ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਗਵਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚਲੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਦਮ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਜੇਕਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਚਲਦੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿੱਦਿਆ ਨਿਵਾਸ ਮਿਸ਼ਰ 'ਪਰੰਪਰਾ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਵਸਥ ਤੱਤ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।...ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨਸਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਕਰਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਰਾ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਮੁੱਲਾਂਤਮਕ ਪਹਿਚਾਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ 'ਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਪੱਧਤੀ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂਤਮਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਕੁੱਝ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। (11)

ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਤੱਤ ਜਦੋਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਉਸੇ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ

ਦੌਰ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੇ ਵੀ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਤੇਜ਼ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਰ ਛੋਟੀ-ਵੱਡੀ ਵਸਤੂ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮਿੱਥਾਂ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਖਪਤ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭੰਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੋਗਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਅਜੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਮਨ- ਵਰਗ ਲਈ ਇਹ ਦੌਰ ਹੋਰ ਵੀ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਹੀ ਪੂਰਕ ਹਨ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲਾ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਟੁੱਟਦਾ ਅਤੇ ਮੁੜ ਤੋਂ ਵਿਗਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੋਈ ਸਥਿਰ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਦਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਨੁਕੂਲ ਸਹਿਜੇ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਮੱਧਮ, ਸੂਖਮ, ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ

ਦੀ ਬਣਤਰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਨੁਕੂਲ-ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਵੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। (82)

ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਦੁਹਰਾਉਮੂਲਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਜਟਿਲ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਪੇਚੀਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ' ਵਿਚ ਫਰੈਡਰਿਕ ਏਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਚੇਤੰਨ ਕਾਮੇ ਵਾਂਗ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬੇਖ਼ਬਰ ਕਾਨੂੰਨ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਵੱਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਬੇਰੋਕ ਅਚੇਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਯ ਨਿਯਮ ਲਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਵੀ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾਕੁਨ ਆਧਾਰ ਪਦਾਰਥਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਗਤੀ, ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। (84)

ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਕੰਮ-ਧੰਦਾ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਲਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖ ਹਨ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਪਭੋਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਸਿਖਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਹੀ ਨਾਮ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਮੁੱਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਹਕ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ। ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਮ ਨਿੱਖੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲਾਅ ਵੱਲ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਧਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ

ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨੈਤਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਇਹਨਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਈ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਾਧਨ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਭੂ-ਮੰਡਲੀਕਰਨ, ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ Globalisation ਦਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪਾਸਾਰ ਲਏ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ ਨੇ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜਣਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਵਧਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਰਿਹਾ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ, ਸਰਮਾਇਆ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਵਧਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। (9)

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੜੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਤਕਨੀਕ, ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀ ਆਪਸੀ ਦੂਰੀ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਨੇ ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਇਸ ਜਟਿਲ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਵੀਨਤਾ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਵਿਗਿਆਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਨਵੇਂ

> ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਮਿੱਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਿੱਥ ਪੱਛਮ, ਯੂਰਪ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਚੇਤਨਾ ਤਕ ਹੀ ਵੱਸਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਅਵਚੇਤਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਵਾਂ ਮੀਡੀਆ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਆਦਿ ਇਸ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। (17)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਪਛੜੇ ਪਿੰਡ, ਨਗਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਗਲੋਬ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਣਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਲਬਧੀ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰ, ਮੋਬਾਈਲ ਆਦਿ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾਈ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਖ਼ਰਚਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਛੜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹੱਦ-ਬੰਦੀਆਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਪੂੰਜੀ ਫੈਲਾਅ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਗਲੋਬਲਾਈਜੇਸ਼ਨ ਨੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸਤਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਟਾਲਿਨ ਕੰਮਿਉਨਿਜ਼ਮ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਮੰਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਜਾਂ ਗਲੋਬਲਾਈਜੇਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ

> ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਅਜਿਹੀ ਇੱਕ ਤੁਲਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਗਲੋਬਲਾਈਜੇਸ਼ਨ ਨੇ ਹਰ ਖ਼ਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ ਹਨ। ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ (19)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੰਡੀ ਕਲਚਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਹਿਤਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਨੁੱਖ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਉਲਝਦਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਮਾਲ-ਕਲਚਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੇਟ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕਦਾ। ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਭਰਮਾਊ ਨੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਪਨ ਜਾਂ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਇਸ ਮੰਡੀ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਹਥਿਆਰ ਹੈ, ਜੋ ਇਲੈੱਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਪਨ ਕਲਚਰ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਗੀਤ ਸਭ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਨੇ ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

> ਪਛੜੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਿੜਕ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਅਜਨਬੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਲੱਭਣ ਤੁਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ

ਸੁਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ੋਰ ਫੈਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਗਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਲੱਜਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਯਾਤਰਾ 'ਕਾਮ ਤੋਂ ਰਾਮ' ਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਕਾਮ ਤੋਂ ਕਾਮ ਸ਼ਕਤੀ ਪੀਣ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਲਈ ਦੇਹ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜਦਕਿ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। (8)

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਛਾਣ ਪਹਿਰਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਬਾਹਰੀ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਹਿਰਾਵਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲਿੰਗ, ਉਮਰ, ਮੌਕੇ, ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉੱਨਤੀ ਨੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜਲਦੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਅੱਜ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲਿਬਾਸ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਰਾਵਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸਭਿਅਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਪਹਿਰਾਵਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜਿੱਥੇ ਸਰਦੀ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਸਹਾਰਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹ ਕਾਮ-ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਾਮ-ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਿਅਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਾਰੇ ਟੈਬੂ ਤੋੜ ਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ, ਮਕਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਕਾਨ ਕੰਕਰੀਟ ਦੇ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਿੱਟੀ, ਲੱਕੜ ਅਤੇ ਘਾਹ ਫੂਸ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਨਾਲ ਮਕਾਨ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੋਠੀਆਂ ਅਤੇ ਫਾਰਮ-ਹਾਊਸ ਬਣਾਉਣੇ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਟੇਟਸ ਸਿੰਬਲ ਬਣ ਗਏ। ਕੰਕਰੀਟ ਨਾਲ ਉਸਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਕਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਕੁਦਰਤ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਇਹਨਾਂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਇਕੱਲਤਾਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਹੀ ਭਾਰੂ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਰਿਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਅਧੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਦਾਂ, ਢੰਗਾਂ, ਸੋਚ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਘੰਟਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਖੂਹ, ਹਲਟ, ਬਲਦ, ਜੋਗ, ਨਹਿਰਾਂ, ਟੋਭੇ, ਫਲਹੇ ਆਦਿ ਸਭ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੰਮਾਂ, ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਾਅ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਕਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰ ਪਿੰਡ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਇਕਾਈ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਕਿਸਾਨ ਸੀ। ਤਰਖਾਣ, ਜੁਲਾਹਾ, ਲੁਹਾਰ, ਮੋਚੀ, ਘੁਮਿਆਰ, ਲਾਗੀ, ਸੀਰੀ ਆਦਿ ਗੈਰ-ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਇਕਾਈ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲੱਗੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਪਾਤਰ 'ਦੇਸੂ' ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ' ਵਿਚਲਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ ਭੇਡਾਂ ਚਰਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ' ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। 20ਵੀ. ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ' ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦੀ ਹੋਈ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਵੱਲ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣ ਲੱਗੀ। ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਅਧੀਨ ਨਵੇਂ ਸੰਦ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ, ਸੁਧਰੇ ਹੋਏ ਬੀਜ ਆਦਿ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਾਧੇ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਐਸ਼ਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਮੁੱਲ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਜੱਟ ਹਉਮੈ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

'ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ' ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲਿਆ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਨਵੇਂ ਜਮਾਤੀ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਹੋਰ ਤਿੱਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਭੂਪਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਇਆ। 'ਹਰੇ

ਇਨਕਲਾਬ' ਨੇ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਸਾਮੰਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ, ਮੀਡੀਏ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਬਿਜਲਈ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ-ਭੁੰਨੀ ਉਪਭੋਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵੀ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਹੋ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਮਸ਼ੀਨੀ ਖੇਤੀ ਕਾਰਨ ਲਾਗਤ, ਖੇਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮੰਡੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਸੰਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪਈ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਉਪਭੋਗੀ ਚੇਤਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਹੀਲੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਸਤਰ ਉੱਚਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟਾ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ, ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਪਈ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਖੜ੍ਹਨ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਅਟੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (123-124)

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸਿਖ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਖੜੋਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨਅਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋੜ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਗ਼ਲਤ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰਥ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵਿਗੜ ਗਿਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਮੁੱਲ, ਹੱਕ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਡਰ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੇ ਸਨਅਤੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਠੱਪ

ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਨਿੱਘਰਦੀ ਗਈ। ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਕਿਸਾਨ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋਜ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹੋਂਦਮੂਲਕ ਸਰੋਕਾਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ। ਉਹ ਸਨਅਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਫੈਲੇ, ਧਰਤੀ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਮੱਲ੍ਹੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਇੱਥੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੇਚਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਐਸਾ ਘੇਰਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤਬਕਾ ਆਪਣਾ ਕਿੱਤਾ ਬਦਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਵੇ। (10)

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਦਰਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ, ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਬੱਲੀ, ਸੁਖਵੰਤ ਕੌਰ ਮਾਨ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਮੁੱਲਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ੀ, ਸਵੈ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਗਾੜਾਂ ਕਰਕੇ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ, ਭਾਵੁਕ ਕਲੇਸ਼, ਤਿੜਕ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਕਰਕੇ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਰਥਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੈਸਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੰਡੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਹਿਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝਾਂ, ਅਪਣੱਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸਟਾਰਟਿੰਗ ਪੁਆਇੰਟ' ਅਤੇ ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮਿਹਣਾ' ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸਾਨੀ ਉੱਪਰ ਪਿਆ ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਉਹ ਅਨੈਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਉਹ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛਿੱਕੇ ਉੱਤੇ ਟੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਖੋਰਾ' ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ' ਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ, ਟੈਬੂ ਅਤੇ ਟੋਟਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਗ਼ਲਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕਤਾ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ

ਸਮਾਜਿਕ ਵਸਤੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੋਂ-ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ-ਬੋਧ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਿਖੇੜਾ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਜਗਤ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਅਨੁਪ੍ਰਾਵਿਤ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪਰਲੋਕਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਤੇ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਬਲਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿਚ ਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। (21)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਜਗਤ ਦੇ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੋਚ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ, ਮੁੱਲਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾ ਸਿਸਟਮ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੂਹਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਬਚੀ ਹੈ, ਮੂਲ ਸਾਰ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਰਾਹੀ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ, ਬਰਾਦਰੀ, ਭਾਈਚਾਰੇ, ਗਵਾਂਢੀ ਵਰਗੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰੋਲ 'ਠੀਕਰੀਆਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।(169)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿੱਸਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਨੈਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਗਲੋਬਲੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੋਚ ਦਾ ਦਖ਼ਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਵਰਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਕਾਮੁਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਜੋ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਕੜੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਮਾਪਦੰਡ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਦਲ ਰਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਲਕੀਰ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ', 'ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਅਤੇ ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸੌਰੀ, ਲਾਈਫ਼ ਲਤੀਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ' ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ 'ਰਾਹਤ' ਅਤੇ 'ਕੀਰਤੀ' ਨੇ ਵਿਆਹ ਜਿਹੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਇੱਕ ਮਜ਼ਾਕ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਤੋਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਵਾਂ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਪੈਮਾਨੇ ਤੋਂ ਦੇਖੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਅਹਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਬਦਲਾਅ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਮੀਡੀਏ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਧਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਉਪਯੋਗੀ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਕਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹਿਰਸ ਬਣ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਪੇਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਰਸ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੀ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। (67-68)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਮਾਡਲ ਦੇ ਦੌਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਲਈ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਪਲੀਤ ਹੋਣਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ, ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਪਲ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਧੀਨ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰੋਲ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਦੀਪ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ,

> ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਸਾਹਮਣੇ ਸਵਾਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਮੁੱਖ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਮੰਡੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਅੰਨ੍ਹੇ-ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ

ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਦੰਭੀ, ਲਾਲਚੀ ਅਤੇ ਪਖੰਡੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਧਰਤੀ ਜਿਊਣ ਜੋਗੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵੀ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।'(83)

ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੇ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਦਾ ਪੁਰਾਣੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਟਕਰਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਜੀਓ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭ ਕੋਇ' ਅਤੇ 'ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤ' ਜਿਹੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਪਦਾਰਥਕ ਭੁੱਖ ਪਿੱਛੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਧੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਿਸ ਆਲਮ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮੋਬਾਈਲ ਫ਼ੋਨ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਦੋ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਜਾਇਜ਼-ਨਜਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿੱਬੜਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜੀਵਕਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਨਾਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਬਦਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੋਚ ਅਧੀਨ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝਾਂ ਵੀ ਗੁਆਚ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਕੁ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਨਸ਼ੇ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਬਚਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਸੂਹੇ ਰੰਗ ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਦੇ' ਅਤੇ 'ਡਾਰਕ ਪੋਰਟਰੇਟ' ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੱਕ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ, ਖਪਤਵਾਦੀ ਦੌਰ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਜਿਨਸੀਕਰਨ ਅਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਹਨ। ਸਾਂਝੇ ਟੱਬਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕੱਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਕਾਚੌਂਧ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੋਚ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਕੇ ਇਕੱਲਾ ਅਤੇ ਫ਼ਰੇਬੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਵਿਚ 164 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਇ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਉਪਜੀ ਮੰਡੀ ਦੀ ਸੋਚ ਨੇ ਮਾਨਵਤਾ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਡਗਮਗਾ ਜਾਣ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੋਚ ਤੱਕ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਇਕਾਈ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

> ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵੇਗਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਲਾਲਸਾਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵੱਲ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਸੁਹਿਰਦ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਬੰਧਕ ਬਣੀਆਂ ਹਨ'(196)

ਵਧੀਆ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਮ ਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਸ਼ੌਕ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਹਰੇਕ ਹੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟ ਲਿਆ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਬੀਤੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਥੁੜ ਅੱਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੀ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਿਉਂ ਸਕਣ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਰਯਾਦਾ-ਯੁਕਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਿਰਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਉਪਭੋਗੀ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦਾਂ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਪਰੋਸਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੋਖੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਉਸ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜਨੂਨੀ ਖਪਤਕਾਰ ਹੋ ਨਿੱਬੜਿਆ।(164)

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ-ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਣਦਿੱਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕਿਥੋਂ-ਕਿੱਥੇ

ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਹਰਜਾਨਾ ਭਰਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੀਡੀਆ ਥੰਮ੍ਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲੇ 153 ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੀਡੀਆ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਡੰਬਰ, ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਖਾਵਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਡੇਰਾਵਾਦ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਮਹਿਜ਼ ਇੱਕ ਦਿਖਾਵਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜਹਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਟੈਂਕੀ' ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬਾਖੂਬੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸਵਰਾਜ ਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ,

> ਮੀਡੀਆ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੰਤਰ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮੀਡੀਏ ਰਾਹੀਂ ਵਿਭਿੰਨ ਲੋਕ-ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ॥ ਮੀਡੀਏ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ 'ਆਪਣੀ' ਚਾਹਤ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਉਪਭੋਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਪਿਛਲੱਗ ਬਣਨ ਵਿਚ

ਅਨੰਦਿਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਸਥਾਨਿਕ ਅਤੇ ਅਲਪ ਸੰਖਿਅਕ ਪੜਾਵਾਂ/ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ' (105)

ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਲੂਣ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਏ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਪੱਛਮੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧੁਰ ਤੱਕ ਅਖੌਤੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੱਚ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਚਕਾਚੌਂਧ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਉਪਰੰਤ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਖ਼ਤ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆ' ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਮੀਡੀਏ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਉਪਭੋਗੀ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲਾ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ,

ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਹਾਬੜੇਪਣ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਜਿਸ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਮੀਡੀਏ ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸੈਕਸ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਮੂਹ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਕਾਮ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਅਤੇ ਵਿਕਰਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਮ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਉੱਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਟੈਬੂ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਠੋਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਹਿਜ ਨਿਕਾਸ ਦੇ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਮਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਥਿਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਕਾਸੀ-ਚੈਨਲ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮੀਡੀਏ ਦੁਆਰਾ

ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਨੰਗੇਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਮ ਦਾ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। (143)

ਧਰਮ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਧਰਮ ਵੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਰਗੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ, ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚਲਾ ਮਨੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜਹਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਟੈਂਕੀ', 'ਉਈਂਦੀ ਨਦੀ', 'ਪੁਨਰ ਜਨਮ' ਅਤੇ ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ 'ਟੁੱਟੀ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ' ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਅੱਜ ਵੀ ਡਰ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ 'ਹਾਂ' ਵਜੋਂ 117 ਮਿਲੇ ਅੰਕੜੇ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਹੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਸਮਾਈ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਸਥਾਈ ਰੂਪ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਐਨ ਉਲਟ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਭੈੜ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਹੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਜਪ੍ਰਸਤੀ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣ ਹਿਤ ਬਹੁਤੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਧਰਮ ਸਥਾਨ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਮਲਟੀ ਬਰਾਂਡ ਦੇ ਸੇਲ ਕਾਊਂਟਰ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤਨ, ਮਨ ਤੇ ਧਨ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ' (566)

ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਆਸਤ ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਸਿਆਸੀਕਰਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਡੇਰਿਆਂ, ਮਠਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਅੱਡੇ ਹੀ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮੰਡੀ ਬਣੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਵੱਸ ਪਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਕਿਵੇਂ ਲੁੱਟਦੀ ਹੈ? ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਹੜੀ ਸੋਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ? ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਜੋਕੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੰਨ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਅਪਰਾਧਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਸਹਾਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਔਰਤਾਂ, ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਆਦਿ ਸਭ ਦਾ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਕੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਚਰਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਖ਼ੁਲਾਸਾ ਕਰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਹੇ ਹਨ,

ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਲੁਕਵੀਂ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ-ਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੌਰ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸਤ ਸਰਗਰਮੀਆਂ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਵਿਗੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ 102 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਅੰਕੜੇ ਇਸ ਕਥਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਦਬਦਬਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਲੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲਗਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਮਿੰਟ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੇ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਉੱਤੇ ਟੰਗ ਕੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਜਾਇਜ਼-ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਨੁਮਾ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅੜਚਣ ਹੀ ਬਣਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਅਧੀਨ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਵਿਗੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜੋ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁੱਖ, ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਜਾਤੀਗਤ

ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਯੁੱਧ ਦਾ ਅੰਤ' ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ 'ਰਾਣੀ' ਇਸੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ, ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ, ਜੋਤਿਬਾ ਫੂਲੇ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ, ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ, ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਸੱਚ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਜਾਤੀ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਵੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾਸਾਰ ਅਤੇ ਟਕਰਾਅ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧਾ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚਲੇ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਨਪੀੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰੋਧ, ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਈਰਖਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਦਬਾਓ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਇਸ

ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਪੁਸਤਕ 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਸੰਪੰਨਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਨਾਲ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਖਰੇਵੇਂ ਖ਼ੁਦ-ਬ-ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਹੁਨਰ ਸਦਕੇ ਜਿਹੜੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰ ਵੀ ਗਈ ਉਹ ਵੀ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦਬਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਸਵਰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਰੋਟੀ-ਬੇਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇਜ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦਲਿਤ-ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਕਟ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਜਟਿਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਤੀਗਤ ਸਥਿਤੀ ਤਾਂ ਕੀ ਸੁਧਰਨੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਰਤ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਖੁੱਸਣ ਲੱਗੇ।(79)

ਆਧੁਨਿਕ ਤਰੱਕੀ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲਿਆ ਪਰ ਜਮਾਤੀ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਾਤੀਮੂਲਕ ਸਮੱਸਿਆ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਮਸਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਵਰਗ ਭਾਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਸੰਪੰਨਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ, ਗੋਹਾ-ਕੂੜਾ ਅਤੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਵਰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜਾਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਹੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਗੋਤ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਅਤੇ ਭਿੱਟ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਭਾਵੇਂ ਘਟੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰਾ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀਗਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਆਸੀ ਪਰਿਪੇਖ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਬੰਦ ਰਸਤੇ ਖੋਲੇ ਹਨ। ਮਾਨਸਿਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਚੇਤਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। (130-131)

ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰੱਬ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਬੱਚਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਸਨ। ਮਾਂ-ਪਿਓ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ

ਪਰ ਇੱਕ ਸੂਝਵਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਰੂਪੀ ਗੁਰੂ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਨੈਤਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭਰਨਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਗ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਿਰ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿਰ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬਾ ਗੁਆ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀ, ਪਰ ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੀ ਹੈ। ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਪੁਸਤਕ 'ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ,

> ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਪਾਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੰਮ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਮਿਲਣਗੇ ਜੋ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਣ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਸੂਝ ਵਿਚ ਕਮੀ ਹੈ।(28)

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਮ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ

ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਗਾਇਡ' ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦੀ 'ਕਰਾਂਤੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ' ਅਤੇ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬੰਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਬੰਦਾ' ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੱਚਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਜੋ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਤਿ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇੱਕ ਸੁਚੱਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਅਹਿਮ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਣ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਛਾਪ ਛੱਡਣ, ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣੇ। ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਮਿਲੇ 174 ਅੰਕੜੇ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪੈਸਾ ਖ਼ਰਚਣ ਲਈ ਤਾਂ ਤਿਆਰ ਹਨ, ਪਰ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਨੌਕਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜੋਕੀ ਦੌੜ ਭੱਜ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਸਭ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਰੋਹਬ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਟੇਟਸ ਸਿੰਬਲ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਕਾਰ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਤੋਂ ਘਰ

ਰਹਿ ਕੇ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮੋਬਾਈਲ ਫ਼ੋਨ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਘਾਤਕ ਤਾਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਮੋਹ ਵੀ ਘਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜਿੱਥੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿੱਤ ਸਮਾਂ ਨਾ ਦੇ ਪਾਉਣਾ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬੱਚਾ ਯੂਨੀਅਨ' ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।

ਪਦਾਰਥਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ? ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਮੁਨਾਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਸੁਆਰਥ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਉਹ ਉਸੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਹੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ, ਮਾਪੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਭੁੱਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅਧੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਅ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੁਨਾਫ਼ਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਤਣਾਓ ਗ੍ਰਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਟੀ.ਵੀ, ਮੋਬਾਈਲ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਕਲਚਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਬੋਲਣ, ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਖੋਹ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੀ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਿਚ ਫਸੇ ਪਏ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੱਚ ਹਨ ਕਿ ਪੁਜਾਰੀ, ਕਵੀ, ਵਕੀਲ, ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਆਦਿ ਸਭ ਪੈਸਾ

ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੱਜ ਅਜਿਹੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਸਕਣ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਤਾਂ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਅਜੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੋਕ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਬਦਲ ਰਹੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਰਹੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤਹਿਤ ਆਦਰਸ਼-ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੋਈ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੁਰ ਵੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੀ ਰੁਚਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਇਸ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਰੂਪ ਅਧੀਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਥਾਨਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਸਲ ਸਫ਼ਰ ਤਾਂ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ

ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ' ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

> ਲਗਭਗ ਸਭ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਰੰਪਰਾ, ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਨੈਤਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਾਣੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਜਾਂ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੜ ਯਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਹ ਲੱਛਣ ਸੰਖੇਪ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।(44)

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਪਿਆਰ, ਹਮਦਰਦੀ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਆਦਿ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹਿਤ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਵਧਦੇ ਪਸਾਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮੂਲਕ ਪਰਿਪੇਖ' ਵਿਚ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਕਾਰਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

> ਇਸ ਪੜਾਅ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨਾਲ ਅਤਿ ਤੇਜ਼ ਹੋਈ ਬਾਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਮੀਡੀਏ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾ-ਰਹਿਤ ਪਾਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ

ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਅਮਰੀਕੀ ਇਜਾਰੇਦਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਉਭਾਰਿਆ ਗਲੋਬਲਾਈਜੇਸ਼ਨ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਲਪ ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਉੱਭਰੇ ਕੁੱਝ ਅਹਿਮ ਮੁੱਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੇਂਦਰ 'ਚ ਸੱਤਾਵਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਲਾਰ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਵਿਕਰਾਲਤਾ, ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀਕਰਨ (ਮੂਲਵਾਦ), ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ, ਭੜਕੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੇ ਜਿਨਸੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਵੇਂ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਉਭਾਰ ਆਦਿ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। (27)

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਨੋਂ-ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ, ਪਰਗਟ ਸਤੌਜ, ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ, ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਿੱਟੇ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਦਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਸ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਹਿਮ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਹੀ ਉਹ ਮਾਪਦੰਡ ਹਨ ਜੋ ਇਹ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ (ਕੀਮਤਾਂ) ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ, ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ, ਨਿੱਜੀ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸੱਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ, ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ, ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ, ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸਤੌਜ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਏ ਗਿਆਰਾਂ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਲਈ 200 ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਡਾਟਾ ਦੁਆਬਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਚਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

- ਅਜੋਕੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਬਦਲਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਹੀ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾਗਤ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬੋਧ ਨੂੰ

ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

- ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅਤੇ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਢਾਂਚਾ, ਅਰਥਚਾਰਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਬਿਜਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਚੇਤੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡਾ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਹੈ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਾਤਲੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ, ਵਰਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦਿਸਦੇ ਪਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਣਦਿਸਦੇ ਪਸਾਰਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਪਸਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਬਹੁ-ਖੇਤਰੀ, ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ

ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਲਈ ਹੀ ਨਵੇਂ-ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜੇ ਸਗੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਨਵੀਨ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਕਲਪ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਬਦਲ ਰਹੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਦੀਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਹਾਅ ਵਿਚ ਵੀ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਜਾਗੀਰੂ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਸਰਬ-ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਉੱਤੇ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਸੂਮੀਅਤ ਨੂੰ ਹੀ ਵਲੂੰਧਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਊਪੁਣੇ, ਆਪਣਾਪਣ, ਸਹਿਜਤਾ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਚੁਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚਲਾਕੀਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।

- ਗਲੋਬਲੀ ਦੌਰ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਸਿਰ ਤੋੜ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਮ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪਾਂ ਤੱਕ ਰਸਾਈ ਹਨ। ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪਰੰਪਰਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
- ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦਾਂ, ਉਲਝਣਾਂ ਅਤੇ ਤਣਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਰਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼

ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਮਸਲਾ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੀ ਸਾਂਝ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੂਹਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਅਮਲ ਸਾਂਝੇ ਹੀ ਚੱਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਗਲੋਬਲੀ ਦੌਰ ਨੇ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

- ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਾਣ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਥਾਹ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਆਚਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਹੀਂ ਉਪਭੋਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਤਰੇੜਾਂ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਕਟ, ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਅਵਸਥਾ, ਦਲਿਤਾਂ, ਔਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨੋਂ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵਧੇਰੇ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਸਵੈ ਇੱਛਿਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਸ ਵਹਿਮ ਵਿਚ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਨਵ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ, ਨੈਤਿਕ ਮਾਪਦੰਡ, ਪਰੰਪਰਿਕ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਕਾਰ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਅਹਿਮ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇਸ ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰ ਰਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

- ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਕ ਰੂਪ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਣਾਉ ਵਾਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੰਢਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਵੀ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ, ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ, ਭਰਾ-ਭਰਾ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸਹਿਜਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਆਦਿ ਬਿਰਤੀਆਂ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੂਲ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਆਸਾਵਾਂਪਣ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚੋਂ ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੀ ਵਿੱਸਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੇਂਡੂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਖਿੰਡ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗਲੋਬਲੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੋਚ ਨੇ ਲੈ ਲਈ

ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

- ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਨੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਰਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਮੋਬਾਈਲ ਫ਼ੋਨ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਦੋ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਦੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਜਾਇਜ਼-ਨਜਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਸਭ ਇੱਕ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜੀਵਕਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਉਲਝਦਾ ਕਿਸਾਨ ਜਿੱਥੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਿੱਤਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੰਜੋੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਨੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਨਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਮੁਨਾਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਧੀਨ ਭਰੱਪਣ ਤੇ ਸਾਂਝਾਂ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਵੀ ਗੁਆਚ ਰਹੇ ਹਨ।

- ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਦੀ ਨਿੱਘਰਦੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਮਸਲਾ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਔਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੀ ਔਰਤ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ

ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੀਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਲਈ ਜਿਸਮਾਨੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਵਰਤਾਰਾ ਇੱਕ ਮਹਿਜ਼ ਵਿਭਚਾਰ ਹੈ। ਜਿਸਮਾਨੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਾ ਕੇ ਉਹ ਸਗੋਂ ਦੋਹਰੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ।

- ਨਿੱਜੀ ਮੁੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸਭ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਇਜ਼-ਨਜਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਜੋਕੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਵ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਲਪਨਾ ਵਾਲਾ ਅੰਸ਼ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਵੀਨ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆ ਗਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਣਾਓ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜਾ ਸੰਤਾਪ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਵੈਧ-ਅਵੈਧ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਰਤੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਯਤਨ

ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਫ਼ੈਸ਼ਨ' ਵਜੋਂ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਉਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਨਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਨਵ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਓਨਾ ਸਮਾਂ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਨਾ ਅਕਾਂਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਦਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਸਾਰਥਿਕ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਵਾਲਾ ਹੈ? ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੋਂ ਧਰਾਤਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੰਦ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਰਲਗੱਡ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮੂਲ ਸਰੋਤ:

1. ਸਿੱਧੂ, ਅਜਮੇਰ. *ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਅੱਖ ਦਾ ਖ਼ਾਬ.* ਤਰਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2013.

2. ਸਿੱਧੂ, ਅਜਮੇਰ. *ਰੰਗ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ.* ਤਰਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2018.

3. ਸਤੌਜ, ਪਰਗਟ. *ਗ਼ਲਤ ਮਲਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ.* ਸੰਗਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ,2014.

4. ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ. *ਘੋੜ ਦੌੜ ਜਾਰੀ ਹੈ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011.

5. ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ. *ਮਿਹਣਾ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2018.

6. ਧਾਮੀ, ਸਾਂਵਲ. *ਤੂੰ ਨਿਹਾਲਾ ਨਾ ਬਣੀ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2013.

7. ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸਿਮਰਨ. *ਆਸ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ.* ਸਾਹਿਬਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2012.

8. ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸਿਮਰਨ. *ਉਸ ਪਲ.* ਸੰਗਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015.

9. ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸਿਮਰਨ. *ਘੋਰਕੰਡੇ.* ਸਾਹਿਬਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2018.

10. ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ. *ਔਰਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015.

11. ਰਾਣਾ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ. *ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ.* ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015.

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਉੱਪਲ, ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1995.

ਉੱਪਲ, ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ.* ਪੁਸ਼ਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1970.

ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਨਿੱਜੀਕਰਨ.* ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2000.

ਆਜ਼ਾਦ, ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸੰਪਾ. *ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1983.

ਅਤਰ ਸਿੰਘ .*ਸਮਦਰਸ਼ਨ.* ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਡੀਪੂ, 1982.

ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ. *ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2002.

ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਦਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2004.

ਸਰਬਜੋਤ ਸਿੰਘ. *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਦਲਾਵ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005.

ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ, ਅਤੇ ਗੁਰਲਾਲ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ.* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰਿਜਨਲ ਸੈਂਟਰ, 1982.

ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ. *ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2019.

ਸੰਧੂ, ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ. *ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2010.

ਸੀਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.). ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1980.

ਸੇਖੋਂ, ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ, (ਸੰਪਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਰਜਣਾ.* ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1989.

ਸੰਧੂ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਲੋਚਨਾ: ਰੂਪ ਤੇ ਰੁਝਾਨ.* ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ. 1992.

ਸੰਧੂ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.).*ਪੜ੍ਹਿਆ-ਵਾਚਿਆ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011.

ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ. *ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1987.

ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015.

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ: ਪੜਚੋਲ ਦਰ ਪੜਚੋਲ.* ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2020.

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ: ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ.* ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 2001.

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ. *ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ.* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਰੀਜਨ ਸੈਂਟਰ, 2002.

ਕਾਂਗ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.). *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ.* ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, 2005.

ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ. *ਧਰਮ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ.* ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2017.

ਕਾਂਗ, ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ. *ਬਸਤੀਵਾਦ, ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ.* ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, 2005.

ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਹੋਰ. *ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ.* ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2002.

ਕਿਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ.* ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, 2007.

ਕਾਂਗ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ. *ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ.* ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1987.

ਕੁਲਦੀਪ. *ਭਾਸ਼ਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011.

ਕੇਸਰ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ. *ਸਾਹਿਤ ਖੋਜ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ*. ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1984.

ਕੰਬੋਜ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹੋਂਦ ਮੂਲਕ ਸਰੋਕਾਰ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006.

ਕੰਵਰ, ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ. *ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006.

ਖਾਹਰਾ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਚੇਤਨਾ.* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1988.

ਖੀਵਾ, ਜਲੌਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਬਾਦਿਕਤਾ*, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010.

ਗਾਸੋ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, *ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2000.

ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ.* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003.

ਗੁਰਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, (ਅਨੁ. ਅਤੇ ਸੰਪਾ.). *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ (ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ).* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006.

ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010.

ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ*. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003.

ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2009.

ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ. *ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2004.

ਚੰਦੀ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਕਲਪ ਸਰੂਪ ਸਰੋਕਾਰ.* ਰਿਸ਼ਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006.

ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਣ: ਪਛਾਣ.* ਗਰੇਸ਼ੀਅਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014.

ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪੁਨਰ ਮੁਲੰਕਣ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009.

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ. *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ.* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1973.

ਜੋਸ਼ੀ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ.* ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 1997.

ਜੋਸ਼ੀ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ.* ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 1999.

ਜੋਸ਼ੀ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.). *ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ.* ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2003.

ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ. *ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1998.

ਡੈਵਿਸ, ਕਿੰਗਜ਼ਲੇ. *ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2009.

ਢਿੱਲੋਂ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ. *ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2001.

ਢਿੱਲੋਂ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ. *ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਕੌਣ ਮਾਨਵ ਜਾਂ ਦਾਨਵ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2016.

ਢਿੱਲੋਂ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ. *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕੀਮਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ.* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1982.

ਥਿੰਦ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.). *ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ.* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1997.

ਦਿਲਜੀਤ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਅੰਤਰਵਰਤੀ ਅਧਿਐਨ.* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003.

ਦਵੇਸ਼ਵਰ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ. *ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਚਿੰਤਨ.* ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1997.

ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ. *ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ.* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1989.

ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ. *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ.* ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1994.

ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ. *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2003.

ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗਲੋਬਲ ਪਰਿਪੇਖ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003.

ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ. *ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਸਮਕਾਲ ਤੇ ਭਵਿੱਖ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2010.

ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.). *ਕਹਾਣੀ 2000.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2002.

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸਦੀ: ਇਤਿਹਾਸ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਵਚਨ.* ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2002.

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ. *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ.* ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005.

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006.

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ.* ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, 2006.

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ. *ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2007.

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ. *ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014.

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ. *ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2013.

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ-ਸਮੀਖਿਆ-ਤੱਥ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ.* ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2003.

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006.

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ. *ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ.* ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1999.

ਨਹਿਰੂ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.). *ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005.

ਨਿਰਾਲਾ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. *ਨੌਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ (ਆਲੋਚਨਾ).* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010.

ਨੂਰ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005.

ਨੂਰ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. *ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ.* ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, 2004.

ਨੂਰ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. *ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005.

ਨੂਰ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. *ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ.* ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, 2008.

ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ, ਵਿਨੋਦ ਮਿੱਤਲ*. ਨਾਰੀਵਾਦ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ.* ਆਬ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2013.

ਪੂਨੀ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ.* ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 1997.

ਪਾਂਡੇ, ਮੈਨੇਜਰ. *ਸਾਹਿਤਯ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ.* ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਕਾਸ਼ਨ, 2018.

ਬਦਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ.* ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ, 2014.

ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ. ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ: *ਪਰਿਪੇਖ ਤੇ ਵਿਚਾਰ.* ਨਵ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2001.

ਭਟਨਾਗਰ, ਜੀ.ਐਸ. (ਡਾ.) ਅਤੇ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਰਹਿਲ. *ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1997.

ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਸਮਾਜ, ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ.* ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2002.

ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਆਸੀ ਪਰਿਪੇਖ. ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2002.

ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਨਵ-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006.

ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ: ਮਾਰਕਸੀ ਪਰਿਪੇਖ.* ਯੂਨੀ ਸਟਾਰ, 2013.

ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸੰਪਾ. *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ.* ਯੂਨੀ ਸਟਾਰ, 2006.

ਭੱਟੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ. *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011.

ਮੈਕਾਈਵਰ, ਆਰ.ਐਮ. ਅਤੇ, ਚਾਰਲਸ ਐਚ.ਪੇਚ. *ਸਮਾਜ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ.* ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ, 1979.

ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ, (ਸੰਪਾ.). *ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਵਿਹਾਰ.* ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2012.

ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ. *ਗਲਪ ਅਧਿਐਨ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1999.

ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ. *ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਕਥਾ ਪ੍ਰਵਚਨ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2003.

ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ. *ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਪਾਠਗਤ ਅਧਿਐਨ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,2003.

ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ. *ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸਾਰ.* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010.

ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.). *ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ.* ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, 2003.

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਡਾ.). *ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦਾ ਕਹਾਣੀ-ਬਿਰਤਾਂਤ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011.

ਰਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2002.

ਰਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ. *ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2011.

ਰੌਣਕੀ ਰਾਮ (ਡਾ.). ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ: ਸਰੋਤ ਤੇ ਸਰੂਪ. ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010.

ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ. *ਪੇਂਡੂ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2001.

ਰੰਧਾਵਾ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. *ਗਲਪ ਚਿੰਤਨ.* ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, 2000.

ਰੰਧਾਵਾ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. *ਕਥਾ ਚਿੰਤਨ.* ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, 2004.

ਲਹਿਰੀ, ਰਜਿੰਦਰ, (ਸੰਪਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2013.

ਵਿਨੋਦ, ਟੀ. ਆਰ. *ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਅਧਿਐਨ.* ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1988.

ਵਿਨੋਦ, ਟੀ. ਆਰ. *ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ: ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1991.

ਵਿਨੋਦ, ਟੀ. ਆਰ*. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2004.

ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1975.

ਸ਼ਰਮਾ, ਗੁਰਦੀਪ ਕੁਮਾਰ. *ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ.* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011.

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ:

Alex kozulin, Boris Gindis,*Vygotsky's Educational Theory in cultural Context.* The Press Syndicate of the University of Cambridge, 2003

B.S. Raghavan. *Human Values and Professional Ethics: Values and Ethics of Profession.* S Chand Publisher, 2005.

Dennis M. Mclnerney And Shawn Van Etten. *Research On Sociocultural influences On Motivation And Learning, Volume 1.*Informatio Age Publishing,….

James P. Lantolf and Matthew E. Poehner with Merrill Swain. *The Routledge Handbook of Sociocultural Theory and Second Language Development.*....., 2018.

Kapoor, Premvir. *Professional Ethics and Human Values.* Khanna Books Publishers, 2018.

Kumar, Saroj (Dr.), and Prof. Sheenu Nayyer. *Universal Human Values and Professional Ethics.*Thakur Publication, 2020.

M. Govindarajan, et al. *Professional Ethics and Human Values*. PHI Publisher, 2013

Naagarazan, R.S. *A Textbook on Professional Ethics and Human Values.* New Age International Publishers, 2020.

RR Gaur, et al. *A Foundation Course in Human Values and Professional Ethics (Teacher Manual).* Excel Books Publisher, 2013.

Tripathi, A.N. *Human Values*. New Age International Publishers, 2014.

Yogendra Singh (Dr.), and Ankur Grag. *Human Values and Professiona Ethics.* AITBS Publishers, 2014.

ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ:

ਸਿੱਧੂ, ਅਜਮੇਰ. ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ. 14-10-2019

ਗੁਰਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ. ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ. 23-11-2019

ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸਿਮਰਨ. ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ. 30-08-2018

ਧਾਮੀ, ਸਾਂਵਲ. ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ. 12-04-2019

ਪਰਗਟ ਸਤੌਜ. ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ. 01-05-12019

ਰਾਣਾ, ਜਸਵੀਰ. ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ. 21-08-2018

ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼:

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ. *ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼.* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 2006.

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੰਪਾ.). *ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ.* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2001.

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ. *ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼.* ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਮਿਤੀਹੀਣ

ਖੋਜ ਵਿਸ਼ਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ

(2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)

ਖੇਤਰੀ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ

ਨਾਮ:........................

ਉਮਰ:.......................

ਪਤਾ:.........................

ਕਿੱਤਾ:........................

ਮਿਤੀ:........................

1. ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਜੀਵਿਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ:

ਲੜੀ ਨੰ.	ਪ੍ਰਸ਼ਨ	ਹਾਂ	ਨਹੀਂ
1.	ਕੀ ਚੰਗੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਮੁੱਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਣਮੁੱਲਾ ਗਹਿਣਾ ਹਨ?		
2.	ਕੀ ਭਰੋਸਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹਨ?		
3.	ਕੀ ਮੁੱਲ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ?		
4.	ਕੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੂਝਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ?		
5.	ਕੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ?		
6.	ਕੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ੍ਹ ਹੈ?		

2. ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ :

ਲੜੀ ਨੰ.	ਪ੍ਰਸ਼ਨ	ਹਾਂ	ਨਹੀਂ
1.	ਕੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ?		
2.	ਕੀ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?		
3.	ਕੀ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਨ?		
4.	ਕੀ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਵੱਸਦਾ ਪੰਜਾਬ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ, ਚੋਰਬਾਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਊ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ?		
5.	ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲਾਲਸਾ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵੀ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ?		
6.	ਕੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉੱਭਰ ਰਹੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ?		
7.	ਕੀ ਵੱਧ ਰਹੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕਲਾ ਅਤੇ ਫ਼ਰੇਬੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?		
8.	ਕੀ ਔਰਤ ਦੀ ਖ਼ੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਗਾ ਰਹੀ ਹੈ?		
9.	ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕਿਥੋਂ-ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਇਸਦਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਹਰਜਾਨਾ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ?		
10.	ਕੀ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ?		

11.	ਕੀ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮੰਡੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ?		
12.	ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਆਸਾਧਾਰਨ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਡਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ?		

3. ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ:

ਲੜੀ ਨੰ.	ਪ੍ਰਸ਼ਨ	ਹਾਂ	ਨਹੀਂ
1.	ਕੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ?		
2.	ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਸੂਲ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?		
3.	ਕੀ ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਅਹਿਮ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਸਾ ਹੀ ਹੈ?		
4.	ਪਰਵਾਸ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ?		
5.	ਨਿੱਜਵਾਦ ਦਾ ਫੈਸ਼ਨ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਂਝਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਰਿਹਾ ਹੈ?		
6.	ਕੀ ਨਵੀਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪੇਚੀਦਗੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ?		
7.	ਕੀ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਦਲਾਅ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ?		
8.	ਕੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ?		

9.	ਕੀ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?		
10.	ਕੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਈ ਹੈ?		

Action Taken Report for the recommendation received for the thesis evaluation by the panel of readers.

Suggestions	**Action Taken**
1. Title on the first page doesn't have colon, which represents it as a wrong and irrelevant topic.	1. ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਸੋਧ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 1)
2. Chapter page numbering in the index is wrong.	2. ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
3. Quations from other languages should also be translated into Punjabi.	3. Quations ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। (75,78,79,88)
4. Literary references from the selected stories should be added.	4. ਅਧਿਆਇ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। (330, 333, 334, 341, 350)
5. MLA formatting style should be followed properly throughout the thesis.	5. MLA 8 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਥੀਸਿਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

Viva Voce

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ: ਸਮਾਜ–ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)

PUNJABI KAHANI VICH MULL PARBANDH: SMAAJ-SABHYACHARAK ADHIYAN (2010 TOH BAD DE VISESH SANDARABH VICH)

Submitted to

in partial fulfillment of the requirements for the award of degree of

DOCTOR OF PHILOSOPHY (Ph.D.)

IN

PUNJABI

Submitted by:
Manpreet Kaur
Reg. 11617619

Supervised by:
Dr. Yadwinder Kaur

LOVELY FACULTY OF BUSINESS AND ARTS
LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY
PUNJAB

2022

ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਖੋਜ ਅਧੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ: ਕਹਾਣੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ

ਖੋਜ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ: ਚੋਣਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਏ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਸਾਹਿਤਕ ਅਧਿਐਨ #

ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ #

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

- ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ। (ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ)। #

- ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨੀ। (ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਅਧਿਆਇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ) #

- ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ।(ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਧਿਆਇ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ) #

- ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਅਜੋਕੇ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨੀ। (ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਧਿਆਇ ਤੀਸਰੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ) #

ਖੋਜ ਵਿਧੀ

ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦਾ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਵਿਚ ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਦੇ ਆਸਰੇ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਕਥਨਾਂ ਜਾਂ ਸਿੱਟਿਆਂ ਉਤੇ ਅਪੜਨਾ ਤਰਕਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ 2 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- ਨਿਗਮਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ
- ਖੇਤਰੀ ਵਿਧੀ # (ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ)#
- ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ: ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ

ਅਧਿਆਇ ਵੰਡ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ)

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ

ਸਿੱਟੇ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਪੱਤਰ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ

ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਕਥਨ, ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ, ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ, ਖੋਜ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਖੇਤਰੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ, ਪਰਿਕਲਪਨਾ, ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਮੂੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਚੋਣਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ? ਉਸ ਸਭ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

1. ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ
3. ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਲ
4. ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ
5. ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲ
6. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ
7. ਨਿੱਜੀ ਮੁੱਲ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ)

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਕਥਨ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। # # ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੇ 200 ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰਾਫ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਸਰਵੇਖਣ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

3.1 ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ (#)

3.2 ਤੁਲਨਾ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ

ਇਸ ਅਇਆਇ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

- ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅਤੇ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਢਾਂਚਾ, ਅਰਥਚਾਰਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਫੋਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਨਾਵਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਨ, ਧਰਮ ਦਾ ਡਿਗ ਰਿਹਾ ਅਸਤਿਤਵ, ਹਯਾ ਦੀ ਕਮੀ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਝੁਕ ਰਹੀ ਅਰਥ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।
- ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਬਿਜਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਚੇਤੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡਾ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ ਹੈ।

- ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਨਿੱਘਰਦੀ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ, ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਵੱਧ ਵਿਆਜ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੀ ਭਰਮਾਰ, ਵੱਧ ਲਾਗਤ ਅਤੇ ਘੱਟ ਮੁੱਲ, ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਕਿਸਾਨ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- 2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਪ੍ਰਣੇ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ ਅਜੋਕੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਤਕਰਾ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਜਿਹੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਹੈ। ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਨਵੀਨ ਤਾਂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ।

- ਨਿੱਜੀ ਮੁੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਸਭ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।
- 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਔਰਤ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵੇਗ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ।
- ਅਜੋਕਾ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਵਰਗ ਧਰਮ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

1. ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ

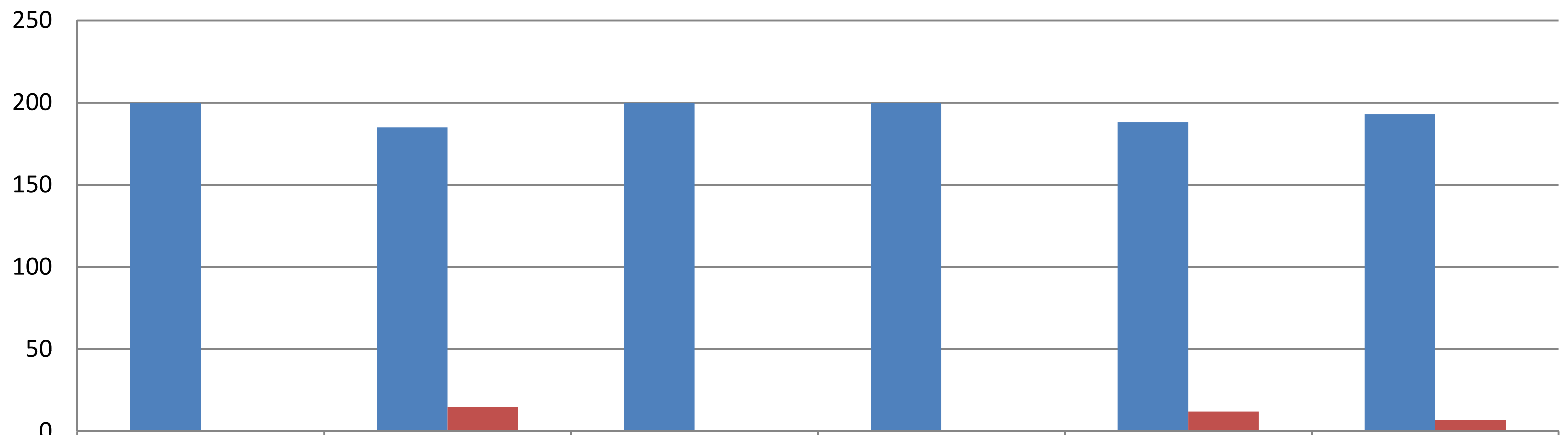

	ਕੀ ਚੰਗੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਮੁੱਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਣਮੁੱਲਾ ਗਹਿਣਾ ਹਨ?	ਕੀ ਭਰੋਸਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨੀਹ ਹਨ?	ਕੀ ਮੁੱਲ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ?	ਕੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੂਝਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ?	ਕੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ?	ਕੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ੍ਹ ਹੈ?
ਹਾਂ	200	185	200	200	188	193
ਨਹੀਂ	0	15	0	0	12	7

2.1 ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ

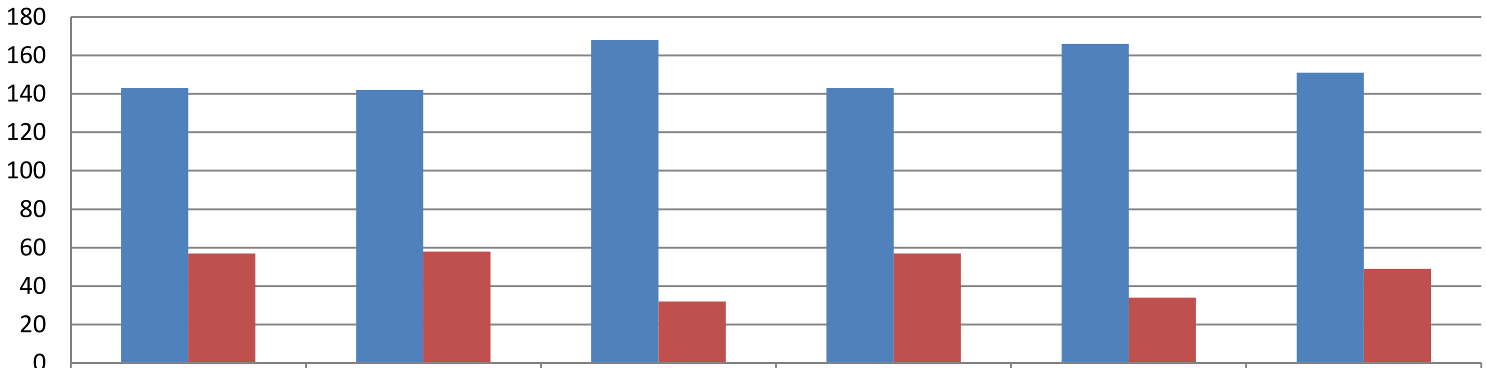

	ਕੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ?	ਕੀ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?	ਕੀ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਨ?	ਕੀ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਵੱਸਦਾ ਪੰਜਾਬ ਰਿਸ਼ਵਤ ਖੋਰੀ, ਚੋਰਬਾਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਦੇ ਚੱਕਰਵਿਊ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?	ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲਾਲਸਾ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵੀ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ?	ਕੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉੱਭਰ ਰਹੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ?
ਹਾਂ	143	142	168	143	166	151
ਨਹੀਂ	57	58	32	57	34	49

2.2 ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ

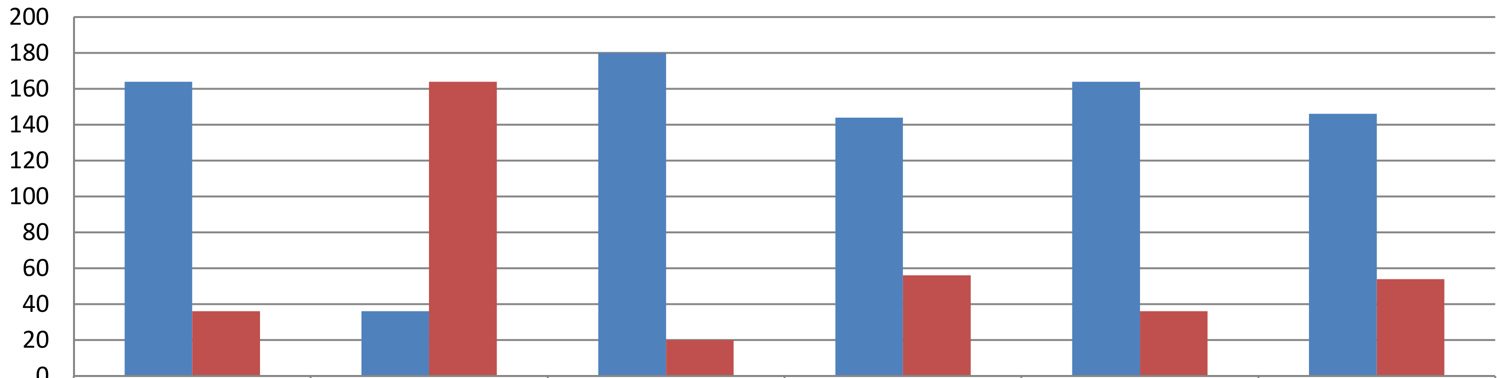

	ਕੀ ਵੱਧ ਰਹੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕਲਾ ਅਤੇ ਫ਼ਰੇਬੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?	ਕੀ ਔਰਤ ਦੀ ਖ਼ੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਗਾ ਰਹੀ ਹੈ?	ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕਿਥੋਂ-ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਇਸਦਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਹਰਜਾਨਾ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ?	ਕੀ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ?	ਕੀ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮੰਡੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀਹੈ?	ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਆਸਾਧਾਰਨ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਡਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ?
ਹਾਂ	164	36	180	144	164	146
ਨਹੀਂ	36	164	20	56	36	54

3.1 ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ

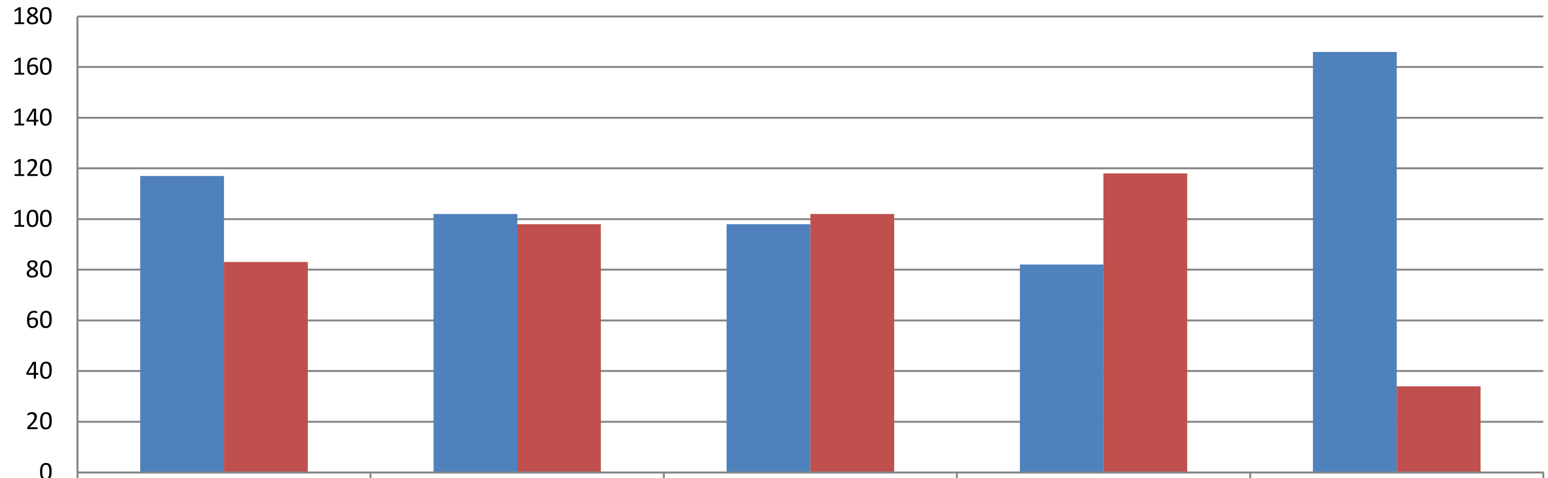

	ਕੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ?	ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਸੂਲ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਾਅ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?	ਕੀ ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਕਾਰਣ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਸਾ ਹੀ ਹੈ?	ਪਰਵਾਸ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ?	ਨਿੱਜਵਾਦ ਦਾ ਫੈਸ਼ਨ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਂਝਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਰਿਹਾ ਹੈ?
ਹਾਂ	117	102	98	82	166
ਨਹੀਂ	83	98	102	118	34

3.2 ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ

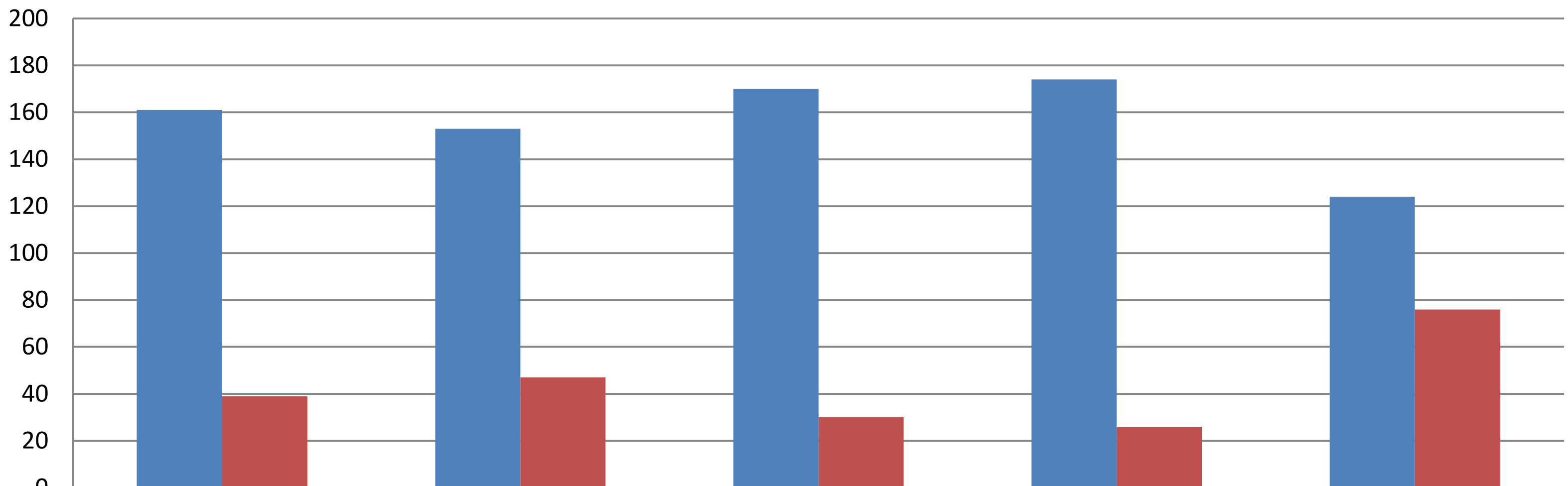

	ਕੀ ਨਵੀਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪੇਚੀਦਗੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ?	ਕੀ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਦਲਾਅ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ?	ਕੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ?	ਕੀ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?	ਕੀ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਈ ਹੈ?
ਹਾਂ	161	153	170	174	124
ਨਹੀਂ	39	47	30	26	76

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ #

- ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤ 'ਸਿਰਜਣਾ' ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ 2020 ਦੇ ਅੰਕ 196 ਵਿਚ ਛਪੀ।
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਨਾਨਕ ਬਿੰਬ' ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ' 2019 ਵਿਚ ਛਪਿਆ।
- ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਖਾਸ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ- ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤ 'ਚਿਰਾਗ਼' 2018 ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਛਪੀ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਬਦਲਵਾਂ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ 'ਆਬਰੂ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ 2022 ਵਿਚ ਛਪਿਆ।

ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ #

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ #

ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਵੈਬੀਨਾਰ #

ਧੰਨਵਾਦ